

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काव्य

सं. नं. १२२४

७६५७

बी ड कर कृ त

सी ता स्व यं व र

दत्तात्रय सीताराम पंगु

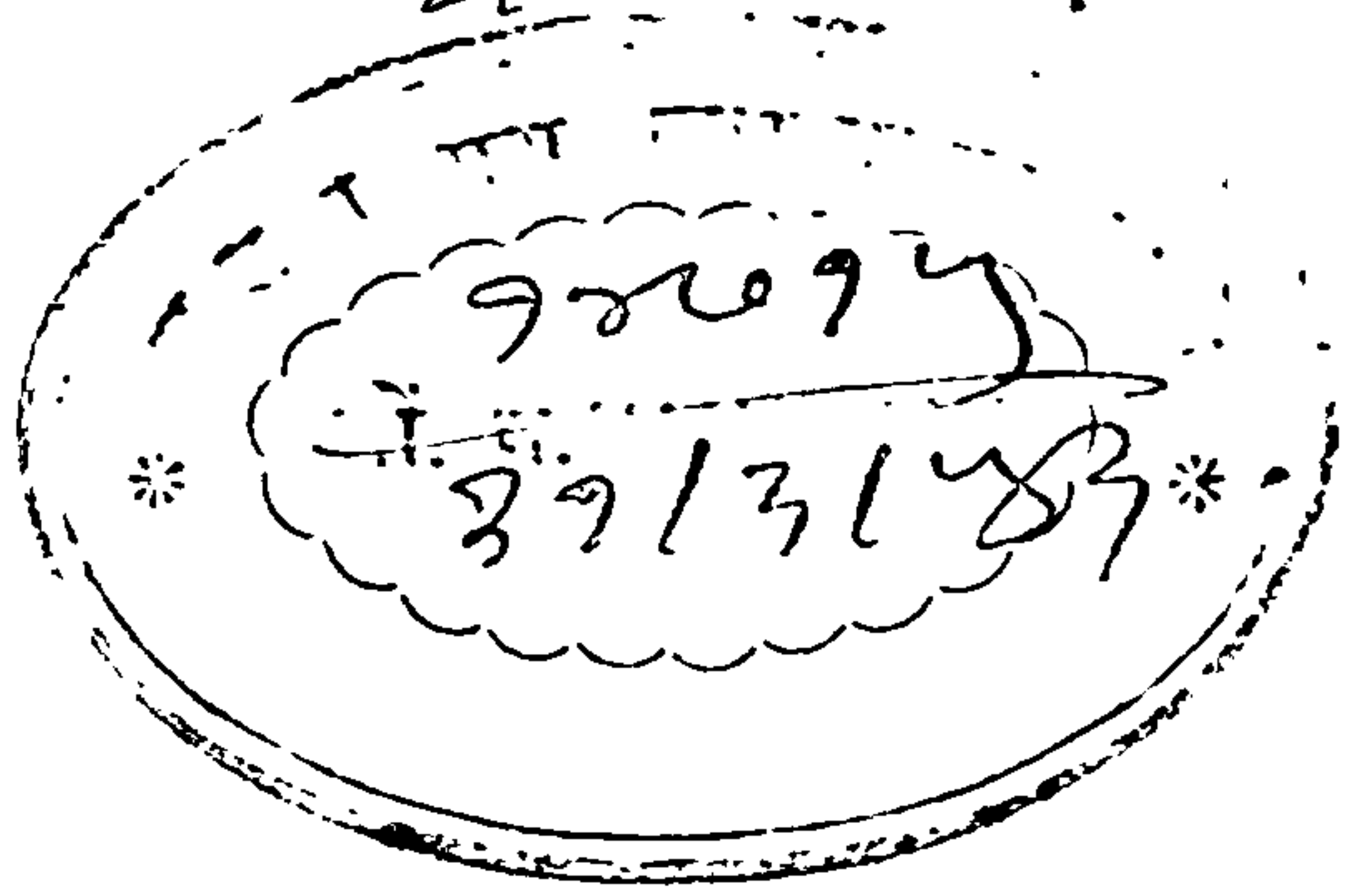

REFBK-0007641

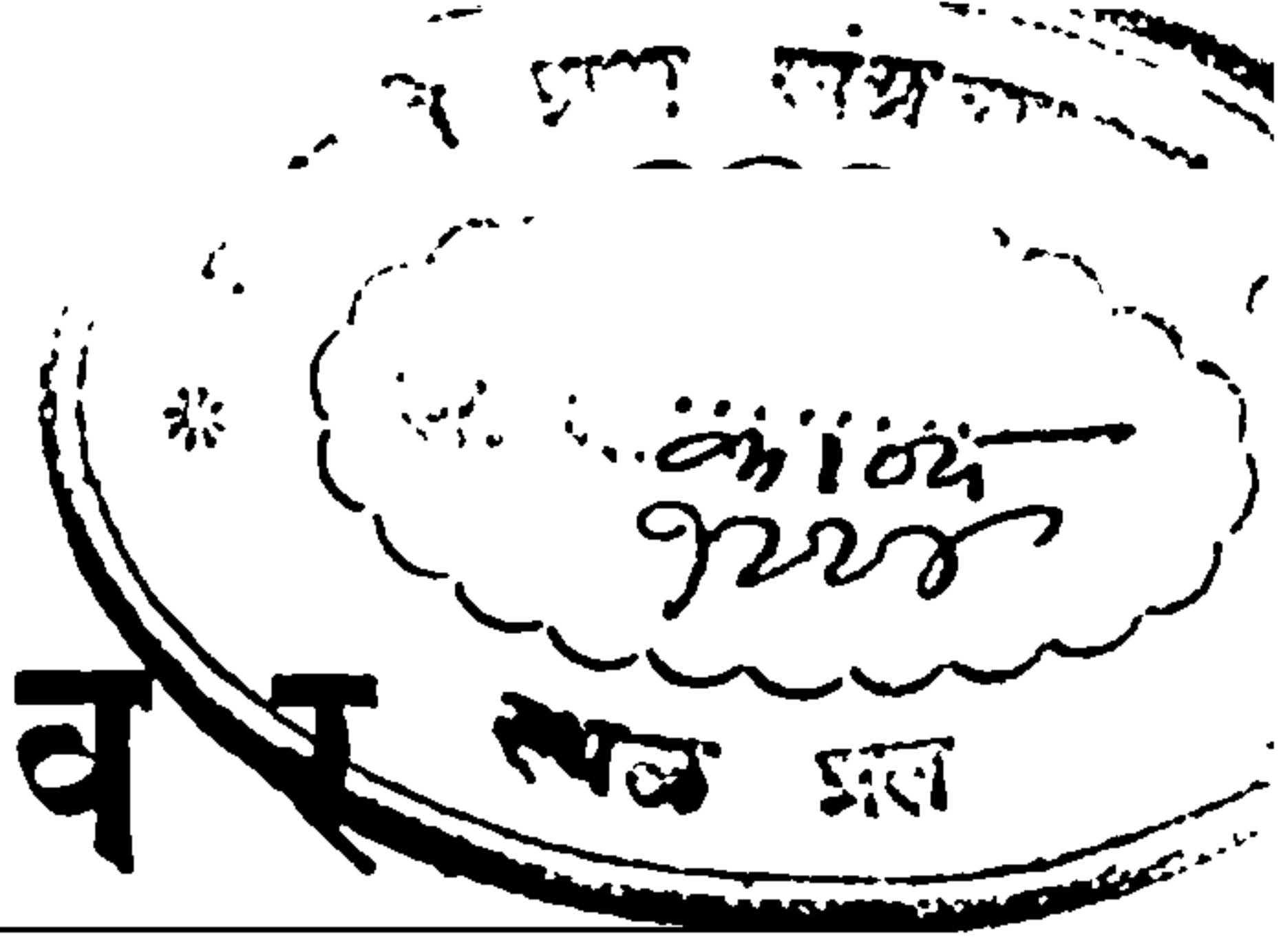
स्कूल व कॉलेज बुक स्टॉल, कोल्हापूर.

9419

श्री: ३१०५ १२२४

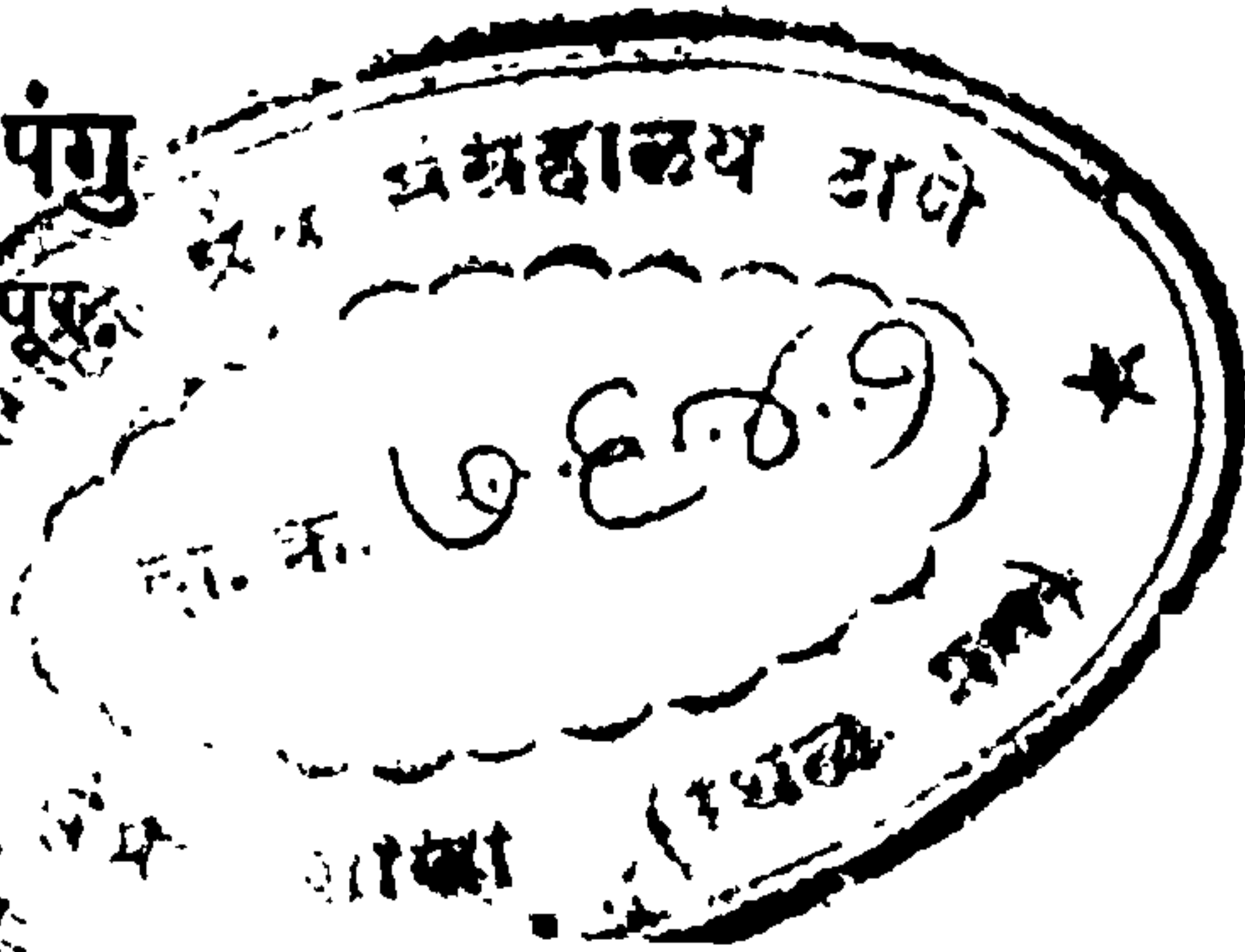
विठ्ठल बीडकरकृत
सीता स्वयंवर

(हस्तलिखितावरून तयार केलेली पाठशुद्ध प्रत
मूळ, प्रस्तावना, पाठभेद, टीपा व शब्दकोश यांसह)

: संपादक :

दत्तात्रय सीताराम पंगु
राजाराम कॉलेज कोल्हापूर

REFBK-0007641

वर्षप्रतिपदा शके १८७३

७ एप्रिल, १९५१

किंमत ४ रुपये

स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल, कोल्हापूर.

प्र का श क
दा. ना. मोघे, वी. ए.
स्कूल व कॉलेज बुकस्टॉल
को ल्हा पू र.

(या पहिल्या आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाधीन.)

मु द्र क
गो. य. गु णे
चिं ता म णी प्रे स,
को ल्हा पू र.

विठ्ठल बीडकर

(चरित्र व काव्यविवेचन)

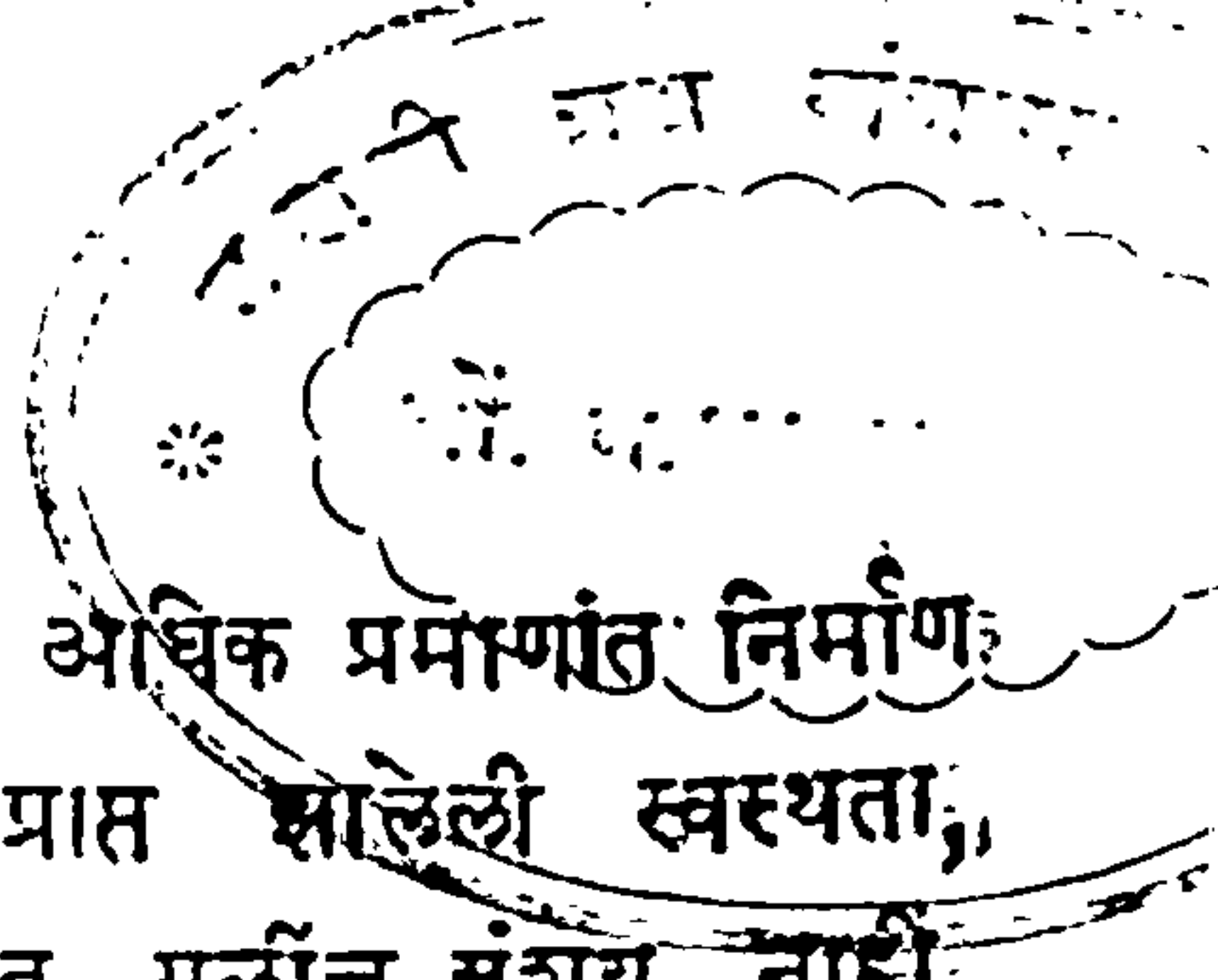
मराठी वाङ्मयांत आख्यानक काव्याचा प्रारंभ मुख्यतः भास्करभट्ट दामोदर पंडित, व नरेंद्र इत्यादि महानुभावी कवींनी आपल्या अनुक्रमे शिशुपालवध, वच्छहरण, व रुक्मिणीस्वयंवर या भागवती आख्यानांनी केला असला, तरी हे सर्वच वाङ्मय महानुभावपंथीयेतरांना अज्ञात राहिल्याने, शिवकालांत उदयास आलेल्या आख्यानक कवींना, श्रीएकनाथांचे रुक्मिणीस्वयंवर हे भागवती आख्यानकाव्यच विशेष प्रेरक व प्रोत्साहक व्हावे, यांत नवल नव्हते. तथापि या सर्वच आख्यानक कवितेकडे थोडा सूक्ष्म दृष्टिक्षेप केल्यास, शिवकालाच्या प्रथम पादापर्यंतच्या या वाङ्मयावर, भागवत सांप्रदायाची अथवा कृष्णभक्तीची जी एक विलक्षण छाप बसली आहे, ती मात्र शिवकालाच्या उत्तर विभागांत नव्यानेच पण अधिक जोमाने उचल खाल्लेल्या श्रीसमर्थासंस्थापित रामसांप्रदायाच्या प्रसारामुळे, पुष्कळच ओसरलेली आढळून येते. वामनपंडित-सामराजासारखे शिवकालारंभीच आख्यानकवी, भावनेने व तत्त्वज्ञानाने श्रीएकनाथांना अधिक जवळचे असल्याने, त्यांनी जशी प्रामुख्याने कृष्णभक्तिपर व कृष्णचरित्रपर काव्यरचना केली, त्याप्रमाणेच शिवकालाच्या द्वितीय पादांत उदय पावलेल्या वेणावाई, नागेश, आनंदतनय, गोसावीनंदन व अनंत इत्यादि कवींनी पुनः श्रीएकनाथांची घर्ती व रचनापरिपाटी स्वीकारून देखील, जी सीतास्वयंवरासारख्या रामचरित्रपर आख्यानावर रचना केलेली दिसून येते, तिला पूर्वीच्या थोड्या फार निवृत्तिपर भागवतधर्मांत प्रवृत्तीचे अथवा व्यवहाराचे नवचैतन्य

ओतून त्याला महाराष्ट्रधर्माचें नवीन व तत्कालीं अवश्य तें युयुत्सु स्वरूप देणारा श्रीसमर्थांचा रामसांप्रदायच मुख्यतः कारणीभूत झाला, असें म्हटलें पांडित्जे शिव लालाचें वैशिष्ट्य याप्रमाणें जसें रामदासांच्या वैचारिक स्वतःयात आहे, तसेंच तें तत्कालीन अनेक कलाकवींच्या उदयांत आहे. यामुळे आमचे प्राचीन मराठी कवी गीर्वाण कविपरंपरेपैकीं नाहींत असा जो आरोप, डॉ. केतकर यांनीं केला आहे, तो अंशतः तरी उडवून टाकण्याचें श्रेय, वामन, सामराज, नागेश, विठ्ठल, रघुनाथपंडित, व आनंद तनय या कलाकविमालिकेनें संपादिलें आहे, हें निःसंशय. या सर्व कवींनीं कालिदास, भारवी, माघ व श्रीहर्ष या महाकवींच्या काव्यांच्या पद्धतीवर जी सगुण सालंकार रचना केली आहे, तिनें प्राचीन मराठी काव्यवाङ्मयांत आख्यानकवींचें एक स्वतंत्र व अभिनव दालन उघडलें आहे. संस्कृत महाकवींप्रमाणेंच एकादा पौराणिक कथाभाग अगर स्वयंवरप्रसंग घेऊन त्यावर आपल्या कल्पनाशालित्वानें स्वतंत्र अशा महाकाव्याची अथवा आख्यानकाव्याची इमारत उभारण्याची महत्त्वाकांक्षा, वरील मराठी कलाकवींपैकीं प्रत्येकानें धरली असल्याचें त्यांच्या कृतींवरून स्पष्ट दिसतें. तरी पण संस्कृत महाकाव्यांच्या किंवा खंडकाव्यांच्या घर्तींवर मराठींत तशी रचना करण्याची स्फूर्ति होण्यास, तत्कालीन राजकीय वातावरणच अप्रत्यक्षपणें कारणीभूत झालें, हें मात्र निर्विवाद आहे. कवींच्या मनांत महाकाव्याचा अगर आख्यानकाव्याचा उदय होण्यास, राजकीय स्वातंत्र्य, स्वराज्य, राजाश्रय, संपन्नता व स्वास्थ्य अशा अनकूल परिस्थितीची अपेक्षा असते. यादवांच्या साम्राज्यनाशाबरोबरच महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यामुळे, महाकाव्याला अगर आख्यानकाव्यांसारख्या प्रदीव रचनेला स्फूर्ति देणाऱ्या पुरुषाचा व प्रसंगाचा, पुढें सारखा तुटवडाच पडत चालला. परकेपणा, लाचारवृत्ति व स्वाभिमानशून्यता सर्वत्र बोकाळल्यामुळे, स्वत्वानें, स्वाभिमा-

नानें व राजनिष्ठेनें प्रेरित झालेलें महाकाव्य अथवा आख्यानकाव्य, या मध्यंतर्गींच्या कालांत झालेंच नाहीं. शिवाय या राजकीय संक्राणावस्थेच्या कालांत प्रत्येकाला आपला धर्म व स्वत्व टिकविण्याची चिंता लागून गाहिल्या मुळें, स्वतंत्र व प्रदीर्घ काव्यरचनेला अवश्य असणारें मनःस्वास्थ्य व अवसरही तत्कालीन कवींना मिळालेला नसावा. श्रीएकनाथांचा काल व तत्कालीन वाङ्मय हे अशा दुःस्थितींत सांपडलेल्या महाराष्ट्राचें अंतरगत दर्शवितें.

पण पुष्कळ काळ विपत्ति भोगल्यानंतर आचानक सुखसमृद्धीचीं चिन्हे दिसावीं, किंवा अनेक दुःखांतूनच भावी सुखांचा जन्म व्हावा, अशीच कांहींशी स्थिति श्रीशिवछत्रपतींच्या उदयकालीं महाराष्ट्राची झाली होती. मुसलमानी अंमलाची दुःखें असह्य झाल्यामुळें, त्यांतून आपली कायमची सुटका करणारा कोणी प्रभावी असा अवतारी पुरुष लवकरच जन्म घेणार, अशी आशा महाराष्ट्रांतील आत्रालवृद्धांना वाटूं लागली होती; व तिचेंच स्पष्ट प्रविंब मुक्तेश्वर-लोलिंबराजांच्या स्वतंत्र व भावपूर्ण काव्यकृतींत पडलेलें दृष्टोत्पत्तीस येतें. भावी स्वातंत्र्याची आशा व सांप्रदायनिरपेक्षता या दोन गोष्टी स्वतंत्र काव्यरचनेला जन्म देण्यास यावेळीं जशा प्रवृत्त झाल्या, तशाच त्या पुढील आख्यानकवींच्या अथवा कलाकवींच्या ललित मनोहर काव्यमंदिरांची उभारणी करण्यासही कारण झाल्या. मुक्तेश्वर हा श्रीएकनाथांचा नातू असूनही त्यांच्याप्रमाणें भागवतसांप्रदायासारख्या एका विशिष्ट अध्यात्मिक पंथाचा तो जसा अनुयायी नव्हता, तसाच लोलिंबराज देखील एक स्वतंत्र वृत्तीचा रसिक असल्यानें, काव्यांतरिक्षांत मनसोक्त भरान्या मारण्यास त्यालाही कसलाच प्रत्यवाय नव्हता. पुढें तर श्रीशिवरायांच्या सर्वत्र दिग्विजयानें व त्यांच्या वैभवसंपन्न व डोळ्यांचें पारणें फेडणाऱ्या राज्याभिषेकानें कवींची ही स्वतंत्रवृत्ति अथवा प्रतिभा अधिकच फोंफावूं लागून, मराठी वाङ्मयांत

प्रदीर्घरचनेचा जो एक प्रचंड वृक्ष वाढीस लागला, तो सहजच अनेक आख्यानकाव्यांच्या फुलाफळांनीं बहरला. वामन, सामराज, नागेश, रघुनाथपंडित व आनंदतनय हे आख्यानकवी ज्ञानभक्तीचे उपासक असले, तरी महाराष्ट्रांत तत्कालीं रूढ असणाऱ्या कोणत्याही एका विशिष्ट पंथाचे अनुयायी नव्हते. वामन किंवा सामराज यांना वर सांगितल्याप्रमाणें कृष्ण-भक्ति विशेष प्रिय असेल, तर समर्थ रामदासांनीं रूढ केलेल्या कोदंडधारी रामचंद्राची उपासना तत्कालीं अधिक प्रभावी असल्याचें दिसून आल्यामुळें, नागेश, विठ्ठल, रघुनाथपंडित, आनंदतनय व गोसावीनंदन हे आपणास रामभक्त म्हणवीत असतील, तरी पण महानुभावपंथ व नाथपंथ यांच्याप्रमाणें रामदासांचा रामसांप्रदाय संकुचित स्वरूपाचा दिसत नाहीं. प्रत्यक्ष पंथप्रसाराचें कार्य रामदासांनीं नेमलेले भिन्न भिन्न मठाधिपति आपापल्या मठांच्या द्वारां करीत असल्यामुळें, रामभक्ति प्रिय असणाऱ्या इतरांना सांप्रदायनिरपेक्ष असें बुद्धिस्वातंत्र्य दाखवून काव्यरचना करण्यास पूर्ण सुभा होती. रामदासांचा हा रामसांप्रदाय महाराष्ट्रांत रूढ झाल्यावरच, ' सीतास्वयंवर ' प्रसंगावर जवळ जवळ १९ कवींनीं जी सगुण सालंकार अशी आख्यानरचना केली तिचें मर्म हेंच कीं, ही उपासना करीत असतांना मठाधिपतीशिवाय इतरांना आपल्या कवित्वशक्तीचा उपयोग सांप्रदायप्रसाराकडेच केला पाहिजे, असा निर्वेध त्यांच्यावर लादला गेलेला नव्हता. रघुनाथपंडित, आनंदतनय व गोसावीनंदन इत्यादि कर्नाटक प्रांतीय मराठी कवी. रामदासांचे भक्तच होते. पण त्यांनीं अनुक्रमें नलदमयंतीस्वयंवर व सीतास्वयंवर या प्रकरणांवर संस्कृत काव्यांचा पध्दतीवर जी मराठी रचना केली आहे, ती सांप्रदायनिरपेक्ष अशीच आहे. उलटपक्षीं भास्करभट्ट महानुभावाला आपल्या ' शिशुपालवध ' या नितान्त सुंदर आख्यानरचनेबद्दल आपल्या गुरुबंधूकडून ' हा ग्रंथ निवृत्तिमार्गीयाजोगा नव्हेचि ' असा शेर एकेन घ्यावा लागून, निवृत्तिमार्गीयाजोगा असा ' उद्धवगीता ' हा पंथप्रणीत दुसरा ग्रंथ पुनः

लिहावा लागला. सारांश शिवकालांतच कलाकवी अधिक प्रमाणांत निर्माण होण्याची मुख्य कारणे म्हणजे, स्वराज्यामुळे प्राप्त झालेली स्वस्थता, संपन्नता व सांप्रदायनिरपेक्षता हीच होत, यांत मुळांच संशय नाही. आमचा विठ्ठल वीडकर देखील असाच एक सांप्रदायनिरपेक्ष कवि असून, वामन, सामंराज, नागेश, रघुनाथपंडित, आनंदतनय इत्यादि तत्कालीन आख्यायकविमालिकेंतच त्याचाही समावेश होतो.

विठ्ठलाची वैयक्तिक माहिती

विठ्ठलाची थोडी फार माहिती, त्याच्या काव्यांच्या शेवटच्या श्लोकांत त्यानेच नमूद करून ठेवली आहे. हा कवि आपणास विठ्ठलदास, सत्कविराज विठ्ठल, कवींद्र विठ्ठल अशा नांवांनी उल्लेखित असून, आपण आश्र्वलायन शास्त्री ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण असल्याचें व मोंगलाईतील वीड परगण्याखालील गौरीपूर हें आपलें मुख्य वसतिस्थान असल्याचें, त्याने आपल्या काव्यग्रंथांत अनेक ठिकाणी सांगितलें आहे. शिवाय आपलें आडनांव क्षीरसागर असल्याचें त्याने 'दुग्धसागरकुलालंकारचूडामणि' या आत्मगौरवपर विशेषणानें जसे सूचित केलें आहे, तसेच आपल्या वडिलांचें नांव अनंत असल्याचें, आपली वृत्ति व्यापाऱ्याची असून आपण हरिभक्त असल्याचें, व त्यांतूनही पुनः आपण वर्षादिसा पंढरपुरास जात असल्याचें, त्याने मोठ्या साक्षेपानें ग्रथित करून ठेवलें आहे.

विठ्ठलाचा विनय व आत्मविश्वास

तथापि एकंदरीने पाहिल्यास विठ्ठल जसा विनयशाली आहे, तसाच मराठी भाषेचा अभिमानही त्याला कांहीं कमी होता असें नाहीं. आपणास

१ सतितास्व-७।४६; रुक्मिणीस्व-उपसंहार. २ रुक्मिणीस्व-उपसं. ३ पांचाली-स्तवन-२२. ४ विद्वज्जीवन-सज्जनप्रार्थना-५. ५ विद्वज्जीवन-सज्जन-प्रार्थना-४. ६ सतितास्व- १।९.

छंद, बंधरचना, नवरस, अलंकार इत्यादि साहित्यशास्त्राचे प्रकार व विभक्ति किंवा कोशादिक असे व्याकरणाचे प्रकार अवगत नसून, आपल्या गांठी फक्त मराठी भाषाच काय ती असली, तरी त्या भाषेत सुरस शब्दयोजनाहि आपणास करतां येत नाही, अशी तो मोठ्या प्रांजळपणानें कबुली देतो. आपण कोणतेच शास्त्रार्थ जसे पाहिले नाहीत, तसे काव्य, नाटक, रस अलंकार व छंद यावरील ग्रंथही अवलोकन केले नसल्यानें, आपल्या काव्यांत जे कांहीं दोष घडले असतील, ते क्षमा करून आपणास धीर द्यावा, अशी त्यानें चतुर वाचकांना आणखीही मोठ्या अजीजीनें प्रार्थना केली आहे. तसेंच आपण केलेला हा संस्कृत काव्याचा अनुवाद, मराठी चतुर वाचकांना जर मान्य झाला, तर आपणास अशीच काव्यरचना करण्यास अधिक उत्साह येईल, अशी आमच्या कवीनें रसिकांच्या कौतुकाची अपेक्षाहि व्यक्त केली आहे^१. शिवाय आपल्या ग्रंथांत कांहीं चुका आढळल्यास त्यांच्याकडे लक्ष न देतां, विद्वज्जनांनीं तो वाचावा अशी विनवणी करतांना, ग्रंथांत शब्दार्थाच्या व पदबंधाच्या चुका या व्हावयाच्याच, तरी पण तो गोड मानून घ्यावा अशी त्यानें पुनरपि त्यांना विनंति केली आहे^२. पण विठ्ठलाच्या या विनयाची किंवा रसिकाबद्दल त्यानें दाखविलेल्या आदरभावाची परिणति मात्र न्यूनगंडांत झालेली नाही, हे येथे स्पष्ट करणे अवश्य आहे. उलटपक्षीं आपणास कविवर, कवींद्र, सत्कविराज व वित्पन्न, अशा अगदीं शैलक्या बहुमानदर्शक विशेषणांनीं तो आपणा स्वतःस भूषवीत असल्यानें, त्याचा आपल्या कवित्वाधिकाराबद्दल अथवा विद्वत्तेबद्दल जसा आत्मविश्वास व्यक्त झाला आहे, तसेंच आपल्या पद्यरचनेत पादपूरणार्थक अथवा गौण शब्द नाहीत^३ असें छातिठोकपणानें सांगतांना, पद्यरचनेवरील आपले प्रभुत्वही लोकनिदर्शनास आणण्याची त्यानें बरीच खबरदारी घेतली आहे,

१ सीतास्व-११९. २ विद्वज्जीवन-११९०. ३ सीतास्व-११९-१०

४ विद्वज्जीवन-७१ सज्जनप्रार्थना-१. ५ सीतास्व-३१९.

असे दिसून येते. त्याच्या कवितेचे सूक्ष्म वाचन केल्यानंतर मात्र, वृत्त-सुखार्थ त्याने मूळ शब्दांतील ऋस्वदीर्घांच्या केलेल्या ओढाताणीचा^१ प्रत्यय येऊन, सहृदय वाचक, त्याचे वरील विधान तितक्याशा परमार्थाने घेतील किंवा नाही याबद्दल शंका वाटते.

विठ्ठलाचे औदासिन्य

तरी पण विठ्ठलाच्या कवित्वाचा हा जोष व उपरिनिर्दिष्ट आत्म-विश्वास, धनिकांनी त्याच्या कवितेचे द्रव्यद्वारां कौतुक केले नाही, म्हणून शेवटी शेवटी अगदी फिका पडल्याचे अनुकंपनीय दृश्य आपणास त्याच्या काव्यांतच पहावयास सांपडते. आपण आपल्या कल्पलेला रायपुरी साखरेचे आळ बांधले, व बहुत श्रमाने तिला कामघेनूच्या दुग्धाने शिंपली, पण तिला सुवासिक पुष्पे यावयाच्या ऐवजी रुईचीं फुले येऊन आपली पुरती निराशा झाली, असे ज्या अर्थी कवि म्हणतो^२, त्या अर्थी आमच्या कवीने कवित्वाचे एवढे सायास केवळ द्रव्यासाठी केले्याचे पाहून व त्यांतूनही त्याच्या पदरी आलेले अपयश पाहून, कोणालाही त्याच्याबद्दल करुणा आल्याशिवाय राहणार नाही. शिवकालांतील सामराज व नागेश यांना अनुक्रमे छत्रपतींचा व यशवंतराव कोकाटे सरदारांचा आश्रय लाभल्याने, आपापली कविता त्यांना द्रव्यापारी कोणापुढे नाचविण्याचे कारण नव्हते. विठ्ठलाला उलट तसा कोणा श्रीमंताचा आश्रय नसला, तरी त्याचा मूळ व्यवसायच व्यापाऱ्याचा असल्यामुळे, त्याला सुद्धा निदान आपल्या चरितार्थाकरता दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहण्याची पाळी आली नसावी, ही जी वाचकांची अपेक्षा, ती विठ्ठलाच्या उद्दारांनीच येथे फोल ठरलेली पाहून, त्यांना देखील त्याच्याबद्दल उद्वेग वाटणे साहजिक आहे. विठ्ठलाला त्याच्या व्यापारी व्यवसायास

१ सीतास्व-२।४८; ४।३; ४।५२, ५५; ५।४८; ६।२९, ३३.

२ विद्वज्जीवन-१।१९.

म्हणावा तसा अर्थलाभ होत नसावा हेंच खरें. म्हणून जटरामिशांतीसाठ-
 आपली वाणी त्याला गर्वानें अंध व बधिर झालेल्या धनिक लोकांपुढें नाच-
 वावी लागली^१, व त्यांनीं त्याच्या काव्याचें कौतुक करून अपेक्षित द्रव्यदा-
 दानानें त्याला न गौरविल्यामुळें^२, शेवटीं निराशा पदरीं बांधून घेऊन आपल्या
 वांछापूर्तीसाठीं श्रीपांडुरंगाकडे त्याला धाव घ्यावी लागली^३. रघुनाथपंडि-
 तालासुद्धां एवढ्या राजदरबारांत वागूनही शेवटीं, 'भाताच्या तजविजीची'
 चिंता जशी करावी लागली, व त्यालाही 'धनिक करी वंचना नेदी
 तिळभरही कांचना^४' अशी तक्रार करणें जसें भाग पडलें, अथवा आधुनिक
 कालांतील थोडें निरालें उदाहरण घ्यावयाचें झाल्यास, केशवसुतांनासुद्धां
 " जें पृथ्वीवर आणिलें जन त्या धिक्कारिती हो ! कसें ? " आसा
 आपल्या कवितेची उपेक्षा करणाऱ्यांचा साश्चर्य निषेध जसा करावासा
 वाटला, त्याचप्रमाणें विठलानें आपल्या काव्याची बूज न राखणाऱ्या
 तत्कालीन श्रीमंत व गर्विष्ठ घेंडांचीं हजेरी घेण्याची संधि, आपल्या काव्यांत
 त्यांचा सर्वसाधारण निर्देश करून साधून घेतली, असें व फार तर येथें म्हणतां
 येईल.

विठलाचे काव्यग्रंथ

आणि तसें पाहावयास गेलें, तर तत्कालीन धनिकांनीं अगदीं जाणून-
 बुजून नाकें मुरडावीं इतकी कांहीं विठलाची ग्रंथसंपत्ति खास उपेक्षणीय
 नाहीं. त्याच्या नांवावर (१) पांचालीस्तवन (श. १५९६)
 (२) रुक्मिणीस्वयंवर (१५९६), (३) सीतास्वयंवर (१५९९),
 (४) रसमंजरी (१६०१), (५) द्रौपदीवस्त्रहरण (१६०२),
 (६) विद्वज्जीवन व बिलहणचरित्र इतके काव्यग्रंथ मोडत असून, ते
 'काव्यसंग्रहांत' छापलेले आहेत. 'पांचालीस्तवन' या त्याच्या पहिल्या

१ विद्वज्जीवन-११९३. २ विद्वज्जीवन-११९६. ३ विद्वज्जीवन-११९९.

४ दमयंतीस्व-१८३.

काव्यांत. द्रौपदीचा धावा २३ श्लोकांत वर्णिला असून, त्याच वर्षांत ' रुक्मिणीस्वयंवर ' या संस्कृत महाकाव्याच्या धर्तीवर रचलेल्या सप्तसर्गात्मक मागवती आख्यानांत, भिन्न भिन्न गणवृत्ते, छत्र, चामर, पट्टीश, द्वादशकमळ, वापी, माला, धनुर्बाण, अश्व, उष्ट्र, व्यजन, चक्र, स्वतिक, वृक्ष, सर्प इत्यादि विविध वंश, चमत्कृतिजनक यमकश्लेषानुप्रासादि शब्दालंकार, विद्वलानें इतके खूब भरले आहेत की, तेथे काव्याच्या मूळ कथानकाकडे किंवा त्यांतील रसाविष्काराकडे लक्ष देण्यास वाचकाला मुळीं अवसरच सांपडूं नये ! आपलें काव्य, मात्र व श्रीहर्ष या महाकवींच्या काव्यांच्या तोडीचें निपजावें असा अभिनिवेश धरतांना, आमच्या कवीनें त्यांच्या इतर श्रेष्ठ काव्यगुणांचें अनुकरण करण्याऐवजीं, चित्रकाव्यरचनेसारख्या शाब्दिक कसरतीवर जो विशेष जोर दिला आहे, तो मराठी वाङ्मयांत अपूर्व असला, तरी अशा अव्यंग्य रचनेला कोणी उच्च कोटीला बसवीत नाही, हें त्याच्या तरी लक्षांत घेवयास पाहिजे होतें. यानंतर तीन वर्षांनीं रचलेलें ' सीतास्वयंवर ' ही असेच सप्तसर्गात्मक असलें व त्यांत एक दोन ठिकाणीं चित्रवंधरचना असली, तरी विद्वलानें तेथे आपल्या ' रुक्मिणीस्वयंवराप्रमाणें प्रतिलोम यनकांची' अथवा कूटश्लोकांची^२ योजना करून निष्कारण क्लिष्टता आणलेली दिसत नाही. तरी या दोन्ही स्वयंवरांच्या मांडणीत व रचनेत शेवटीं शेवटीं जें लग्नांतील सोहळ्यांचें, याज्ञिक विधीचें व मंगलाष्टकांचें वर्णन आलें आहे, त्यावरून आमच्या कवीवर श्रीएकनाथांच्या ' रुक्मिणीस्वयंवरा ' चा कसा दृढ संस्कार झाला आहे, तें मात्र चांगलेंच प्रत्ययास येऊन, त्यानें देशी भाषेतून घेतलेल्या ऋणाचाही कांहींसा उलघडा होतो. आमच्या कवीचा यापुढील ' रसमंजरी ' हा काव्यग्रंथ, भानुदासकृत संस्कृत रसमंजरीचा निवळ अनुवाद असून तो शहागड येथे रचल्याचें त्यानेंच त्या ग्रंथाच्या अंतिम श्लोकांत सांगितलें आहे. या काव्यांत विद्वलानें नवरस, षोडश नायिका,

म्हणावा तसा अर्थलाभ होत नसावा हेंच खरं. म्हणून जटरामिशांतीसाठी आपली वाणी त्याला गर्वानें अंध व बधिर झालेल्या धनिक लोकांपुढें नाचवावी लागली^१, व त्यांनीं त्याच्या काव्याचें कौतुक करून अपेक्षित द्रव्यदानानें त्याला न गौरविल्यामुळें^२, शेवटीं निराशा पदरीं बांधून घेऊन आपल्या वांछापूर्तीसाठीं श्रीपांडुरंगाकडे त्याला धाव घ्यावी लागली^३. रघुनाथपंडिताला सुद्धां एवढ्या राजदरबारांत वागूनही शेवटीं, 'भाताच्या तजविजीची चिंता जशी करावी लागली, व त्यालाही 'धनिक करी वंचना नेदी तिळभरही कांचना^४' अशी तक्रार करणें जसें भाग पडलें, अथवा आधुनिक कालांतील थोडें निराळें उदाहरण घ्यावयाचें झाल्यास, केशवसुतांना सुद्धां "जे पृथ्वीवर आणिलें जन त्या धिक्कारिती हो ! कसें ?" आसा आपल्या कवितेची उपेक्षा करणाऱ्यांचा साश्चर्य निषेध जसा करावासा वाटला, त्याचप्रमाणें विठ्ठलानें आपल्या काव्याची वृज न राखणाऱ्या तत्कालीन श्रीमंत व गर्विष्ठ घेंडांचीं हजेरी घेण्याची संधि, आपल्या काव्यांत त्यांचा सर्वसाधारण निर्देश करून साधून घेतली, असेंच फार तर येथें म्हणतां येईल.

विठ्ठलाचे काव्यग्रंथ

आणि तसें पाहावयास गेलें, तर तत्कालीन धनिकांनीं अगदीं जाणून-बुजून नाकें मुरडावीं इतकी कांहीं विठ्ठलाची ग्रंथसंपत्ति खास उपेक्षणीय नाहीं. त्याच्या नांवावर (१) पांचालीस्तवन (श. १५९६) (२) रुक्मिणीस्वयंवर (१५९६), (३) सीतास्वयंवर (१५९९), (४) रसमंजरी (१६०१), (५) द्रौपदीवस्त्रहरण (१६०२), (६) विद्वज्जीवन व विलहणचरित्र इतके काव्यग्रंथ मोडत असून, ते 'काव्यसंग्रहांत' छापलेले आहेत. 'पांचालीस्तवन' या त्याच्या पहिल्या

१ विद्वज्जीवन-१।१३. २ विद्वज्जीवन-१।१६. ३ विद्वज्जीवन-१।१९.

४ दमयंतीस्व-१८३.

काव्यांत. द्रौपदीचा धावा २३ श्लोकांत वर्णिला असून, त्याच वर्षांत ' रुक्मिणीस्वयंवर ' या संस्कृत महाकाव्याच्या धर्तीवर रचलेल्या सप्तसर्गात्मक मागवती आख्यानांत, भिन्न भिन्न गणवृत्ते, छत्र, चामर, पट्टीश, द्वादशकमळ, वापी, माला, घनुर्वाण, अश्व, उष्ट्र, व्यजन, चक्र, स्वतिक, वृक्ष, सर्प इत्यादि विविध वंश, चमत्कृतिजनक यमकश्लेषानुप्रासादि शब्दालंकार, विद्वानें इतके खचून भरले आहेत की, तेथे काव्याच्या मूळ कथानकाकडे किंवा त्यांतील रसाविष्काराकडे लक्ष देण्यास वाचकाला मुळीं अवसरच सांपडूं नये ! आपले काव्य, मात्र व श्रीहर्ष या महाकवींच्या काव्यांच्या तोडीचे निपजावे असा अभिनिवेश धरतांना, आमच्या कवीनें त्यांच्या इतर श्रेष्ठ काव्यगुणांचे अनुकरण करण्याऐवजीं, चित्रकाव्यरचनेसारख्या शाब्दिक कसरतीवर जो विशेष जोर दिला आहे, तो मराठी वाङ्मयांत अपूर्व असला, तरी अशा अव्यंग्य रचनेला कोणी उच्च कोटीला वसवीत नाही, हें त्याच्या तरी लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. यानंतर तीन वर्षांनीं रचलेलें ' सीतास्वयंवर ' ही असेंच सप्तसर्गात्मक असलें व त्यांत एक दोन ठिकाणीं चित्रबंधरचना असली, तरी विद्वानें तेंथे आपल्या ' रुक्मिणीस्वयंवराप्रमाणें प्रतिलोम यनकांची' अथवा कूटश्लोकांची^२ योजना करून निष्कारण क्लिष्टता आणलेली दिसत नाही. तरी या दोनीं स्वयंवरांच्या मांडणीत व रचनेत शेवटीं शेवटीं जें लग्नांतील सोहळ्यांचें, याज्ञिक विधीचें व मंगलाष्टकांचें वर्णन आलें आहे, त्यावरून आमच्या कवीवर श्रीएकनाथांच्या ' रुक्मिणीस्वयंवरा ' चा कसा दृढ संस्कार झाला आहे, तें मात्र चांगलेंच प्रत्ययास येऊन, त्यानें देशीं भाषेंतून घेतलेल्या ऋणाचाही कांहींसा उलघडा होतो. आमच्या कवीचा यापुढील ' रसमंजरी ' हा काव्यग्रंथ, भानुदासकृत संस्कृत रसमंजरीचा निवळ अनुवाद असून तो शहागड येथे रचल्याचें त्यानेंच त्या ग्रंथाच्या अंतिम श्लोकांत सांगितलें आहे. या काव्यांत विद्वानें नवरस, षोडश नायिका,

सखीकर्म, दूतिकर्म, पतिभेद, नायकभेद, अष्टसात्विकभाव, श्रृंगारभेद, दशस्मरावस्था व दर्शनत्रय इत्यादींचें तीन उल्लासांत व सुमारे १२२ श्लोकांत विषयानुरोधनें जे वर्णन केलें आहे तें त्याच्या इतर रचनेच्या मानानें असेंच प्रामाणिक उतरलें आहे. विठ्ठलाचा नेहमींच आपल्या ग्रंथाच्या वेळीं आपल्या शिखरा, गांवाचा, गांवाचा नांवाचा व रचनाकाळाचा स्पष्ट उल्लेख करण्याचा शिरस्ता आहे, व तो त्यानें आपल्या शिखरिणी वृत्तांतल्या, 'द्रौपदीवस्त्रहरणा' पर्यंत साक्षेपांन जसा पाळलेला दिसतो, तसा तो त्याच्या 'विद्वज्जीवन' व 'त्रिलहणचरित्र' या दोन काव्यांत पाळलेला दिसत नाहीं. तथापि 'विद्वज्जीवन' हा त्याचाच ग्रंथ आहे, हें त्याच्या शैलीवरून जसें कोणीही सांगू शकेल, तसाच तो त्याच्या उतारवयांत व जगाच्या कटु अनुभवानें पोळलेल्या मनःस्थितींत लिहिलेला आहे, हें त्यांतील कवीनें काढलेल्या आत्मचरित्रपर कळवळ्याच्या उद्गारावरून समजण्यासारखें आहे. या काव्याचेही सात उल्लास असून, त्यांत कवीनें भागवताच्या दशमस्कंदांतील कृष्णकथांचें निरूपण, आपल्या नेहमींच्या पद्धतीनें अनेक गणवृत्तांत केलें आहे. विद्वानांना केवळ जीवन देणारी भाग्यती कथा हा या ग्रंथाचा विषय असल्यानें, विठ्ठलानें या आपल्या काव्याला 'विद्वज्जीवन' असें जें थोडें सूचक नामाभिधान दिलें आहे, तें यथार्थ आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. शेवटेंच 'त्रिलहणचरित्र' मात्र बीडकर विठ्ठलाचें नसावें, असें कै. भाव्यांप्रमाणेंच माझेही मत आहे. यांत योजलेली साधी शुद्ध भाषा, शब्दालंकारांचा अभाव, व रसानुकूल वर्णरचना, या अंतर्गत गोष्टीं जशा त्याच्या कर्तृत्वाच्या आड येणाऱ्या आहेत, तसाच काव्याच्या शेवटीं विठ्ठलाच्या शिरस्त्याप्रमाणें असणाऱ्या रचनाकाळाचा व आत्मचरित्रपर उल्लेखाचा अभाव, या वरवर दिसणाऱ्या गोष्टीं देखील या काव्याचें कर्तृत्व दुसऱ्या कोणत्या तरी विठ्ठलाचें असावें

अशा संशयाला जागा देणाऱ्या आहेत. ' काव्यसंग्रहांत ' व्रीडकर विठ्ठल, दीक्षित विठ्ठल व केरीकर विठ्ठल अशा तीन विठ्ठलांची कविता एकत्र छापलेली असली, तरी व्रीडकर विठ्ठलाने आपल्या काव्यांच्या शेवटी केलेल्या आत्मपर उल्लेखांनी तरी निदान त्यांच्या काव्यांची होणारी गफलत टळल्यासारखी झाली आहे.

विठ्ठलाची व्युत्पन्नता व विद्वत्ता

त्यांतूनही पुनः विठ्ठलाची विद्वत्ताच आजमावयाची झाल्यास, त्यांच्या काव्यग्रंथांची नुसती नावे व त्यांचे अंतरंग थोडे आस्थेने पाहिले तरी सुद्धा भागण्यासारखे आहे. त्यांची ' पांचाळीस्तवन ' व ' द्रौपदीवस्त्रहरण ' हीं आख्याने जशीं त्यांच्या महाभारताच्या परिचयाची द्योतक आहेत, तसे त्यांचे ' रुक्मिणीस्वयंवर ' व ' विद्वज्जीवन ' हे काव्यग्रंथ, त्यांचा महाभागवताच्या दशमस्कंदाचा दृढ अभ्यास व्यक्त करणारे आहेत. त्यांनीं भानुदासाच्या संस्कृत रसमंजरीचा केलेला मराठी अनुवाद तर, त्यांच्या संस्कृत भाषाप्रभुत्वाची उत्तम साक्ष देणारा असून, ' सीतास्वयंवर ' या आपल्या आख्यानास पुनः

“ कांहीं ' श्रीहनुमंतनाटक कथा ' कांहीं रघुवंशिची ।
कांहीं आदिकविप्रमेयरचना, कांहीं गिरा देशिची ॥ ”

याप्रमाणे वाल्मीकी रामायण, रघुवंश, हनुमन्नाटक इत्यादि काव्यनाटकांचा त्यांनीं घेतलेला आधार, वरील विधानास अधिकच पुष्टि देणारा आहे. स्वतंत्ररचनेपेक्षां विठ्ठलाची एकाद्या संस्कृत ग्रंथाच्या अनुवादावर भिस्त अधिक, हे त्यांच्या सीतास्वयंवराच्या चवथ्या सर्गाचा ३४ वा श्लोक, व पांचव्या सर्गाचा ५ वा व १९ वा श्लोक, हे अनुक्रमे हनुमन्नाटकांतील त्या

त्या प्रसंगींच्या समानार्थक श्लोकांचे शब्दशः अनुवाद आहेत हे पाहिल्या-
नंतर जसे प्रत्ययास येते, तसेच ते रघुवंशासारखा बहुविध सरस काव्य-
प्रसंगांन परिपूर्ण असा काव्यग्रंथ पुढे असता, त्याच्या घर्तीवर सामराज-
नागेशाप्रमाणे स्वयंवराथ जमलेल्या राजांच्या शृंगारचेष्टेसारखा अगर मिर-
वणूक पाहाण्यास पुढे सरसावलेल्या पौरस्त्रियांच्या धांदलीसारखा एकही अभि-
नव प्रसंग आपल्या काव्यांत चित्रित न करण्यांत दिसून आलेल्या त्याच्या
असहाय्यतेनेही स्पष्ट होण्यासारखे आहे. तथापि विठ्ठलाच्या काव्यांत जाग-
जागी योजलेल्या अनुप्रासांनी, यमकांनी, प्रतिलोभ यमकांनी, सभंग श्लेषांनी
व कूटश्लोकांनी त्याचे शब्दालंकारप्रभुत्व जितके डोळ्यांत भरते, तितके त्याने
अगदीच हात राखून योजलेल्या अर्थालंकारांनी त्याचे साहित्यशास्त्राचे ज्ञान
अथवा कल्पनाशालित्व वाचकांचे लक्ष मुळीच वेधित नाही, हे मात्र खरे
आहे. सारांश विठ्ठलाचे संस्कृत भाषेचे ज्ञान चांगले असून, त्याने वाचलेल्या
संस्कृत ग्रंथांचा व भागांचा योग्य स्थळी मराठी अनुवाद करण्याची त्याच्या
अंगी पात्रता आहे. महाभारत, भागवत, रामायण, पंचमहाकाव्ये व
तदनुषंगिक ग्रंथ, त्याने आपल्या गरजेपुरते वाचलेले असून, एकनाथ, तुकाराम
नागेश व रघुनाथपंडित या मराठी कवींचे वाङ्मयही त्याने डोळ्या-
खालून घातले असावे. त्याची भाषा, सामाराज, नागेश रघुनाथपंडित
यांच्या भाषेइतकी संस्कृतप्रचुर नसली, तरी वृत्तसुखार्थ समासबद्धरचना
करण्यास अगर श्लेष साधण्यास, लागणाऱ्या संस्कृत शब्दांचा सांठा त्याच्या
जवळ भरपूर प्रमाणांत आहे. विठ्ठल स्वतः म्हणवितो त्याप्रमाणे खराच
व्युत्पन्न किंवा विद्वान् होता किंवा नाही, हा प्रश्न थोडा फार वादग्रस्त आहे.
पण 'व्युत्पन्न' याचा अर्थ षट्शास्त्रापैकी निदान एक दोन शास्त्रांत पारंगत
असा केल्यास मात्र, तो त्या कसोटीस उतरेल असे वाटत नाही. तरी
एकंदरीने तो वन्यापैकी संस्कृतज्ञ असून, त्या भाषेतील ललित ग्रंथांचे सूक्ष्म
नसले तरी चालचलाऊ वाचन त्याने केले होते, हे निर्विवाद आहे.

विठ्ठलाची बहुश्रुतता

विठ्ठलाच्या या वाचनास बहुश्रुततेची म्हणावी तशी जोड मिळाली होती, असें मात्र म्हणवत नाहीं. वास्तविक त्याच्यासारख्या व्यापारीवृत्तीच्या माणसास, देशाटणामुळे व अनेक भिन्न भिन्न व्यक्तींच्या परिचयामुळे, मनुष्य-स्वभावाचें, ठिकठिकाणच्या रीतिरिवाजांचें, व विविध प्रकारच्या वस्तूंचें सूक्ष्म परिज्ञान असावयास पाहिजे होतें. पण त्यानें डोळे उघडून प्रवास न केल्यानें, अथवा नागेश-सामराजाप्रमाणे प्राचीन कालांत स्वकाल दाखविण्यास अवश्य लागणारी कल्पकता व योजकताही त्याच्याजवळ नसल्यामुळे, त्यानें केलेलीं वर्णनें निवळ यादीवजा व निर्जीव उतरलीं आहेत. सीता-स्वयंवराथे जमलेल्या राजांच्या यादींत नागेशानें आपल्या काळच्या महाराष्ट्र, सौराष्ट्र, चव्हाण, राणे, तुंगार, शृंगार, मोरे, गोरे, तोरे, गुजर, सिरसाट, संक्राड व साटे अशा मराठा राजांची नांवे गोंवतांना, कालविपर्यासाच^१ दोष पत्करूनही महाराष्ट्राचा अभिमान व्यक्त केला आहे, तर इकडे आमच्या विठ्ठलानें याच प्रसंगाच्या वर्णनांत, रामायणांतील निरनिराळ्या देशांच्या राजांची व मुक्तेश्वरानें आपल्या आदिपर्वांतील शकुंतलोपाख्यानांत उल्लेखिलेल्या कांहीं विदेशी व यावनी राजांची नामावळी जपून कशी तरी वेळ निभावून नेली आहे. वास्तविक त्याला मुक्तेश्वर-सामराज-नागेश यांच्या प्रमाणे ^१भद्रवनवर्णनप्रसंगी आपणास ठाऊक असलेल्या सर्व फुलझाडांचा व फळझाडांचा किंवा सीतेच्या व रामाच्या अंगावरील ^२अलंकारांचें वर्णन करतांना, स्वकालीं रूढ असलेल्या दागिन्यांच्या प्रकारांचा, विस्तारानें नामनिदर्श करून आपला चौकसपणा व सूक्ष्मावलोकन प्रगट करण्यास काय हरकत होती ? पण आपण जें जें पाहिलें तें तें आपल्या ग्रंथांत प्रसंग साधून कोठें तरी समाविष्ट करून टाकण्याचा, विठ्ठलाला मुळीं अभिनिवेशच नसल्यामुळे, त्यानें

दशरथाच्या पागेंतील घोड्यांच्या^१ जाती, त्या घोड्यांचे दागिने, किंवा रामलक्ष्मणांच्या विवाहप्रसंगी वाजविण्यांत आलेलीं वाद्ये,^३ अथवा नांदीश्राद्ध देवक, गोदान यासारखे लग्नविधींतील याज्ञिक प्रकार,^४ यांचें थोडें अधिक तपशिलवार वर्णन करून जो बहुश्रुतपणाचा कांहींसा डौल आणला आहे, तो देखील त्यांनं नागेशाच्या सीतास्वयंवरांतील तत्सदृश वर्णनाचा केलेला तर्जुमा असण्याचाच संभव आहे हें लक्षांत आल्यावर, उसना असल्याचेंच प्रत्ययास येतें. विठ्ठलाला नाहीं म्हणायला थोडेसें ज्योतिषविषयक ज्ञान असावें, हें त्यांनं सीतेचें शारीरवर्णन करून^५ व पुनः विवाहमंगलाष्टकप्रसंगी द्वादशराशींचा उल्लेख^६ करून जें भासविण्याचा प्रयत्न केला आहे, तें देखील त्याला अगदीं ज्योतिषशास्त्राबद्दलचा मोठा जिव्हाळा होता म्हणून नसून, आपल्या हांतून कोणीकडून तरी कूटश्लोकात्मक अथवा श्लेषात्मक रचना होऊन, काव्यांत शब्दचमत्कृति साधल्याचें श्रेय आपणास मिळावें, हाच त्याचा प्रामुख्याने हेतु दिसून येतो. विठ्ठलाच्या अंगीं भावना अथवा कल्पना यांच्यापेक्षां क्लृप्तीचाच प्रकर्ष अधिक असल्यानें, स्वतंत्र व अभिनव प्रसंगनिर्मितीची त्याच्याकडून अपेक्षा करण्यापेक्षां, दुसऱ्याच्या काव्याचा अनुवाद अगर अनुकरण करण्यांत त्यानें दाखविलेले कौशल्यच आपण विचारांत घेणें युक्त आहे.

विठ्ठलाचे काव्यगुण

तशांतूनही विठ्ठल वृत्तीनें वस्तुनिष्ठच म्हटला तरी चालेल. त्यामुळे त्याच्या व्यक्तित्वाचा ठसा त्याच्या काव्यांत कोठेच उमटलेला दिसत नाहीं. आपल्या काव्यांतील विविध प्रसंगी पात्रांच्या मनांत होणारी भिन्न भिन्न वृत्तींची खळबळ चित्रित करण्यांत, कवीजवळ जी सहृदयता व सहानुभूति

१ सीतास्व-६।११, १५. २ सीतास्व-६।१४. ३ सीतास्व-६।२४.

४ सीतास्व-७।५. ५ सीतास्व-५।३२. ६ सीतास्व-७।२७.

लागते ती विठ्ठलांत मुळांतच नसल्यानें, अहिल्यारूपीं शिळेला पाय लाव-
नांना रामाची झालेली चलच्चित्तवृत्ति, अथवा शाप मिळालेल्या अहिल्येचें
पश्चात्तापदग्धहृदय, दळुवारपणानें वर्णन न करतां त्या घटना फक्त घडल्याचें
तो एकाद्या दुसऱ्या ओळीत निर्विकारपणानें जाहीर करतो.^१ तसेंच रामाला
सकृद्दर्शनीं पाहून सीतेच्या उलहणित वृत्तीचे वर्णन करतांना, त्याच्या मना-
लाही जो बहर यावयास पाहिजे होता, किंवा रामाला तें प्रचंड शिव-
धनुष्य उचलेल कीं नाहीं, अशी सीतेच्या मनाची हुगहूर व्यक्त कर-
तांना, जी उत्क्रंठेची भावना त्याच्या काव्यांत उतरावयास पाहिजे होती,
तिच्या ऐवजीं अनुक्रमें, 'निर्धनासि धन जेविं सापडे । जानकीस नयनीं
तसा पडे ।'^२ अशी एकादी कोरडी उपमा योजण्यात, अथवा 'वज्रशरा-
सन त्याप्रति शासन केंवि घडे रघुनंदनहातें' अशी नुसती शंका प्रद-
र्शित करण्यांत, व पुढेंही पुनः रामाकडून तें धनुष्य भंगावें म्हणून शेष-
कुर्मादिकांना सीतेनें केलेली नीरस प्रार्थना^३ व्यक्त करण्यांत, विठ्ठलानें जो
तांत्रिक व्यवहारीपणा दाखविला आहे, त्यावरून मूळ काव्यांतील प्रसंग
सहानुभूतीच्या कुंचल्यानें रसरंजित करून उत्कट स्वरुपांत मांडणें त्याला
कसें जड जातें, हेंच सिध्द होण्यासारखें आहे. खरा प्रतिभासंपन्न
कवि मूळचे प्रसंग व स्वभाव, स्वतःच्या भावनेनें व कल्पनेनें आपल्या
काव्यांत असे कांहीं खुलवून दाखवितो कीं, त्यांचें मूळचें स्वरूप पालटून
त्यांना एक अभिन्न व स्वतंत्र रंगरूप यावें ! याच्या उलट आमचा विठ्ठल
अंतरंग तर राहोच, पण बहिरंगदेखील इतक्या तटस्थवृत्तीनें चित्रित करतो
कीं, व्यक्तिवर्णनांत ठराविक 'अवयवांच्या व त्यावर घालावयाच्या अलं-
कारांच्या तपशीलवार उल्लेखाशिवाय त्याला अधिक असें कांहींच करतां येत
नाहीं.

१ पहा--सीतास्व. २।३५, ४९. २ सीतास्व--४।३१. ३ सीतास्व--४।३५.
४ सीतास्व--४।३८, ३९. ५ सीतास्व-५।३२, ३३. ६ सीतास्व--५।३४-३६.

या भावनाविष्काराच्या अभावामुल्लेख विठ्ठलाच्या काव्यांत अर्था-
लंकारांच्या द्वारां स्फुट होणाऱ्या कल्पनाविलासालाही नांव घेण्यासारखा वाच्य
मिळालेला नाही. भद्रवनवर्णन^१ अथवा जनकसभावर्णन^२ अशा स्थलवर्ण-
नांत वास्तविक उदात्तासारख्या संपन्न अलंकाराचा अवलंब करून केवढा तरी
भरघोसवणा त्याला साधतां आला असता ! पण विठ्ठलाला कोणत्याच गोष्टीचा
जिव्हाळा असा नसल्याने, ^३रामाच्या किंवा सीतेच्या^४ अवयववर्णनांत,
नागेशाप्रमाणे व्यतिरेक, अतिशयोक्ति हेतूप्रेक्षा, अपन्हृति अशा बुद्धीचे
नवनवोन्मे दाखविणाऱ्या व भावनेचे उद्दीपन करणाऱ्या अलंकारांचा
थाटमाट, त्यांस उडवितां आला नाही, इतकेंच काय, पण अशा प्रसंगीं हें
अवयववर्णन देखील आखडतें घेऊन तो निवळ दागिन्यांच्या ज्या याद्या देत
बसतो, त्यावरून कोणी झाले तरी हेंच म्हणेल की, विठ्ठलाला नागेशाप्रमाणे
अंगचें वारें असें कांहींच नसून केवळ वस्तुनिष्ठ वृत्तीनें कसल्याही स्थलाचें
अगर व्यक्तीचें वर्णन करतांना त्याला स्वतःचें वैशिष्ट्य म्हणून राखतांच
येत नाही. शिवाय कवि आपल्या काव्यांतील प्रसंगार्शी व व्यक्तीशीं
समरस न होतां काव्य करूं लागला, म्हणजे त्याचीं सर्वच वर्णनें कशीं
कायम ठशार्ची व सांकेतिक होतात, याचें विठ्ठलार्ची व्यक्तिवर्णनें हें एक
चांगलें निदर्शन असून, स्वतः कसलाच अभिनिवेश न घरतां केलेलीं
याची हीं वर्णनें, म्हणूनच थोडीफार बेचव उतरलीं आहेत.

एकंदरीनें विठ्ठलांत भावना व कल्पना यांचा मधुर संगम प्रत्ययास
येत नसला, तरी त्याच्या काव्यांत प्रसाद, माधुर्य व ओज या काव्याधिष्ठित
तीन गुणांचें अस्तित्व आहे, हें मान्य केलें पाहिजे. सर्वसुश्रुभता तर
आमच्या कवीचा एक विशेष असून, सोप्या शब्दांत गुंफलेलीं या काव्यांतील

१ सीताख-२।१३-१५. २ सीताख-३।४६. ३ सीताख-४।३५.

४ सीताख-५।३२-३६.

वर्णने निःसंशय वाचनीय झाली आहेत. त्यांतूनही पुनः सीतेच्या ^१गारीर-
वर्णनप्रसंगी अथवा तिच्या विविध ^२सोहाळांच्या वर्णनप्रसंगी त्याच्या
वाणीला आलंलें माधुर्य, त्याच्या सानुस्वार व मृदुवर्णरचनेतून जसे व्यक्त झाले
आहे, तसेच उरावर शिवधनुष्य पडून उभयलेल्या ^३रावणाच्या वर्णनप्रसंगी
तिला चढलेलें ओज, त्याच्या अर्थानुकूल अशा कठोरवर्णरचनेतूनच अविष्कृत
झाले आहे. पण कांहीं असले तरी विठ्ठलाला अर्थालंकारापेक्षां शब्दालंकारां-
चाच सोप अधिक असून, आपल्या काव्यांत अनुप्रास, यमक व श्लेष यांची
त्याने म्हणूनच यथेच्छ पेरणी केल्याचें आढळून येतें. आपल्या रुक्मिणी-
स्वयंवरांत जशी त्याने या अनुप्रासाच्या अनुरोधानें अनेकप्रकारच्या चित्र-
बंधांची रचना केली आहे, तशीच त्याने एकदोन ठिकाणी प्रतिलोभ यम-
काची व शब्दकूटाचीही योजना केल्याचें आपण पाहिलेंच आहे. आपल्या
काव्यांत एकदा आलेल्या कल्पनेची ^४अगर दिलेल्या ^५उपमेची तो पुनरुक्ति
करतो हा थोडाफार दोष असला, तरी एकंदरीने विठ्ठलाला आपल्या यम-
कानुप्रासयुक्त कवित्वाचें जें कौतुक ^६वाटतें तें तत्कालीन सर्वाधारण लोका-
भिरुचेंच स्पष्ट गमक होय असे म्हटलें पाहिजे. आज आपण विठ्ठलाला
'चित्रकवि' म्हणून हिणवीत असलों, तरी आमच्या कवीच्या ज्या चित्रकूट-
रचनेचें मौरोपंतांनीही कौतुक ^७केलें, अथवा ज्या रचनेत माघहर्षासारखें महा-
कवीही डौलानें डुंवतांना दिसतात, ती एकेकाळी तरी शिष्टसंमत असावी, असें
मानल्यावांचून गत्यंतर नाही. संस्कृत महाकाव्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून
चालण्याचें आमच्या मराठी आख्यानकवींनीं ठरविल्यामुळें, संस्कृतकाव्यांतील
गुणविशेषांचें अनुकरण त्यांनीं आपल्या कृतीत करणें क्रमप्राप्तच होतें. विठ्ठलानें
देखील या न्यायास अनुसरून जी चित्रकाव्यरचना केली आहे, ती शेवटच्या
शेवटच्या संस्कृत काव्यांतील तशा रचनेला थोडीफार लोकमान्यता त्याच्या-

१ सीतास्व-५।३२-३६. २ सीतास्व-५।३६-४०. ३ सीतास्व-४।४६,--४९; ५।१-
५२. ४ सीतास्व-१।४६, २।११, ३।२, ७।५; ५ सीतास्व-५।१, ३, ५०. ६ रु.
स्व-१।७. ७ पहा-विठ्ठलकविच्या भलता लंघू न शकेचि चित्रकूटातें-सन्मानिमाला.

कालींही मिळत असलेली पाहूनच केली असल्याने, श्रेष्ठामागून जाण्याच्या मोहापलीकडे त्याच्याकडून फारसा मोठा प्रमाद झाला असे म्हणवत नाही.

विठ्ठलाची भाषा

याप्रमाणे आमच्या कवींच्या कांहीं गुणांचे थोडे फार केलेले हे विवेचन त्याच्या भाषेच्या समालोचनाभावीं अपुरे वाटण्याचा संभव आहे. कारण कोणत्याही ग्रंथकाराचे व्यक्तित्व व काल ठरविण्यास जशा कांहीं बाह्य गोष्टी उपयोगी पडतात, तद्वतच त्याच्या भाषेसारखी अंतःसाधनेंही विचारांत घ्यावी लागतात. विठ्ठलाची भाषा जुने मराठी, संस्कृत, अपभ्रष्ट व फार्शी अशा चतुर्विध शब्दसंपत्तीनें अलंकृत असून तिच्यावर शिवकालाचा स्पष्ट ठसा उमटलेला आहे. विशेषतः ^१भुखरणि ^२हेलावला, ^३धवघवित, ^४चळथा हे शब्द; ^५हळू जाली, ^६स्वार होणे, ^७बसो घातली असे वाक्सांप्रदाय; ^८दीने, ^९आलोकिये अशीं कर्मकर्तरी प्रयोगाचीं आशार्थी रूपे; ^{१०}ऋषीकारणे, असा द्वितीयेच्या 'ला' प्रत्ययार्थी 'कारणे' हा शब्द योजणे; विचार केला या अर्थी 'विचारिले' हे क्रियापद येणे, शिकविलेले, आलेले अशा पूर्णभूतकालाबद्दल ^{११}आले, ^{१२}शिकविले असे साध्या भूतकाळाचे रूप घालणे; ^{१३}नुचलेचि, ^{१४}नेठवावे, ^{१५}नादिसे अशीं नकारार्थी अव्यययुक्त क्रियापदे घालणे; इत्यादि व्याकरणविशेष; ^{१६}संकष्ट, ^{१७}आचमन ^{१८}वित्पन्न, ^{१९}सूर्योशिचा, ^{२०}भवभोगवेथा, ^{२१}मंद्र (मंदर), जगत्रे

१ सीतास्व-१।१६. २ सीतास्व-५।२१. ३ सीतास्व-५।३९. ४ सीतास्व-६।३१. ५ सीतास्व-१।३४. ६ सीतास्व-५।५१, ६।६. ७ सीतास्व-१।१९. ८ सीतास्व-२।२९. ९ सीतास्व-५।७. १० सीतास्व-२।५३, ५।४. ११ सीतास्व-४।५०. १२ सीतास्व-२।२. १३ सीतास्व-१।२६, २८. १४ सीतास्व-१।३२. १५ सीतास्व-३।७. १६ सीतास्व-१।३९. १७ सीतास्व-२।४८. १८ सीतास्व-२।५८. १९ सीतास्व-३।६. २० सीतास्व-४।५५. २१ सीतास्व-५।७.

(जगत्रयें)^१ तां (लां),^२ कैके (कैकेयी)^३ इत्यादि संस्कृत शब्दांची अपभ्रष्ट रूपें; व वज्रातुल्य,^४ दिक्चापासमतुल्य,^५ अशा सामासिक शब्दांत सामान्यरूप कायम ठेऊन समास करण्याची पद्धति; या गोष्टीं विठ्ठलाला शिवकालांत नेणाऱ्या आहेत. आमच्या कवींची शब्दसंपत्ति तशी डोळ्यांत भरण्यासारखी असून, देवहारचौकी,^६ चवरिया,^७ मांडखुटी,^८ असे यादव-कालीन शब्द जसे त्यांच्या काव्यांत सांपडतात, तसेच भांबडभूत,^९ कळकुंवा,^{१०} नवरंग,^{११} गोधांगुळी^{१२} अशा थोड्या अपरिचित शब्दांबरोबरच चवरडोल,^{१३} निमासुर,^{१४} विस्तारलें,^{१५} असे एकनाथकालीन शब्दही तेथ आढळत असल्यानें, त्याचा प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा अभ्यासही त्यावरून व्यक्त होण्यासारखा आहे. सामराजाप्रमाणें एकाद्या शब्दाचा ध्यास असा विठ्ठलांन घेतला नसला, तरी ' निकें ' हा शब्द^{१६} त्याचा बराच आवडता असून, ' न्याय ' हा शब्द^{१७} ' प्रमाणें ' या अर्थी त्यानें जसा योजला आहे, तसा सज्ज^{१८} हा शब्दही सामराजनागेशांप्रमाणेंच वापरून त्यानें त्या कवींशीं आपलें समकालीनत्व सिद्ध केलें आहे.

वरील शब्दांबरोबरच विठ्ठलाच्या काव्यांत राजव्यवहारकोशांत सांपडणाऱ्या अश्वजातिविषयक,^{१९} अश्वालंकारविषयक^{२०} व वाद्यविषयक^{२१} शब्दाव्यतिरिक्त फार्शी व आरबी शब्दांचें जें अत्यल्प प्रमाण दिसून येतें, तें फार्शी भाषेच्या ओसरत्या कालाचें निदर्शक समजण्यापेक्षां

-
- १ सीतास्व-६।२१. २ सीतास्व-२।३०. ३ सीतास्व-६।३३.
 ४ सीतास्व-४।१. ५ सीतास्व-४।३. ६ सीतास्व-१।२४. ७ सीतास्व-३-४६.
 ८ सीतास्व-४।४७. ९ सीतास्व-५।१७. १० सीतास्व-४।४३.
 ११ सीतास्व-७।३२. १२ सीतास्व-७।३७. १३ सीतास्व-५।४१. १४ सीतास्व-४।३५.
 १५ सीतास्व-७।३१. १६ सीतास्व-२।१९. १७ सीतास्व-४।५१.
 १८ सीतास्व-३।४९. १९ सीतास्व-६।११, १५. २० सीतास्व-६।१४.
 २१ सीतास्व-६।२४.

विठ्ठलाची त्या भाषेत फारशी गति नसावी, किंवा ज्या राजदरबारी त्या भाषेचा एवढा फैलाव होता, त्याशी तरी म्हणावा तसा त्याचा परिचय नसावा हेंच खरें. कारण तत्कालीन राजदरबारांत व व्यवहारांत फारशी भाषेचें माजलेलें प्रस्थ कमी करण्याच्या हेतूने, श्रीशिवछत्रपतीनीं रघुनाथपडिताकडून राजव्यवहारकोशासारख्या पारिभाषिक कोशाची मुद्दाम रचना केली हें जरी मान्य असलें, तरी ज्या शके १५९६-९८ या कालांत वरील कोशाची रचना झाली, त्याच कालांत विठ्ठलानें विशेषतः आपली रचना केली असल्यामुळे, विठ्ठलाच्या रचनेतील फारशी शब्दांच्या अल्पत्वास हा कोश कारणीभूत झाला असेल असें म्हणवत नाही. आज आपण सामराज, नागेश व जयराम पिंड्ये यांच्या काव्यांत फारशी शब्दांचें प्राचुर्य आहे म्हणून तीं काव्ये त्या कोशापूर्वीं झालीं, असें म्हणून फारशी शब्दांच्या अल्पत्वाचा व त्या कोशाचा कार्यकारणभाव लावतो.^१ पण राजव्यवहार-कोशाचें अस्तित्व नसतानाही जेथें विठ्ठलाच्या काव्यांत फारशी शब्दांचें अल्पत्व दृष्टीस पडतें, तेथें विठ्ठलाच्या चाबतींत तरी निदान हा न्याय लागू पडत नसून, त्याला अन्य कारणे असावीं असें कल्पणें भाग आहे.

विठ्ठलाचें वृत्तप्रभुत्व

पण वर वर्णिलेले शब्दप्रभुत्व नागेशाप्रमाणेंच विठ्ठलालाही वृत्तप्रभुत्व देण्यास कारण झालें आहे. सामराजाप्रमाणें आमच्या कवीनें आपल्या काव्यांत जरी उपजातीसारख्या घावत्या वृत्ताचाच अधिक उपयोग केला नसला, तरी वसंततिलका, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी, स्रग्धरा, सवाई, भुजंगप्रयात, मालिनी, शालिनी, तोटक, स्वागता, दोधक, इंद्रवज्रा, इंद्रवंशा, द्रुतविलंबित, रथोद्धता, विद्युन्माला^२ अशा सर्वपरिचित १६ वृत्तांचा व

विपरितपूर्वा,^१ मंजुभाषिणी,^२ प्रहरणकलिका^३ कुसुमविचित्रा,^४ अशा कांहीं अपरिचित वृत्तांचाही त्यानें अवलंब केला आहे. सामराजानें आपल्या काव्यांत १६ भिन्न भिन्न गणवृत्ते योजलीं आहेत, तर नागेश व विठ्ठल या दोघांनीं त्याच्याही पुढें मजल मारून गणवृत्तांची संख्या आपल्या काव्यांत ज्याअर्थी १९!२० पर्यंत नेली आहे, त्याअर्थी त्यांच्या वृत्तप्रभुत्वाबरोबरच सामराजाहून त्यांचें उत्तरकालीनत्वही मानतां येण्यासारखें आहे. तथापि कवीनें आपली नवरसात्मक काव्यरचना विविध वृत्तांत गुंफण्यांत त्यांचें वृत्तप्रभुत्व अधिक व्यक्त होतें, कां एकाच वृत्तांत ती गुंफण्यांत, याबद्दल कांहीं विद्वानांत वाद माजलेला आढळतो. अनेकवृत्तात्मक रचनेंत अक्षर-मात्रांच्या ठरविक संख्येचें व वर्णांच्या ऋह्रस्वदीर्घत्वाचें कवीला जितकें बंधन पाळावें लागतें, तितकें त्याला एकवृत्तात्मक रचनेंत पाळावें लागत नाहीं, या निकषाबरोबरच विविध गणवृत्तांतील लघुगुरुक्रम साधण्यासाठीं कवी-जवळ विविध शब्दसंपत्तीही असावी लागते असें यांपैकीं एका बाजूचें म्हणणें असून, उलटपक्षीं काव्यांतील भिन्न भिन्न प्रसंग, वर्णनें व भाव एका सलग वृत्तांत वठविण्यातच कवीचें अवधान व कौशल्य अधिक व्यक्त होतें, असा दुसऱ्या बाजूचा आग्रह आहे. पण हा प्रश्न अशा शाब्दिक चर्चेनें सुटण्यासारखा नसून, प्रत्येकांनें आपल्या सहृदयतेनेंच खरें पाहिलें असतां तो सोडविण्यासारखा आहे. आमची अनेकवृत्तात्मक काव्यरचना तिच्यां-तील लघुगुरुक्रमाच्या आंदोलनांनें वास्तविक निरनिराळ्या रसांना व भावांना पोषक होऊन वाचकांच्या मनांत त्या त्या रसांचें व भावनांचें जसें उद्दीपन करते, तशी एकवृत्तात्मक रचना मुळींच करीत नसून, रसभावनांना उलट ती बहुताशीं प्रतिकूल होऊन वाचकानांही ती कंटाळवाणी होते, असा

१ विद्वज्जी-७।७. २ विद्वज्जी-७।३१. ३ विद्वज्जी-७।३२. ४ विद्वज्जविन-४।३९.

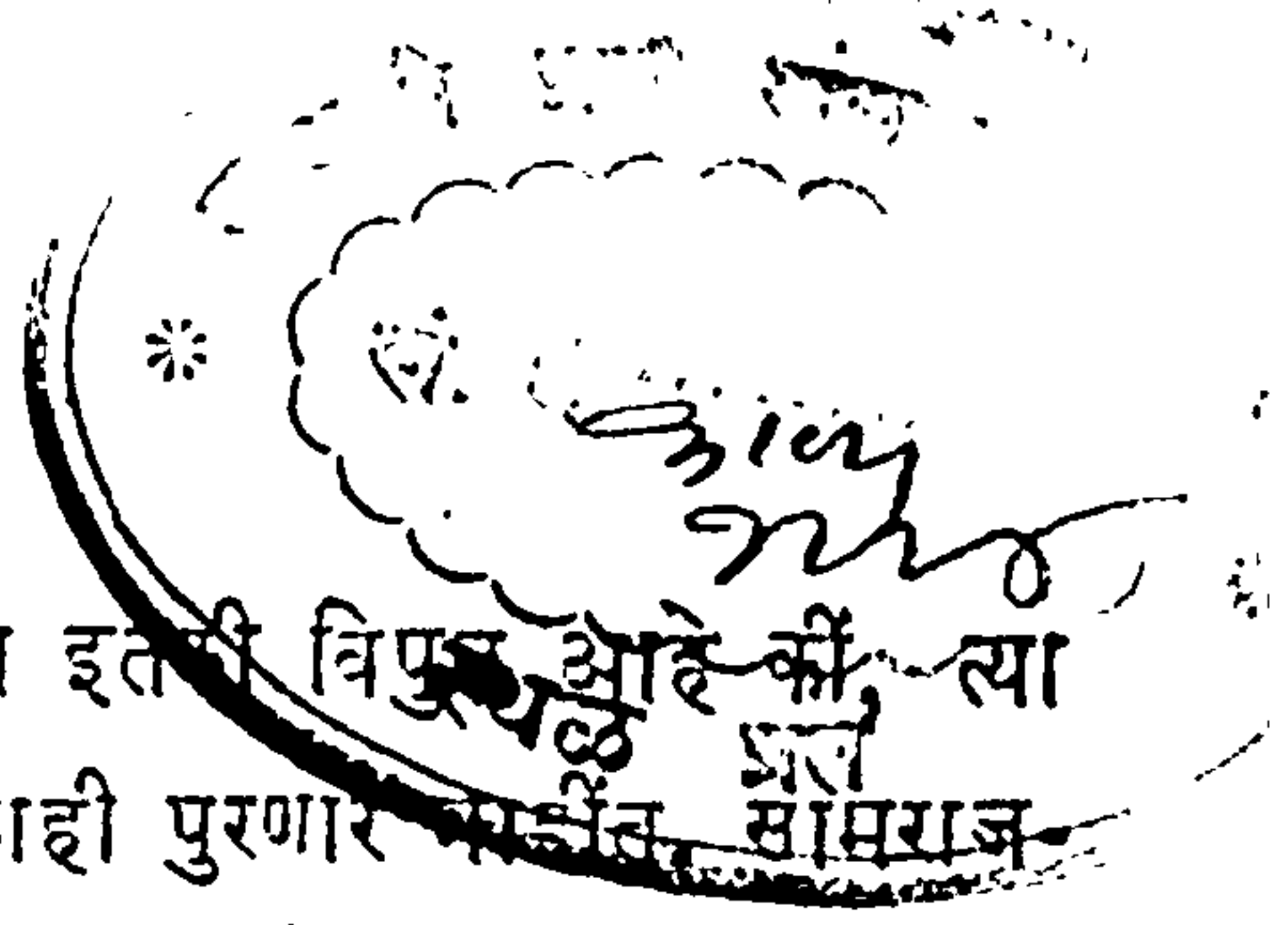
बहुतेकांचा अनुभव आहे. म्हणून इतकी बंधने पाळून इष्ट त्या रसाचा उठाव अथवा योग्य त्या भावाचा आविष्कार घडवून आणतांना, अनेकवृत्तांत आपली रचना खेळविणारा कवीच खरा वृत्तप्रभु ठरत असून, संस्कृत महाकाव्यांत भिन्न भिन्न वृत्तांचा केलेला आश्रय हेंच वृत्तप्रभुत्वाचें गमक होय असें ओघानेंच मानण्यांत आले आहे.

विठ्ठलाचें वृत्तप्रभुत्व त्यानें याच काव्यांत स्वीकारलेल्या अनेक परिचित-अपरिचित गणवृत्तांवरून कळून येण्यासारखें आहे. शिवाय तो नागेशाप्रमाणेंच कधीं कधीं वृत्ताचें^१ नांव त्या त्या श्लोकाच्या पहिल्या किंवा शेवटच्या चरणांत अशा काही कौशल्यानें गुंफतो कीं, तें वृत्तनाम एकीकडून वपर्य विषयाचें विशेषण व्हावें, तर दुसरीकडून त्यानें त्या श्लोकाचें वृत्तही सहजासहजीं सूचित केलें जावें ! प्राचीन मराठी वाङ्मयांत नागेश-विठ्ठलाव्यतिरिक्त विविध गणवृत्तांचा असा मुक्तहस्तानें व सहजगत्या उपयोग फक्त निरंजनमाधवानेंच काय तो आपल्या 'स्तोत्रसंग्रहांत' केला असून, वृत्तवनमाला, व वृत्तावतंस या आपल्या ग्रंथांनीं मराठींत वृत्तशास्त्ररचनेच्या अग्रपूजेचा मान त्यानें मिळविला आहे. विठ्ठलानें देखील वृत्तशास्त्राचा चांगला अभ्यास केल्याचें दिसत असून, आपल्या 'विद्वज्जीवन' काव्यांत केलेल्या कांहीं उल्लेखांवरून^२ त्यानें वृत्तरत्नाकर व सुवृत्ततिलकासारखे वृत्तशास्त्रावरचे ग्रंथ सूक्ष्मतेनें पाहिल्याचें सिद्ध होतें.

विठ्ठल व इतर समकालीन कवी

यापुढें आमच्या कवीचें कविमंडळांतील स्थान ठरविण्यास त्याच्यासारख्याच इतर आख्यायकवींशीं त्याची तुलना होणें इष्ट आहे. वामन, सामराज, नागेश व रघुनाथपंडित हे सर्वच कवी विठ्ठलाच्या समकाली-

१ सीतास्व-४।४५, विद्वज्जी-२।३, विद्वज्जी-४।१६. २ विद्वज्जी-४।७, १३.

नांत मोडतात. त्यांत वामनपंडितांची रचना इतकी विपुल आहे की, त्या बाबतीत सामराज, नागेश, त्यांच्या पासंगालाही पुरणार नाहीत. सामराज-नागेश जसे रसिक, तसे वामनपंडितही आपल्या कांही भागवती आख्यानांत रसिक बनले आहेत. पण सामराज-नागेशांची बहुश्रुतता, त्यांचा राजदरबारपरिचय, समाजनिरीक्षण, अभिनवप्रसंगनिर्माणक्षमता व विनोदपरता, या गुणांचा पंडितामध्ये केवळ अभाव आहे. पुनः पंडित सामराज-नागेशांपेक्षां निश्चित अधिक विद्वान् असले, तरी त्याबरोबरच विद्वज्जडत्व व क्लिष्टता हे दोष पंडितांच्या काव्यांत मुळापासूनच शिरले आहेत. उलट सामराज-नागेशांचे काव्य प्रासादिक, प्रतिभासंपन्न व ललितरम्य असून, त्यांच्या व्यक्तित्वाचा ठसा तेथे जसा स्पष्ट उमटलेला दिसतो, तसा तो वामनपंडितांच्या काव्यांतच काय, पण इतर कोणत्याही प्राचीन कवींत दिसून येत नाही.

विठ्ठलाची रचना सामराज-नागेशांपेक्षां विपुल आहे. चित्रकाव्य-रचना, कूटशब्दयोजना व छंदःशास्त्रनैपुण्य हे या कवीचे विशेष असून, संस्कृतांतर्ली कांहीं अपरिचित वृत्ते यानें नागेशाप्रमाणेंच मराठींत आणली आहेत. सर्गबद्धरचना करण्याचा उपक्रम करून यानें महाकाव्याचा डौल बाह्यतः आणला आहे. पण नायक-नायिकांच्या विविध भावांची, त्यांच्या प्रणयपराक्रमांची, चंद्रोदयसूर्योदयांची, संपन्न नगरांची व तेथील विविध व्यापारांची, महाकाव्यांना नेहमींच सजविणारीं वर्णनें करावयाची सोडून यमकानुप्रासश्लेषांसारख्या शब्दालंकारांची, व 'छत्र-चामरा' सारख्या विविध बंधांची रचना करण्यांतच सगळी इतिकर्तव्यता मानल्यामुळे, महाकाव्यरचनेचा त्याचा हेतु सपशेल फसला आहे. विठ्ठलाचा पेशा व्यापाऱ्याचा असून सुद्धा, नागेश-सामराजांप्रमाणें त्याला म्हणण्यासारखी बहुश्रुतता मिळवितां आली नाही. भावनेची उत्कटता व कल्पनेची उत्तुंगता तर राहोच, पण नुसते डोळे उघडे ठेऊन वागल्यानें, सामराज-नागेश-रघुनाथ

पंडितांना जी स्वभावोक्तीची खुपासदार वर्णनें करतां आलीं, त्यांचा विठ्ठलांत पूर्णतया अभावच दृष्टीस पडतो. पात्रांच्या विविध हालचालींनीं, अभिनव प्रसंगांनीं व पुराणकालांत स्वकालाचें प्रतिबिंब पाडणाऱ्या उल्लेखांनीं आपलें काव्य नटवून तें सरस, चटकदार व जिवंत कसें करावें हें कल्पनाशाली व विनोदी सामराज-नागेश जें जाणतात, तें विठ्ठलाच्या गावोही दिसत नाही. त्यामुळें त्या दोघांही व्यक्तित्वनिष्ठ कवींच्या मानानें आमचा वस्तुनिष्ठ विठ्ठल, संस्कृत काव्यांचे कित्ते गिरधिगारा अतएव जड वाटतो.

रघुनाथपंडित मात्र या सर्वांहून थोडा निराला आहे. त्याची अभिरुचि अभिजात असून, नागेश त्या मानानें बराच ग्राम्य व कित्येक वेळां अश्लील वाटतो. कोणतीही गोष्ट वाच्यार्थानें न सांगतां, ध्वन्यर्थानें सूचित करणें हें तर त्याचें वैशिष्ट्य आहेच; पण त्याचा शृंगार देखील नागेशाप्रमाणें उत्तान न होतां, विप्रलंभासारखें सूक्ष्म व सुग्ध स्वरूप धारण करतो. आपण जें जें पाहिलें व ऐकलें, तें तें आपल्या काव्यांत प्रसंग साधून समाविष्ट करण्याचा मुक्तेश्वर-नागेशाप्रमाणें जरी त्यानें अभिनिवेश घरला नाही, तरी आपल्या काव्यांत आपल्या व्यक्तित्वाचें व स्वकालाचें प्रतिबिंब पाडण्याचा त्याचा स्वभाव असल्यानें, त्याच्या काव्याला एक विशेष प्रकारचें चैतन्य प्राप्त झालें आहे. सूक्ष्म भावनांची तार छेडणें, सुंदर व सोज्ज्वळ सृष्टिवर्णनें करणें व सूक्ष्म अवलोकनानें स्वभावोक्ति साधणें, या जिवंत काव्यगुणांत सामराज-रघुनाथपंडित, नागेशाहूनच काय, पण मराठीतील कोणत्याही आख्यानकवीहून श्रेष्ठ आहेत. नागेशाचें विनोदी व्यक्तित्व त्याच्या काव्यांत इतराहून अधिक खुलून दिसलें, तरी एकंदरीनें काव्यगुणांत तो जसा सामराज-रघुनाथांपेक्षां खालच्या दर्जाचा आहे, तसा आमचा विठ्ठलही रेखीव व्यक्तित्वाच्या अथवा उत्कट मनोवृत्तीच्या व मौलिकतेच्या अभावीं, नागेशाहून निःसंशय खालच्या पायरीवरच उभा आहे.

सीतास्वयंवर

तरी आपल्या स्वकालीन अशा नागेश, वेणावाई, आनंदतनय, गिरिधर, जयरामस्वामी, अनंत, गोसावीनंदन व विष्णुदास इत्यादि आख्यायकवीप्रमाणे विठ्ठलाने निवळ सीतास्वयंवरावरच रचना न करता, रुक्मिणीस्वयंवरावरही जी रचना केलेली आढळते त्याचे मर्म हेंच की, त्याच्या मनावर एकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराची छाप जितकी जबर आहे, तितकीच समर्थांच्या रामसांप्रदायाने नवीनच प्राप्त वरून दिलेल्या सीतास्वयंवरासारख्या विषयानेही त्याच्या मनाची पकड घेतलेली दिसते. आज प्रसिद्ध असलेल्या 'सीतास्वयंवरां' त आनंदतनय, अनंत, विठ्ठल, नागेश, वामन व वेणावाई यांच्याच कृती विशेष प्रसिद्ध असून, बहुतेकांनी या प्रकरणांत विश्वामित्राने यज्ञरक्षणार्थ दशरथाकडे रामलक्ष्मणांच्या केलेल्या मागणीपासून प्रारंभ करून, जनकाचा शिवधनुर्भंगाचा पण, राजेलोकांचे स्वयंवरास गमन, सीता व तिची दासी यांचे राजेलोकांबद्दल संभाषण, रामाला ते धनुष्य उचललेल काय याबद्दल सीतेला लागलेली चिंता, रावणाच्या प्रचंड शरीराचे वर्णन, त्याचे वटाईखोर भाषण व धनुष्य उचलतांना त्याची झालेली फाजिती, आणि शेवटी रामाकडून शिवधनुर्भंग होऊन सीतारामांचा झालेला विवाह इत्यादि अगदीं ठराविक साच्याचेच प्रसंग वर्णिले आहेत. त्यांतल्या त्यांत आनंदतनयाची रचना बरीच ओजस्वी असून, यमकानुप्रासारख्या शब्दालंकारावर त्याने दिलेला जोर, त्याच्या शिपाईबाण्याला शोभेसाच आहे. वामनपंडितांनी तर या प्रकरणाच्या निमित्ताने एकनाथांप्रमाणे भक्ति व अध्यात्म यांची सांगड घातली असल्याने, स्वयंवराचा गोडवा तेथे यावा तसा अनुभवास येत नाही. वेणावाईंनी मात्र आपले प्रकरण महदंबेप्रमाणेच

१ रामाचा विवाहप्रसंगी पिंगळा वेश्येच्या संन्याशाला लागलेल्या ढक्याचा प्रसंग (७।११) विठ्ठलाने, एकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरांतील (१८।२५-३१) या प्रसंगावरून घेतला आहे.

केवळ रामभक्तीने प्रेरित होऊन अगदी घरीच एकादा लघ्नसमारंभ घडावा अशा जिव्हाळ्याने केल्यामुळे, ते अधिक तपशीलवार उतरले आहे. तथापि वामन व वेणावाई यांनी अनुक्रमे भाक्ते व अध्यात्म यांचा उपदेश हे आपल्या स्वयंवररचनेच्या मार्गे ठेवलेले ध्येय, त्यांच्या काव्यांतील इतर व्यावहारिक वर्णनांतूनही झांकले गेलेले नाही.

नागेश-विठ्ठलांची गोष्ट तशी दिसत नाही. नागेशाने आपल्या ४१५ श्लोकांच्या सीतास्वयंवराचा प्रारंभ, परशुराम व जनकराजा यांच्या मुलाखतीपासून केला असून, सीतेच्या कन्यादानांत आपल्या काव्याची परिसमाप्ति केली आहे. तशांत सीतास्वयंवरास गेलेले देशोदेशींचे राजे, शिष्यप्रशिष्यांसह जाणारे उपहासास्पद ब्राह्मण, गौतमाश्रमांतील पुष्पफलसमृद्धि व मिथिला नगरी इत्यादींची नागेशाची वर्णने, सामराजाच्या रुक्मिणीहरणांतील तत्सदृश वर्णनाशी इतकी तंतोतंत जुळतात की, सामराजाचे काव्य पुढे ठेऊनच नागेशाने आपल्या काव्याची रचना केली असावी असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. पुनः नागेश जितका रसिक तितकाच कल्पक आहे. ऋषींच्या वायकांच्या अनुषंगाने कुरूपसुरूप स्त्रियांची त्याने केलेली वर्णने, अथवा रामाच्या मिरवणुकीमगून चालणाऱ्या विविध सुंदर स्त्रियांची त्याने केलेली वर्णने, जशी त्याची रसिकता व सूक्ष्मता दाखवितात, तसेच रामाने आपल्या पदस्पर्शाने शिलेची अहिल्या केल्याचे पाहून, सुंदर स्त्रियांच्या लोभाने एकेक शिळा डोक्यावर घेऊन रामापुढे येणाऱ्या कामुक ब्राह्मणांचे विनोदी वर्णन, अथवा रामाची मिरवणूक पाहण्यास धावणाऱ्या पौरस्त्रियांच्या धांदलीचे वर्णन, त्याची कल्पकता व योजकताच दर्शवते.

विठ्ठलाने मात्र आपल्या सीतास्वयंवराचे अनुक्रमे जानकीउत्पत्ति, अहिल्योद्धार, श्रीराममिथिलाप्रवेश, रावणमानभंग, रामधनुर्भंग, लघ्ननिर्धार व श्रीरामअयोध्याप्रवेश असे सात सर्ग कल्पिले असून, आपले काव्य रचतांना ' कांहीं गिरा देशिची ' पाहिल्याचे जे सांगितले आहे, त्यावरून एकनाथांच्या काव्याबरोबरच इतर कोणाची नसली तरी नागेशाची

कृतिं त्यानें डोळ्याखालून घातली असावी असें अनुमान निघतें. मिथिलेला जातांना वाटेंत रामाला नांवेतून गंगापार व्हावें लागलें, त्यावेळीं रामानें शिळेची अहिल्या केल्याचें वृत्त ऐकून नावाड्यानें रामांना अशी विनंति केली कीं, “ विंध्याचलावरील दगडांच्या नूतन स्त्रियां बनवून तुम्हीं ताप-सांची वासना पुरवली. लांकडांत व दगडांत तसा म्हणण्यासारखा भेद नसल्यानें, आपण आपल्या पदस्पर्शानें या लाकडांतूनच मला एक स्त्री निर्माण करून द्यावी. कारण माझ्यासारख्या गरीबाला दुसरी स्त्री करणें शक्य नाहीं. ” विठ्ठलानें वास्तविक हा प्रसंग,^१ नागेशाच्या सीतास्वयंवरांत योजलेल्या अशाच सुंदर स्त्रियांच्या लाभासाठीं रामापुढें डोक्यावर शिळा घेऊन येणाऱ्या ऋषींच्या प्रसंगावरून^२ जसां उचलला आहे, तशाच दशरथाच्या पागेंतील घोड्यांच्या विविध जाती^३ देखील, त्यानें रामाच्या पागेंतील, नागेशानें वर्णिलेल्या^४ अश्वजातींवरूनच बहुधा उतरल्या असाव्या. रावणाच्या मानभंगासारखे प्रसंग, अनंत किंवा आनंदतनय यांच्या सीतास्वयंवरांप्रमाणें विठ्ठल-नागेशांत सर्वसाधारण असले, तरी विठ्ठलाच्या काव्याच्या शेवटीं येणारीं सीतारामविवाहाचीं मंगलाष्टके, त्यानें नागेशाच्या तशाच मंगलाष्टकांना आपल्या ज्योतिषविषयक चमत्कृतीची थोडी जोड देऊन रचलेलीं दिसतात.

त्यांतूनही विठ्ठलाच्या या सीतास्वयंवराळा, त्यांतील सर्गसंख्या, आठापेक्षां कमी असल्यानें जसें बाह्यतः महाकाव्य म्हणतां येणार नाहीं, तसेंच तेथें नायकनायिकेच्या अभ्युदयाचीं, नगरींच्या व बाजारांच्या संषन्नतेची, प्रभातसायंकालचीं, शृंगारवीरकरुणादि नवरसांचीं व व्यक्तिस्थलादिकांचीं भरघोस वर्णनें नसल्यानें, अंतरंगाच्या दृष्टीनेंही त्याला महाकाव्य ही पदवी बहाल करतां यावयाची नाहीं. शिवाय कोणत्याही वर्णनाचा अथवा प्रसंगाचा

१ सीतास्व-३।१७, १८. २ नागेश-सीतास्व-१३२, १५१. ३ सीतास्व-६।११, १५. ४ नागेश-सीतास्व-२९७, २९८.

विस्तार करण्याची विठ्ठलाची असहायता लक्षांत घेतां, सामराजाप्रमाणे महाकाव्यरचनेचा त्याचा अभिनिवेश त्याच्या कोणत्याच काव्यांत दिसून येत नाही. विठ्ठलाचीं सीतास्वयंवर, रुक्मिणीस्वयंवर, विद्वज्जीवन व बिल्हणचरित्र हीं काव्ये, प्रदीर्घ आहेत हे खरे. पण त्यांचीं कथानके पूर्वपरिचित अथवा विख्यात असल्याने, त्यांना खंडकाव्ये म्हणण्यापेक्षां आख्यानकाव्ये म्हणणेच अधिक शोभेल. प्राचीन मराठी काव्यवाङ्मयावर बहुतांशी भक्तीची दाट छाया पसरल्यामुळे, मेघदूताप्रमाणे स्वतंत्र व मौलिक कथानकांनीं मंडित अशा खंडकाव्यांचें पीक तेथे येणें दुरापास्तच होतें. 'स्तुती करावी परमेश्वराची । करूं नये व्यर्थ कधीं नराची' ही प्राचीन मराठी कवींची सर्वसाधारण वृत्ति असल्यामुळे, यादवकालांतील व शिवकालांतील कलाकवींनीं प्रदीर्घ काव्यांची जी रचना केली, ती रामायण, महाभारत, महाभागवत इत्यादि पुराणग्रंथांतील कथानकांवरच आधारली गेली, व तिचें स्वरूप साहजिकच मग आख्यानक होऊन बसलें. सामराजाचें रुक्मिणीहरण हें एकटें महाकाव्य वगळल्यास, शिवकालांतील सर्व कलाकवी म्हणूनच आख्यानकवी या अभिधानाला पात्र ठरले आहेत.

विठ्ठलाचा काल

यानंतर विठ्ठलाच्या कालासंबंधी थोडेंबहुत लिहिणें जरूर आहे. पण अशा कालनिश्चितीला कवीचे आत्मचरित्रपर उल्लेख, सामाजिक व ऐतिहासिक परिस्थिति, कवीच्या समकालीन अथवा उत्तरकालीन कवींनीं तत्संबंधी इतरत्र केलेले उल्लेख, व कविकाली व कविप्रांतीं रूढ असणारे अलंकार, पेहराव, शस्त्रे, व वाद्ये इत्यादि बाह्य व अंतःसाधनांचा विठ्ठलाच्या संकोची व जेवढ्यास तेवढ्या वृत्तीमुळे इतका तुटवडा भासतो कीं, त्याच्या काव्यावरून त्याच्यासंबंधी निश्चित असें कांहीं म्हणणें कठिण पडतें. तरी एवढें मात्र खरें कीं, विठ्ठल एकनाथांचा ऋणी असल्याने, तो एकनाथानंतर झाला असें जसें

म्हणतां येतें, तसें इ. स. १६४९ सालीं घडलेल्या तुकारामांच्या; सदेह स्वर्ग-
 वासाचाही त्यांनं अप्रत्यक्षपणें उल्लेख^१ केला आहे असें गृहीत धरल्यास, या
 अपूर्व घटनेचा एक विशिष्ट परिणाम मनावर होण्याइतक्या जाणत्या
 वयाचा तो त्यावेळीं होता असें म्हणावें लागेल. शिवाय नागेशाच्या कांहीं
 काव्यप्रकारांचें त्यांनं अनुकरण केल्याचें जें दिसत आहे, त्यावरून तो नागे-
 शाचा जसा अगदीं समकालीन, तसाच तो त्याच्याहून वयांनं थोडा लहान
 असावा असें मानावें लागतें; व सन १६१८ ते १६९३ हा नागेशाचा मी
 दिलेला काल^२ गृहीत धरल्यास, त्याच्यानंतर सुमारे दहा वर्षे म्हणजे सन
 १६२८ ते १६९० हा विठ्ठलाचा सर्वसाधारण काल मानावयास कांहींच
 हरकत नाहीं. विठ्ठलानें आपले काव्यग्रंथ इ. स. १६७४ ते १६८० या
 दरम्यानच्या कालांतच रचल्याचें त्यांनंच आपल्या ग्रंथांच्या शेवटीं केलेल्या
 उल्लेखांवरून दिसत असलें, तरी रा. प्र. घों. कानिटकर^३ म्हणतात त्याप्रमाणें,
 त्याच्या 'रसमंजरीचा' खरा शक १६०९ मानल्यास, सन १६८७ पर्यंत
 तो ग्रंथरचना करीत होता असें दिसतें. यावरून शिवकालाची समाप्ति हाच
 विठ्ठलाच्या ग्रंथरचनेचाही अवसानकाल ठरतो. पुनः विठ्ठलानें आपल्या
 'विद्वज्जीवन' काव्यांत प्रथमच जे अनुतापाचें उद्गार^४ काढले आहेत, ते
 त्याला जगाचा कटु अनुभव आल्यानंतरचे, अतएव उतारवथांतले मानल्यास,
 या ग्रंथरचनेच्या काली त्याचे वय साधारणतः ४६ ते ५९ पर्यंत असावें असेंच
 अनुमान निघतें.

वरील कालगणनेवरून विठ्ठल हा साम्राज नागेशांचा समकालीन पण
 त्यांच्याहून थोडा लहान असून त्यांच्या काव्यांत, उमटलेला भाषाविशेषांचा
 ठसा व तत्कालीं ज्ञात असलेल्या घोड्यांच्या जातीचे^५, त्यांच्या दागिन्यांचे^६,

१ सीतास्व-३।२४. २ प्राचीन मराठी कविपंचक-पृ. ९१. ३ विविधज्ञान-
 विस्तार-वर्ष ५९. ४ विद्वज्जी-१।१३-१९. ५ सीतास्व-६।११, १५. ६ सीतास्व-
 ६।१४.

उंटावरील तोफांचे,^१ ' तुक्क ' नांवाच्या बंदुकीचे^२, वाद्यांचे^३ व शेते महाजनादि^४ बहुजनसमाजाचे उल्लेख, त्यांचे शिवकालीनत्व सिद्ध करतात. तथापि एकदरीने सन १६७४ त झालेल्या शिवराज्याभिषेकानेच या सर्व आख्यानकर्वीना हे विविध स्वयंवरप्रसंग मोठ्या कलात्मकतेने वर्णन करण्याची स्फूर्ति दिल्याचे दिसत असून, सामराज, नागेश व विठ्ठल यांच्या काव्यांतील सर्वसाधारण साम्यस्थळांवरून पहिला दुसऱ्याचा व दुसरा तिसऱ्याचा निःसंशय ऋणी आहे, हाच निष्कर्ष या सर्व विवेचनावरून निघण्यासारखा आहे.

प्रस्तुत आवृत्तीची संपादणी

हे काव्य माधव चंद्रोबा डुकले यांच्या ' सर्वसंग्रहां ' त व नंतर ' काव्यसंग्रहां ' त प्रसिद्ध झाले आहे. पण त्या दोनी प्रतींतील मूळ संहिता बऱ्याच स्थली इतकी अशुद्ध व कित्येक ठिकाणी तर इतकी दुर्बोध आहे की, काव्यांतील त्या ओळींचा अर्थ लागणेही दुष्कर झाले. सुदैवाने विठ्ठल वीडकराच्या ' रुक्मिणीस्वयंवर ' व ' सीतास्वयंवर ' या काव्यांची हस्तलिखित वही माझ्या हाती येण्याचा योग आला, त्यामुळेच ही पाठशुद्ध प्रत काढणे मला शक्य होत आहे. निपाणी येथील शिक्षक रा. सी. डी. शिन्ने व माझे एक शिष्यमित्र रा. एस. ए. कुलकर्णी बी. ए. हे दोघेही सद्गृहस्थ वाङ्मयप्रेमी व संशोधक असून, जुनी हस्तलिखिते प्रयासाने जमविण्याचा त्यांना छंद आहे. रा. शिन्ने असेच कांहीं निमित्ताने पाठण्यास गेले असतां, तेथील एका वाण्याच्या दुकानांत विठ्ठलाच्या काव्यांची ही वही रद्दीवजा त्यांच्या पाहण्यांत आली व वहीतील मराठी अक्षराने त्यांना कुतूहल उत्पन्न होऊन, त्यांनी त्या वाण्याकडून ती मिळविली. पुढे निपाणीस परत आल्यावर, रा. शिन्ने यांनी रा. कुलकर्णींच्या

१ सीतास्व-६।२१. २ सीतास्व-७।१०. ३ सीतास्व-६।२४. ४ सीतास्व-३।२८.

मार्फत सदर वही माझ्याकडे पाठवून दिली, व 'सदरहू ग्रंथ स्वोचित स्थानी गेल्याबद्दल समाधान' व्यक्त केलें. आज रा. शिंत्रे यांच्या मजबद्दलच्या आपुलकीप्रमाणें विठ्ठलाच्या काव्यग्रंथांपैकी, 'सीतास्वयंवर' हें काव्य माझ्याकडून पाठशुद्ध स्वरूपांत, टीपाप्रस्तावनायुक्त, प्रसिद्ध होत आहे, याबद्दल मला समाधान वाटतें. रा. शिंत्रे व रा. कुलकर्णी यांनी केलेल्या मदतीबद्दल त्यांचा मी फार आभारी आहे.

प्रस्तुत प्रतीत स्वीकारलेले पाठ वर ठळक अक्षरांत छापले असून, इतर पाठभेद खाली तळटीपांत दिले आहेत. त्यामुळे पाठभेदांचा तुलनात्मक विचार करण्यास सोईचें होईल अशी आशा आहे. ग्रंथावर टीपा देतांना कठिण स्थलांचे अर्थ, तुलनेसाठीं जागजागीं समानार्थक अवतरणें व पाठभेदचिकित्सा इत्यादींची भरपूर योजना केली असल्यानें, प्रस्तुत काव्याभ्यासास बरीच मदत होणारी आहे. तरी पण, कांहीं श्लोकांचे विशेषतः सर्ग १ श्लोक ६० व सर्ग ७ श्लोक २७ यांचे, पारिभाषिक व शास्त्रीय अर्थ बसविण्याच्या कामीं, येथील सेवानिवृत्त विद्वान् पंडित, वे. शा. सं. बाळाचार्य खुपेरकर यांच्याशीं केलेल्या चर्चेचा मला फार उपयोग झाला, हें कृतज्ञतापूर्वक नमूद करण्यास मला आनंद वाटतो. शास्त्रीबोवांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

त्याचप्रमाणें हें काव्य प्रकाशित करण्याची जबाबदारी स्वीकारल्याबद्दल येथील स्कूल अँड कॉलेज बुकस्टॉलचे मालक, रा. दा. ना. मोघे यांचेही आभार मानणें क्रमप्राप्त आहे.

कोल्हापूर.

वर्षप्रतिपदा

७/४/५१

)
)
)

दत्तात्रय सीताराम पंगु

सर्ग पहिला.

[सत्राई]

* श्रीगणनायक सिद्धिविनायक मंगळदायक मंगळमूर्ती
स्फूर्तिवरप्रद जान्हविचा ह्रद येक सितच्छदभापरिपूर्ती ।
भूषणमंडित तुंदिल पंडित शुंड अखंडित दंडित दंदी
कोकनदासन मूषकवाहन विश्वविमोहन विठ्ठल वंदी ॥ १ ॥

(प्रतिछंद)

+ श्रीमन्मंगळमूर्ति दे^७ मति^८ पूर्ती^९, राघवकीर्ती सुखकर्ती
ते मी गाईन^{१०} गाणीं साक्षी^{११} पुराणीं अद्भुत आणी रसवाणीं, ।
बोधी चित्त जनाचें तुं वदनाचें मं ण साचें सुरसाचे
विघ्नें सर्व निवारीं मजला तारी हे^{१५} अवतारीं अवधारी ॥२॥

(मालिनी)

प्रणमित जगदंबे ! कल्पवल्लीकदंबे ।

कवि तुज न विसंबे, प्रेम पोटीं झळंबे, ।

* हा श्लोक काव्यसंग्रहप्रतीत दुसरा आहे. १ मूर्ति-हस्तालि. २ एक-काव्यसं.
३ सितक्षदभापरिपूर्ती-हस्तालि. ४ तुंदिल-काव्यसं. ५ दंडित-काव्यसं. ६ कोकन-
दाशन-हस्तालि. + हा श्लोक काव्यसंग्रहप्रतीत पहिला आहे. ७ तू सुमति
दे-काव्यसं. ८ पूर्ति-काव्यसं. ९ सुकीर्ती-काव्यसं. १० गाईन-काव्यसं. ११ गाणीं-
हस्तालि. १२ साक्षी-काव्यसं. १३ पुराणी-हस्तालि. १४ रस वाणीं-काव्यसं.
१५ तुं वदनाचें-हे दोन शब्द काव्यसं. प्रतीत नाहींत. १६ ये-काव्यसं. १७
हा शब्द काव्यसं. प्रतीत नाहीं.

मजवरि जरि अंबे ! त्वत्कृपादृष्टि तिंबे,
तरि रस अविलंबे काव्यसाहित्य विंबे ॥ ३ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

ज्ञाता श्रीगुरु रत्नपीठभुवनीं चिद्रत्न सिंहासनीं,
हस्ताब्जीं वरदाभये प्रियतमां शांति क्षमा आसनीं ।
सालंकारं उदार पुस्तक पुढें शिष्या प्रबोधीतसे,
वाक्ये तत्त्वमसीति विठ्ठलकवी साष्टांग वंदीतसे ॥ ४ ॥

(भुजंगप्रयात)

भरद्वाज वाल्मीकिचें काव्य शोधी,
विधाता स्वये नारदाते प्रबोधी; ।
महादेव आख्यान सांगे भवानी,
रिझे वासुकी शेष तो चक्षुकानी ॥ ५ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

या ग्रंथीं प्रतिपाद्य सत्कविक्रुषी छंदादिनानाविधे,
सीता सादृश देवता भगवती जे सर्वदा संनिधे, ।
गंभीजादिप्रशक्ति कीलकधरापुत्री प्रयोगांतरे
जाणावां विनियोग, विठ्ठल म्हणे पद्ये जपा आदरे ॥६॥

१ सिंहासनीं-काव्यसं. २ वरदाभयप्रियतमी-हस्तलि. ३ सालंकार-काव्यसं.
४ वाल्मीकिचें-हस्तलि. ५ चक्षुकानीं-काव्यसं. ६ ज्यां-काव्यसं, ७ जाणावाचि
नियोग-सर्वसं.

मेघश्याम अनंगधाम चपळा सीता भजावी बुधी,
चौहार्ती वरदाभये प्रतिधनुर्वाणीं क्रमे आयुधी, ।
आत्माराम समस्त काम पुरवी वाचे सदा गाइजे,
सालंकार उदार हास्य हृदयीं सद्विठलें ध्याइजे ॥ ७ ॥

यंत्रोद्धार किजे, त्रिकोण लिहिजे, श्रीरामचिंदुस्छलीं,
मांडांवा, भरतादि दक्षिण दिसे संस्थापिजे मंडलीं, ।
शत्रुघ्ना श्रुतकीर्तियुक्त यजिजे वामांगभागोत्तमीं,
पूर्वे लक्ष्मणउर्मिळा दशदिशा दिक्पाल मंत्रागर्भी ॥ ८ ॥

(शिखरिणी)

न जाणें मी छंदें, विशदं यमकें बंधरचना,
न जाणें मी काव्यें नवरस अलंकारसुचना, ।
विभक्ती मी कोशादिक न समजें नाटक निकें,
मन्हांटी हे वाणी, नसति अभिधानें सुरसिकें ॥ ९ ॥

मन्हांटे होत्सार्ते चतुरें जरि हें मान्य करिती,
मनाच्या उल्हासे रचिन तरि मी नाटककरिती, ।
टिका मूळोत्धारें प्रथम धरिली संस्कृत कथा,
सभेमध्ये श्रोते परिसतु महाराष्ट्रुलथा ॥१०॥

१ चपला-काव्यसं. २ प्रतिधनुर्वाणिक्रमे-हस्तलि. ३ यंत्रोद्धार-काव्यसं. ४ स्थळीं-
काव्यसं. ५ दिशे-काव्यसं. ६ संस्थापिजे-काव्यसं. ७ पूर्वे-काव्यसं. ८ उन्मिळा-हस्तलि.
९ विषद-हस्तलि. १० मराठी-काव्यसं. ११ मराठे-काव्यसं; मराष्ट्रे-सर्वसं.
१२ चतुरजनि-काव्यसं. १३ मूलाधारें-काव्यसं. १४ रचिली-अन्यपाठ-हस्तलि.

(६)

(शार्दूलविक्रीडित)

होता पद्माक्ष राजा बहुत करि तपे श्री सुता होय जेणे,
लक्ष्मी स्वप्नांत सांगे, 'हरि भजन करी' प्रार्थिला विष्णु तेणे; ।
भूपाले याग केला, नृप सुर मिनलीं मातुळंगी निघाली,
देवां दैत्या न लाभे, जनकजननि जीं संगरीं शांत जाली ॥११॥

(वसंततिलका)

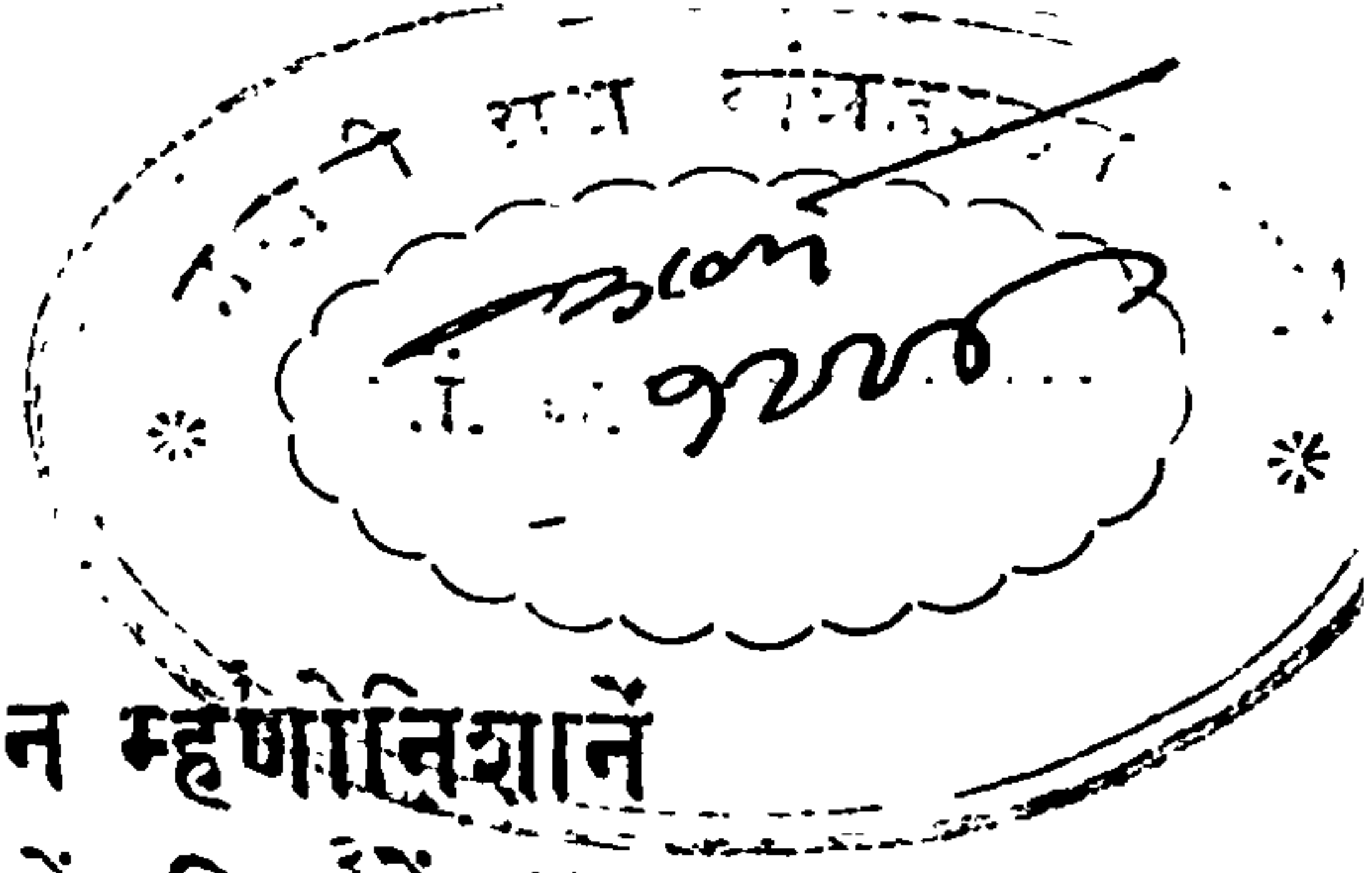
पद्मावती नगर उद्वस जालियाने
यागीं प्रवेश करि वेदवती भयाने,
गेलें *अरिष्ट मग ते करि वन्हिसेवा,
मार्गावया मनिं भजे पति वासुदेवा. ॥ १२ ॥

कीतेकं मास दिन संक्रमले तयेसी,^{१०}
गेला दशानन पुढें शिववोळंगेसी, ।
जितूनि वैश्रवण ये उपविष्ट यानीं,
तो देखिली पुरिति^{१३} उद्वस राजधानी ॥१३॥

राजा पुसे, प्रकट सारण दूत सांगे,
तेणे निशाचरपतीप्रति हर्ष जागे, ।

१ तप करित बहु-काव्यसं. २ मिनले-काव्यसं. ३ मातुळंगी-काव्यसं. ४ तै-काव्यसं.
५ झाली-काव्यसं. ६ झालियाने-काव्यसं. ७ देववती-सर्वसं. * समस्त-अन्यपाठ-
काव्यसं. ८ भोगावया-काव्यसं. 'पावावया पति भजे मनिं वासुदेवा'-असा अन्यपाठ-
काव्यसं. ९ किल्येक-काव्यसं. १० तयासी-काव्यसं. ११ दर्शनासी-काव्यसं. १२
चितूनि-काव्यसं. १३ पुरित-काव्यसं. १४ प्रकट-काव्यसं. १५ भूत-हस्तलि, सर्वसं.

(७)

आला तितें वश करीन म्हणोनिशानें
बोले समर्पक सुधावचनें निधानें. ॥ १४ ॥

(भुजंगप्रयात)

दशग्रीव तीतें म्हणे ' चंचळाक्षी
शरच्चंद्रविंबाननें ! यज्ञसाक्षी, ।
कॅसी येकली कंठिसी रात्रिमानी,
उठें चाल लंकेसि वैसे विमानी ॥ १५ ॥

(वसंततिलका)

अँसी सहस्र वनिता भज रावणासीं,
तूं होय त्यां मुखरणी मणिभूषणासीं; ।
मंडोदरीप्रमुख होतिल सर्व दासी
तूं वद्य जेवि कनक प्रिय पारदासी. ॥१६॥

(भुजंगप्रयात)

म्हणे काय पद्मालया रावणातें,
' अरे ! दुर्मदा नेणसी आपणातें, ।
न इच्छी कदा माझिया साभिळीशा,
विषाची तुला काय वाटे पिपासा ॥१७॥

१ म्हणोनि शानें--काव्यसं. २ निधानें--काव्यसं. ३ यज्ञसाक्षी--काव्यसं. ४ कशी--
काव्यसं. ५ एकली--काव्यसं. ६ रात्रिमानी--हस्तलि. ७ ऐशीं--काव्यसं. ८ रणि-
हस्तलि. ९ मंडोदरी--काव्यसं. १० इच्छी--हस्तलि. ११ आभिलाषा--काव्यसं.
१२ विशाची--हस्तलि. १३ पिपासा--काव्यसं.

(८)

धराया दशग्रीव जों झेंप घाली,
असैं वाक्य बोलौनि यागीं निघाली ।
मखाग्नीस मंत्रोदकें शांत केलें,
तदा शोधितां रत्न संप्राप्त झालें ॥१८॥

विमानि^३ बसों घातली रत्नपेटी,
जवें जाय मंदोदरीलागि भेटी ।
दशग्रीव लंकापुरी शीघ्र सेवी,
रमारत्न देव्हार^४चौकीस ठेवी ॥१९॥

पुढें कोण्हियेकी दिनीं रात्रिमानिं,
प्रियायुक्तयेकांत^५भोगावसानीं, ।
प्रसंगें निघाली कथा गोड लागें,
दशग्रीव मंदोदरीलागि सांगे. ॥ २० ॥

“ कुबेरासि जितूनि येतां विमानिं,
पुढें वांस म्यां देखिली राजधानी. ।
महीपाल पद्माक्ष पद्मावतीचा,
तयाची सुता रूपर्यावा रतीचा. ॥ २१ ॥

१ बोलुनि-हस्तलि. २ तदा रत्न संप्राप्त झालें निमोलें-काव्यसं.; तदा रत्न संप्राप्त
जालें निमालें-हस्तलि. ३ विमानिं वसें घातिलें रत्न पेटीं-काव्यसं. ४ देव्हार-
चौकीत-काव्यसं. ५ कोणिएके-काव्यसं. ६ राजमानी-हस्तलि. ७ एकांत-काव्यसं.
८ स्पर्श-काव्यसं.

(९)

मखांतूनियां मातुलंगी निघाली,
तयेतें भली वासना पाश घाली, ।
सुरां दानवां घोर संग्राम जाला,
प्रसंगीं तया भूय युद्धीं निमाला. ॥ २२ ॥

पुढें ते सृष्टीं काळ क्रीते^१ होती,
करी वन्हिसेवा प्रिया रत्नज्योती, ।
नव्हे वश्य ते अग्निकुंडीं निघाली,
तिते शोधितां रत्नसंप्राप्ति जाली ॥ २३ ॥

पुढें रत्ननिक्षेप पेटित केले,
गृहा आणिले काळ कित्तेक गेले; ।
तुते मूषणायोग्य ते रत्न आहे,
उठे जाय देवहारचौकीस पाहे. ॥ २४ ॥

निरीक्षावया राजपत्नी निघाली,
पदीं पादुका, चालिली हंसचाली, ।
गृहामाजि देवहारचौकीस आली,
करी घे, तदा पेटिका जाड्य जाली. ॥ २५ ॥

१ मातुलुंगी-काव्यसं. २ झाला-काव्यसं. ३ स्थळीं-काव्यसं. ४ कित्येक-काव्यसं.
५ जोती-काव्यसं. ६ संप्राप्त-हस्तलि. ७ झाली-काव्यसं. ८ घुरा-काव्यसं.
९ कित्येक-काव्यसं. १० जाड्य-काव्यसं. ११ झाली-काव्यसं.

(वसंततिलका)

मंदोदरी उचलितां नुचलेचि पेटी,
सांगावया परतली दशकंठभेटी, ।
विज्ञापना करि, म्हणे, ' तुम्हिह विघ्न मोठें
हें आणिलें निजगृहा, परि कर्म खोटे ॥२६॥

मातापिता सुहृद गोत्र जिच्यानि योगें,
जाले हताहत सुरासुर, कर्मभोगें ।
आली परंतु इचि निर्गति शीघ्र देखा,
होणार ते अढळ भाविनि कर्मरेखा. ' ॥२७॥

लंकेश विस्मय करी भयचित्त कांक्षी,
पेटी किमर्थ नुचले कमळायताक्षी ! ।
मी आणितों प्रियतमे ! म्हणतोसि काँये, '
देवालयान्त मग रावण शीघ्र जाँये. ॥२८॥

(तोटक)

उचली दशकंधर त्या नुचले,
जड मांडुंस यत्न कदा न चले; ।
मयजा मग काय म्हणे, ' नृपती !
अभिवंदुनि ईस करा विनती. ' ॥२९॥

१ मोठें-काव्यसं. २ गोत-काव्यसं. ३ झाले-काव्यसं. ४ काय-काव्यसं
५ ज्ञान-काव्यसं, ६ म्यादुंस-हस्तलि, ७ नुचले-हस्तलि.

दशकंठ तितें प्रणिपात करी,
 उघडी मणिमांदुस त्यां उपरी; ।
 अतिसुंदर त्यांत कुमारि असे,
 समतोसि दुजी भुवनांत नसे. ॥३०॥

(भुजंगप्रयात)

वर्ये पूर्ण षण्मास लंकेश^३ देखे,
 तुळेना तिसीं पार्वती रूपरेखे, ।
 विलोकूनि मंदोदरी स्तब्ध जाली,
 पुन्हा मांदुसेमाजि साशंक घाली. ॥३१॥

म्हणे काय मंडोदरी रावणातें,
 ' तुम्हीं विघ्न हें आणिलें आपणातें, ।
 इला ये सख्खीं सर्वथा नेठवावे,
 पवित्रा सख्खीं आणखी पाठवावें. ' ॥३२॥

नृपें दूत पाचारिले, त्यांसि सांगे,
 ' कुमारीस नेणें तुम्हालागि लागे, ।
 तुम्हीं न्या इतें शीघ्र वैदेहदेशीं,
 महीमाजि निक्षेपिजे साक्षपेशीं.' ॥३३॥

१या--काव्यसं. २ भुवनासि--हस्तलि., सर्वसं. ३ लंकेश--काव्यसं. ४ तिसीं--काव्यसं.
 ५ मंदोदरी--काव्यसं. ६ इजे--हस्तलि. ७ साक्षपेशी--हस्तलि.

(१२)

(शिखरिणी)

हळू जाली पेटी, गण उचल्लितां ते उंचलिली,
पुढें नेतां पंथीं धनिं^३ गगनिं गौं^४ काय वदलीं, ।
म्हणे आतां जाते पुनरपिहि^५ येईन कुमती !
तुझ्या तेव्हां वंशां^६ क्षय करिन लंकापुरपती ! ” ॥ ३४ ॥

दशग्रीवें शंका हृदयकमळीं पूर्ण धरिली,
गणीं पेटी नेली, मग जनकदेशांत पुरिली ; ।
पुढें होती पेटी दिन बहुत भूमिंत, उपरी,
*सभे आला आशीर्वचन जनका ब्राह्मण करी. ॥ ३५ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

विप्रातें नव भूमिदान जनकें संकल्पिलें त्या द्विजें,
तासीं नांगर जुंपिला मनिं म्हणें, ' पेरीन नाना विजें. ' ।
प्रारंभीं हळदंतिं^७ त्या अडकली पेटी समुत्पाटली,
देखे ब्राह्मण तो निघे प्रभुप्रती आणी, सभा दाटली. ॥ ३६ ॥

(वसंततिलका)

राजा म्हणें ' द्विजवरा ! क्षितिदान केलें.
तें घेइजे तरि पुराकृत पुण्य गेलें. ।

१ झाली-काव्यसं. २ उचलली-काव्यसं. ३ धनि-काव्यसं. ४ गो-काव्यसं.
५ मि-काव्यसं. ६ वंश-हस्तलि. * सर्वे-सर्वसं. ७ आसिर्वचन-हस्तलि.
८ संकल्पुनी दे द्विजा --अन्यपाठ-काव्यसं. ९ हळदंत-हस्तलि., सर्वसं.

क्षेत्रीं धनादि तितुके तुमचे दयाळा !
 हे' आइके, ' द्विज म्हणे 'परिसे नृपाळा !' ॥३७॥

(भुजंगप्रयात)

' दिल्ले क्षेत्र तेव्हां न संकल्प केला,
 तुझे गुप्तवित्त नसे मी भुकेला; ।
 कृषी आमुची हे तुझे द्रव्य राया !
 धनाचा मला लोभ नाही पुरा या. ॥ ३८ ॥

महाधोर संकष्ट रायासि जाले,
 प्रधानांसि राजा म्हणे ' विघ्न आले ।
 धने ब्राह्मणाचेनि आम्हांसि घेणे,
 विचारुनि सांगा निके होय जेणे. ' ॥ ३९ ॥

(मालिनी)

जनक परम पुण्यश्लोक त्याते प्रधानीं
 दृढमति विनवीले. ' आमुचे शब्द मानी, ।
 उघडुनि अवलोकी काय पेटीत आहे. '
 तदनुमत विचारी भूपति स्वस्थ राहे. ॥ ४० ॥
 उघडिलि मग पेटी त्यांत पंचाब्दे कन्या,
 कुसुमधनुषमूर्ति ब्रह्मरूपा सुधन्या; ।

१ हे ऐकुनी-अन्यपाठ-काव्यसं. २ तुझ्या-काव्यसं. ३ देवराया-सर्वसं. ४ घना
 ब्राह्मणांच्या न आम्हांसि घेणे-काव्यसं. ५ तदनुमति विचारुं-हस्तलि. ६ स्वस्थ-
 काव्यसं. ७ पंचाब्धि-हस्तलि.

(१४)

त्रिभुवनजनित्याचें तें शिरोरत्न भासें,
जनक नयनपद्मों चित्र देखोनि हांसें. ॥ ४१ ॥

(इंद्रवज्रा)

संतोषला ब्राह्मण देखिली सुता,
दे वेदैआशर्विचनासि मागुता; ।
राजा म्हणें, ' हे दुहिता दिलही भवें,'
दानें द्विजातें करि भूप वैभवें. ॥ ४२ ॥

(स्वागता)

तोरणादि मखरें उभारिलीं,
गोधर्ने द्विजवरासि दीधलीं ।
दुंदुभीप्रमुख वाजतीं तुरें,
शोभतीं लखलखीत गोपुरें. ॥ ४३ ॥

(वसंततिलका)

राजा पवित्र जनकाहुनि कोण आहे ?
ज्ञाता दयाळु दुसरा उपमा न साहे ।
देही असोनि जन त्यासि म्हणे विदेही,
द्वारीं शुक्रादिक उभे सुर सिद्ध तेही. ॥ ४४ ॥

१ त्रिभुवन जनिताचे-काव्यसं. २ देव-काव्यसं. ३ वाटिलीं-काव्यसं. ४ शोभलीं-
काव्यसं. ५ ज्ञानी-काव्यसं.

(१५)

(भुजंगप्रयात)

दिसैंदीस संवर्धमानासि पावे,
सुलावण्यसिंधूसि तारुण्य धांवे ।
अकस्मात ये राम षष्ठावतारी,
महर्षीसर्वे नारद ब्रह्मचारी. ॥ ४५ ॥

(सत्राई)

भाट अचाट पुढें गुण वर्णिते;
गौरविलें जनकें क्षितिपाळें,
होय महोत्सव त्या मिथुळापुरिं,
नांदति लोक सुखी चिरकाळें. ।

दुःख दरिद्र जरामरणादिक
रोग नसें सुकृती प्रतिपाळी,
नर्तन कीर्तन सौख्य घरोघरिं
नागरिकाप्रति नित्य दिवाळी. ॥ ४६ ॥

भार्गवराम तथा मुनि नारद
ते जनकाप्रति भेटिस आले,
वैसाविले मुनि विष्टर दउनि
आदर देखुनि साधु निवले ।

पूजन भोजन गंधविलेपन
 वंदन सांग यथाविधि केलें,
 षोडश त्यां उपचार करी
 स्तुति भूप म्हणे ' निजभाग्य उदेलें. ' ॥ ४७ ॥

(वसंततिलका)

संतोषला परशुराम म्हणे ' नृपाळा !
 पाहों तुझी कुमरि लक्षणयुक्त बाळा ' ।
 " आणा वदे " नृप म्हणे परिचारिकांसी,
 तों ते सख्यांसहित खेळतसे विलासी. ॥ ४८ ॥

(भुजंगप्रयात)

सख्या पांचसैं त्यांसवें ते निवाली,
 पुढें चाप देखोनियां स्तब्ध जांली ।
 तिनें शीघ्र केलें धनुर्दंड घोंडें,
 वरी बैसवी नाचवी लाडकोडें. ॥ ४९ ॥

(वसंततिलका)

देखोनियां परशुराम मनीं निवाला,
 अंकावरी बसविली, शिकवी नृपाळा; ।
 ' हे तों नव्हे तव सुता, वृंज आदिमाया
 भाग्योदर्ये प्रगटली त्रिजगांत राया ! ' ॥ ५० ॥

१ विलासी-हस्तलि, २ झाली-काव्यसं. ३ सर्वसंग्रहप्रतीत या श्लोकाच्या पहिल्या
 दोन ओळींना व्यत्यास केला आहे. ४ शिकवी-हस्तलि. ५ वृंज-काव्यसं., सर्वसं.

(१७)

राजा म्हणे, ' न धरिजे मनि कोप कांहीं,
अज्ञान बाळक इला गुण दोष नाही; ।
केले इने तव शरासन वज्रघाडे,
क्रोडा करी तुजपुढे बहु लाडकोडे. ' ॥ ५१ ॥

(स्वागता)

परशुराम करी जनकी कृपा,
' धनुष ठेवि ' म्हणे ' सदर्नी नृपा ! ।
गुण शरासनि योजिल जो, इला
वरिल ' हा पण दारुण बोलिला. ॥ ५२ ॥

(वसंततिलका)

तो गेलिया जनक काय म्हणे प्रधाना,
सीतास्वयंवर किजे, वचनार्थ माना ।
तो ते पुरोहित वदेति ' करा अनुज्ञा.'
हे मानले अमृतवाक्य विशेष सुज्ञा. ॥ ५३ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

पत्रे कुंकुममंडिते लिहूनियां दुतां दिह्हीं भुज्जे,
' आणा मूर्तलिचे नरेद्र तितुके ' सांगे^६ स्ववक्त्रांजुजे. ।

१ शरासनवज्रघाडे--काव्यसं. २ जनका-हस्तलि. ३ धनुष्य-हस्तलि. ४ शरा-
सन-हस्तलि. ५ दुतां-हस्तलि. ६ संगे स्वगंत्रांजुजे.- काव्यसं., सर्वसं.

‘स्वर्गांचे सुर सिद्ध सप्ततल्लिंचे शेषादि राजे मुनी,
विश्वामित्र समागमें द्विज रुषी घेऊनियां वंदुनी.’ ॥५४॥

राजाज्ञा मुगुटीं तुरंबुनि गणीं गंतव्य केलें असें,
पत्रें कुंकुममांडितें तिहिं दिल्ली ज्या ज्या स्थळीं जो वसे; ।
गांवीं पुत्र नसेति यास्तव नये राजा अयोध्यापती,
आले त्या व्यतिरिक्त सर्व नृपती ऐसी कथा संमती. ॥५५॥

लंकेशें शुकसारणांस वसुधा पाहावया धाडिलें,
ते दोघेजण हिंडतीं तंव तिहीं आश्चर्य हें देखिलें; ।
तेहीं जाउनि रावणासि कथिलें तो चालिला आदरें,
बैसे पुष्पकवाहनीं मग निघे निर्मूळ सीतास्वरें. ॥ ५६ ॥

तेजःपुंज विमान पुष्पक फुलीं वेषीत मुक्तावळी,
रत्नस्तंभ खणोखणीं घणघणा वाजेति घंटावळी, ।
बैसाया स्थळ तें मनोमय पुरे रात्रौ मृगांकापरी,
भू स्त्री हारमणी दिवा दिनमणी उद्बोध जैसा करी. ॥५७॥

(तोटक)

रघुनाथकथा निकें आइकिजे,
भजकां सुखदायक, पाठ किजे, ।

१ ऋषी--काव्यसं. २ घेवुनि या--काव्यसं. ३ मुकुटीं--काव्यसं. ४ स्थळीं--काव्यसं.
५ वितरुक्त--हस्तलि. ६ ऐसी--काव्यसं. ७ सन्नती--काव्यसं. ८ शारणास--हस्तलि.
९ तहिं--काव्यसं. १० पुष्पकवाहिनी--हस्तलि. ११ स्थळ--काव्यसं. १२ बहु
जेइकिजे--काव्यसं.

रसवृद्धि समृद्धि धनासि करी,
अनुपम्य सुधारणविची लहरी. ॥५८॥

(वसंततिलका)

वाणी पवित्र रघुनाथचरित्र गातां,
तें आइका पतितपावन होय आतां. ।
हैं पंडितासि विनती करणें न लागे,

‘ द्या वो^२ ! सुगंध’ मधुपाप्रति कोण सांगे ॥५९॥

(शार्दूलविक्रीडित)

धान्याचे ढिग सप्त वेद वरुते त्री, या सृष्टीं मांडणें
पूर्वीं पुस्तक पूजणें शकुन पै त्यानंतरें पाहणें, ।
तीं ठाई तिनि^३ पोफळें वरि फुलें चितूनिया ठेवणें,
आदौ सर्ग तथा दशकु दशकिंचा श्लोकां क्रम देखणें. ॥६०॥

श्रीमज्जानकिचें स्वयंवर निकें उत्पत्ति सांगीतली,
रामें उद्धरिली शिळा पदरजे जे बोलणें लागली, ।
वक्ता सत्कविराज विठळ म्हणे सौभाग्यदायी कथा,
इच्छेतें पुरवील सर्ग पहिला श्लोकार्थ द्या नान्यथा ॥ ६१ ॥

इति^४ श्रीजानकीस्वयंवर विठळदासकविकृतौ जानकीउत्पत्तिनाम

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

१ सुधारविची-काव्यसं. २ हो-काव्यसं. ३ धान्याचे बहु ढीग सत्य वरुते त्री
त्यांतळीं मांडणें-काव्यसं. ४ तिन-काव्यसं. ५ दशा-काव्यसं. ६ श्लोक-काव्यसं.
७ कथा-काव्यसं. ८ मार्गी उद्धरिली शिळा रघुवरें तें बोललें-अन्यपाठ-काव्यसं.
९ शिला-काव्यसं. १० भावार्थ-अन्यपाठ-काव्यसं. ११ असा उल्लेख काव्यसंग्रह-
प्रतीत प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं नाही.

सर्ग दुसरा

(द्रुतविलंबित)

दशरथाप्रति जाँउनि कौशिके,
वचन मागितले पाहेले निके, ।
' अजसुता ! रविवंशविभूषणा !
रघुविरास दिजे मखरक्षणा. ' ॥ १ ॥

मग वशिष्ठ म्हणें, ' अजनंदना !
पुरविजे मुनिची मनकामना. ' ।
नृपतिनें हृदयांत विचारिले,
सिकविले गुरुचे प्रतिपाळिले. ॥ २ ॥

रघुपती दिधला मुनिकारणे
सहसुमित्र दुजा अवधारणे, ।
मग नरेद्र म्हणें ऋषि कौशिका !
उभयतां प्रतिपाल किजे निका. ' ॥३॥

त्रिजगमित्र मुनी मानि तोपले,
मग तिघे वहनावारि बैसले. ।
रणतुरे करिती घनगर्जना,
कदानि राघव मादिल दुर्जना. ' ॥४॥

१ येउनि-काव्यसं. २ कौतुकें-हस्तलि. ३ रघुपतिसि-काव्यसं. ४ वशिष्ठ-
काव्यसं. ५ शिकविले-काव्यसं. ६ सवे-हस्तलि. ७ ऋषि-हस्तलि.

(शार्दूलविक्रीडित)

विश्वामित्र ऋषीश्वरें दशरथा प्रार्थूनि आराधिलें,
यागा रक्षणे रामलक्ष्मण सर्वे तेषां मत्सा आणिलें ।
शस्त्रास्त्रे उपदेशिलीं मुनिवरें रामा सुमित्राप्रती,
दाघे बंधु विराजमान सरिसें एकासनीं शोभती ॥५॥

मार्गी मारुनि ताटिकेप्रति शरें केला सुवाहू पुरा,
लंकाप्राप्ति मरीचिला करुनियां संरक्षिलें अध्वरा, ।
ते काळीं मिथिलेंद्रदूत जवळीं सिद्धाश्रमा पातले,
केलें मस्तक नम्र, पत्र दिधलें, दोघे उभे ठाकले ॥६॥

वाची कुंकुमपत्र कौशिकमुनी, राम स्वयें आइके,
तेते^३ अर्थ निरोपिला पृथिविचे भूपाल येती निकें; ।
' स्वामीनें ऋषि सर्व घेउनि धनुर्यागा त्वरें येइजे, '
ते काळीं परमादरें मुनिवरें रामाप्रती बोलिजे ॥७॥

' आम्हीं जात असों स्वयंवरसभा पाहावयाकारणें,
राजाज्ञा नसतां तुम्हांसि^५ मिथिलें नेऊं नये आपणें, ।
आतां जा शरयूतटाप्रति तुम्हीं, आम्हासि आज्ञा दिजे, '
ऐसें उत्तर आइकोनि विनती श्रीरामचंद्रें किजे ॥ ८ ॥

१ तांटिका-हस्तलि. २ रामा-हस्तलि. ३ ते अर्थी मुनि रोविला-काव्यसं. ४
मिथुळें-हस्तलि. ५ आइकुनि-हस्तलि. ६ विनवी-हस्तलि.

(२२)

(इंद्रवज्रा)

‘ भूमंडळीचे क्षितिपाळ येती,
ते या प्रसंगीं मुनि ! देखिजेति, ।
पाहूं चला कौतुक, बाध नाही,
राजा न कोपे अणुमात्र कांहीं.’ ॥ ९ ॥

ज्ञाता महर्षी हृदयीं विचारी,
‘ हा तारक ब्रह्म गुणावतारी, ।
होणार तें तें न टळे स्वसंगें,
रामासि आहे यश या प्रसंगें.’ ॥ १० ॥

(भुजंगप्रयात)

रथारूढ वेगीं तिघे स्वार जाले,
ऋषींचे थवे चालती भोंवताले, ।
पुढें वाजती दुंदुभी शंख भेरी,
अनेकें तुरें आणि नाना नफेरी. ॥११॥

(वसंततिलका)

कांताशिरीं सजळ कुंभ शुभ प्रयाणीं
होती पुढें शकुन वायस सव्यपाणी. ।
जाती मयूर नकुळादि कुरंग मार्गें
तैसांचि तास हरिणीगण वामभागें. ॥१२॥

१ तथा-हस्तलि. २ ज्ञाले-काव्यसं. ३ रूषींचे-हस्तलि. ४ मयोर-हस्तलि. ५
मार्गें-हस्तलि. ६ तैसांचि ते हरिणिचे गण वामभागे-अन्यपाठ-काव्यसं.

(२३)

सौमित्र राम ऋषि भद्रदनासि आले,
देखोनियां विपिन रम्य निवांत जाले. ।
छायासुशीतळकुशोपवर्नी निवाले,
केला रथ स्थिर रघूत्तम मंद चाले. ॥१३॥

वायू सुशीतळ सुगंधित मंद पावे
तो लागतां तनुसि सौख्य महा दुणावे. ।
होती कुहु कुहु सुधारव कोकिळांचे
उत्फुल्लले नव कळे अरुणोत्पळांचे. ॥१४॥

(मालिनी)

फुलित ललित वल्ली मालती पुष्पयाती
भ्रमरानिकर गुंजात्कारती मंद भाती, ।
फळति सकळ शाखीं राहिलीं राम देखा,
मिथिलपुरिस दूरी योजनें पंच लेखा. ॥१५॥

(वसंततिलका)

येकीकडे विपिन उदस राम देखे
तो त्या वनांत नवपल्लवता न देखे. ।
हें किंनिमित्त रघुनाथ पुसे मुनींद्रा,
संतोषला मुनि म्हणे, ' परसे महींद्रा ! ॥१६॥

१ स्थिर-काव्यसं. २ रघोत्तम-हस्तलि. ३ वहावे-काव्यसं. ४ तनुशि-काव्यसं.

५ रोहिला-काव्यसं. ६ किंनिमित्त-काव्यसं. ७ रघुनाथ-काव्यसं.

(२४)

(मालिनी)

उपहत वन, याचें भाग्य आतां उदेलें,
पसिसि रघुनाथा ! भूत वर्तोनि गेलें ' ।
विपिनकथन विश्वामित्र रामा निरोपी,
त्रिभुवनपति ! गोष्ठी होति अद्यापि गोपी. ॥१७॥

(वसंततिलका)

' हें तों अहिल्यावन नाम याचें
रामा ! दिसे उदस गौतमाचें, ।
आहे तपस्थानक शार्पंजालें,
विध्वंसिलें उद्धरिं शीघ्रकालें. ' ॥ १८ ॥

(शिखरिणि)

' अहिल्या कोणाची ' रघुपति पुसे ' सद्गुरु ! मला,
कर्धी सांगा कोणी कठिण तिजला शाप दिधला ? ' ।
तया विश्वामित्रे कृतयुगकथा सांग कथिजे,
गुणी आकर्णाया क्षणभरि निकें मानस दिजे. ॥ १९ ॥
अहिल्या ब्रह्मचाची बुज रघुपती ! मानससुता
तिच्या सौंदर्यासी सुग्युवति सामान्य बहुता, ।
विंचीनें केला पण कठिण, ' हे आत्मतनया,
प्रदक्षीणा भूंची प्रथम करि जो देइन तया. ' ॥ २० ॥

१-गोष्ठी-हस्तलि. २-अहिल्यावन-काव्यसं. ३-तपस्थानक-काव्यसं. ४-शाप-
जालें-हस्तलि. ५-अहिल्या-काव्यसं. ६-अहिल्या-काव्यसं. ७-माने न बहुधा-
अन्यपाठ-काव्यसं. ८-प्रदक्षीणा-काव्यसं. ९-भूमीची-सर्वसं.

(वसंततिलका)

इंद्रादि देव नर किन्नर दैत्य आले
 येकापुढें पळति एक जवें निघाले ।
 २ हें क्लृप्त गौतमरुषीप्रति वाक्य जालें,
 तो चालिला मनि पथीं शकुनें निवालें ॥ २१ ॥

(भुजंगप्रयात)

उभैतोमुखी गौ पुढें प्राप्त जाली,
 म्हणें ' हेच पृथ्वी ' नमस्कार घाली ।
 कगी सप्त आवर्तनें भोंवताला,
 नमस्कारिलें, ब्रह्मधामासि आला ॥ २२ ॥

(शिखरिणी)

विरंचीनें कन्या मुनिम दिधली नेमवचनें,
 पुढें आला वृत्रासुरमथन देखोनि नयनें ।
 म्हणें ' कोठे होतां ? ' मग विरिचिनें^१ तथ्य कथिलें,
 न चाले इंद्राचे परि विषमं चित्तांत धरिलें ॥ २३ ॥

(दुनविलंबित)

कपट जाणितलें कमळासनें,
 मुनिम सांगितलें चतुराननें ।

१ पळत---काव्यसं. २ हें कृत्य गौतमऋषीप्रति श्रुत झालें-काव्यसं. ३ मुनि-
 काव्यसं. ४ शकुनी-काव्यसं. ५ उभैतोमुखी-हस्तलि. ६ झाली-काव्यसं
 ७ हेचि-काव्यसं. ८ वेदवचनें-हस्तांलि. ९ विखनसें-हस्तलि. विधिन-सर्वसं.
 १० कपट पोटांत धरिलें-अन्यपाठ-काव्यसं.

‘ क्षण इतें परतें न करीं कधीं,
ठकिल इंद्र इला त्यजिसी तधीं. ’ ॥ २४ ॥

बहुत वासर संक्रमिले तिला,
शतमखें टपतां दिन साधिला; ।
परम पर्वणि सूर्यपरागिंची
विशद पुण्यकथा परिसा तिची. ॥ २५ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

श्रीसूर्यग्रहणीं समेत रभैणी साधावया पर्वणी,
गेला वैतरणीस गौतममुनी स्नानास संतर्पणी. ।
मोक्षांतीं गृहिणीस पाककरणीं धाडी पुढें ते क्षणीं,
होता तों तरुणीस इंद्र टपणी तो पातला अंगणीं. ॥२६॥

आला गौतमरूप घेउनि गृहामध्ये उभा ठाकला,
मागे तीस रती, धरी नणगटीं कामज्वरें दाहिला. ।
ते बोले, ‘ रति वर्ज दोष दिवसा शास्त्रार्थ हा ठाउका,
स्वामी ! केंवि तुम्हीं अधर्म करिता ? नेदी कदा भाउका. ’ ॥२७॥

तो बोले, ‘ मृगशावलोलनयने ! सामर्थ्यवंता, तें

दोषादोषविचार चार करिती नेजेति शास्त्रें मुढें. ।.....

क्रोपे भस्म करुं सके त्रिभुवना, त्या दोष कै बाधती ?
शापानुग्रह मी समर्थ, मजला ब्रह्मद्र आराधिती. ॥ २८ ॥

स्वक्षेत्रीं स्वभनोदये विचरतां निर्दोष लोकीं असे,
अच्छादुं रविर्विच काय दिवसा ? हें पाहती लालसे ! ।

पाडुं दारुण अंधकार, इतुका अत्यग्रहो ना किजे. '
शास्त्रार्थीं तिस गोंविले, मग तिनें संभोग त्यातें दिजे. ॥ २९ ॥

इंद्रत्वा प्रगटी रतांतसमयीं देवे सती दुर्गती,
कंटाळूनि थरारिली 'उठ' म्हणे 'पापात्मकां ! दुर्मती ! ।
दोषां शापिल ये क्षणीं, कवण पै वर्जीं तपोवर्धना ?
कापट्ये ठकिले, कळक मजला तां लाविला दुर्जना ! ' ॥ ३० ॥

दोषांच्या सुरतप्रसंगसमयीं गुंकेसि आला मुनी,
तो जाणें परमाभिनी, मग म्हणे सक्रोध बाहेरुनी ।

पाचारी ऋषि, ' चोरटा कवण तूं ? संभोगिली तां सती. '
आशंका धरि पाकशासन, तथा दूषी अहिल्या सती. ॥ ३१ ॥

' चांडाळा ! निघ बाहिरी ' झिडकिला; भार्जारिवेशे दडे.
जालां कीटक इंद्रगोप सहसा दृष्टीस जातां पडे. ।

१ बाधिती-काव्यसं. २ अछादुं-हस्तलि. ३ अत्यग्रहो-हस्तलि. ४ शास्त्रार्थे-हस्तलि.
५ पापात्मा-हस्तलि. ६ त्वां-काव्यसं. ७ त्वां-काव्यसं. ८ दूषी-हस्तलि. ९
भार्जारिवेशे-काव्यसं. १० झाला-काव्यसं.

झारीचें जळ सिंपिलें मग पुढें केला उभा चोरटा,
बोले त्याप्रति, 'घातकी विषयता संपादिली वोखटा.॥३२॥

जे ठायीं रमलांसि ते^२ तुज भगें होतो सहस्रावधीं,
दोनी अंड झडो, तुझी लुति गळों, दुर्गाधि हो मंदधी ! ' ।

आच्छादी मुख दाखवी पुनरपी तात्काळ हो शापिता
सर्गांनीं स्थिति बाणली सुरपती उर्याप नेवे भितां. ॥३३॥

इंद्राचे युग अंडदंड गळतां ऐरावते झेलिले

ते' माथां धरितां शतक्रतु पळे, स्त्रीशीं ऋषी^९ बोलिले. ।

'तूं कैशी रमतां म्हणेसि पळ तूं' दोषां ऋषी शापिती.

'कां लत्ताप्रहरें तया न दिधलीं? होई शिला ये^{१०} क्षितीं.' ॥३४॥

ते बोले, 'तुमचें स्वरूप धरिलें, शास्त्रार्थ वाखाणिला,

मी तों निष्कपटी, पदार्थ इतुका देवें घडों आणिलां. ' ।

उःशापा करुणानिधी मग मुनी जल्पें सुधासौरसीं,

'श्रीरामांग्रिसरोजरेणु जडतां पूर्वस्थिती पावसी.' ॥३५॥

(उपजाति)

होता ऋषी गौतम पाठिमोरा; तात्काळ शापें सकरूप घोरा, ।

वर्षें शिळा साठिसहस्र जाली, कुंडाग्निनें पर्णकुटी जळाली. ॥३६॥

१ रमला-काव्यसं. २ तर्सी-काव्यसं ३ अच्छादी-हस्तलि. ४ दाविसी-हस्तलि.

५ स्थिति-काव्यसं. ६ उःशाप-काव्यसं. ७ युगदंगअंड-काव्यसं. ८

झेलिला-काव्यसं ९ लपे-हस्तलि. १० बोलिला-काव्यसं. ११ ही ओळ काव्यसं.

व सर्वसं. प्रतीत चवथी आहे. १२ लत्ताप्रहरीं-काव्यसं. १३ ही ओळ काव्यसं.

प्रतीत तिसरी आहे. १४ वाखाणिले-हस्तलि. १५ आणिली-हस्तलि.

(२९)

(स्वागता)

झाडिलें मग मृगासन तेणें, शापिलें विपिन थास्तव^१ एणें, ।
स्वापदे^२ पळति वृक्ष जळाले, कोरडे नदि सरोवर जालें. ॥ ३७ ॥

(भुजंगप्रयात)

परित्यागिलीं रम्य नीडें पवित्रें,
तरु शुष्क जाले समूळाग्रपत्रें ।
न राहे वनामाजि मुंगी न मासी,
गतक्रोध वैराग्य ये गौतमासी. ॥ ३८ ॥

(शालिनी)

मेरुशृंगार्ते तपार्ते निघाला,
ऐसा शक्रे^३ घातला त्यासि घाला ।
पश्चात्तार्ते क्रोध शांत्यर्थ जाला,
तोयस्पर्शे^४ अग्नि जैसा विझाला. ॥ ३९ ॥

(वसंततिलका)

शांतारसाजवळि वीर कदा न राहे,
सूर्योदयो^५ तिभिर देखुनि काय राहे ? ।
धर्मापुढे दुरित राहिल हें घडेना,
श्री आलियावरि दरिद्र जसे उरेना. ॥ ४० ॥

१ त्यास्तव-हस्तालि. २ तेणें-हस्तालि. ३ स्वापदे-हस्तालि. ४ झाले-काव्यसं.
५ सूर्योदयो-सर्वसं.

(भुजंगप्रयात)

म्हणे, ' म्या कसा आपुला घात केला ?
 शुचिस्नात आलों स्वगुंफे भुकेला, ।
 पुढें इंद्र येवोनि कापट्यवेषें,
 सती भोगिली लिपिली पापलेशें. ॥ ४१ ॥

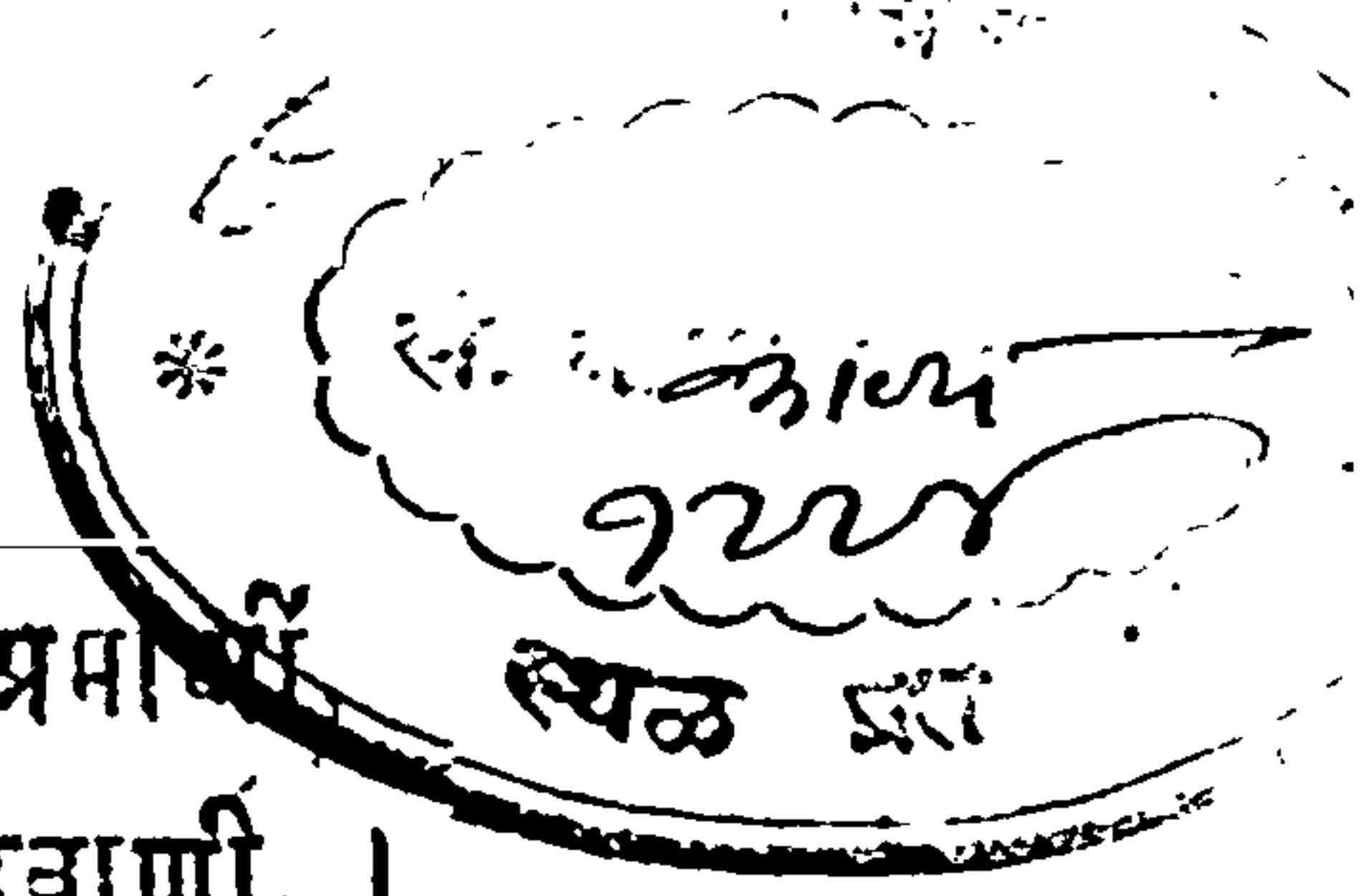
यदर्शी अहिल्येस तो^३ दोष नाही,
 वृथा शापिली, म्यां न जाणानि कांहीं, ।
 नव्हे इंद्र सामान्य, देवाभिमानि,
 न जाणोनि केली तपोपुण्यहानी^४. ॥ ४२ ॥

(उपजाति)

कौमारदेहीं सुरतानुरागी,
 चंद्राग्निगंधर्व तिघे विभागी, ।
 येकेकें संवत्सर दोनि भोगी.
 दुर्बाध याचा धरि कोण योगी ? ॥ ४३ ॥

मनश्चंद्रमा अर्यमा नेत्र ज्याचे,
 मुखापासुनी भूत इंद्राग्नि त्याचे, ।
 जगत्प्राण जो प्राण संपूर्ण गात्री
 विघाटस्वरूपी हरी देहमात्री. ॥ ४४ ॥

१ येउनि-हस्तालि. २ कापट्यवेषें-काव्यसं. ३ संतोष नाही-काव्यसं. ४ हाणी-हस्तालि. ५ एकेक-काव्यसं.

होणार तें तों न टळे प्रमाणी,
बोलोनि गेले मुनि वेदवाणी, ।
ब्रह्मादिकां भोग घडे अनिच्छा,
बळीयसी केवळ ईश्वरेच्छा. ॥ ४५ ॥

क्रोधें असा घात समस्त केला,
पुण्यक्षयो संग्रह सर्व गेला. ' ।
तो क्रोध संदग्ध करावयातें
प्रस्थान केलें मुनिने तपातें. ॥ ४६ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

आत्मागम गुणाभिराम भगवान् श्रीराम जाणोनियां,
विश्वामित्र कथा निरूपण करी, त्यातें म्हणें ' स्वामियां ! ।
पाहूं शीघ्र, चला शिला कवण ते कोणे स्थळीं ते कसी ? '
' ते पै उद्धरसील ' कौशिक म्हणें ' उःशाप तूं जाणसी. ' ॥ ४७ ॥
विश्वामित्र म्हणे, ' शिला पसरिली स्त्रीरूप वंशातळीं,
पादस्पर्श किजे ' रघूतम वदे ' शापील कोपानळीं. ' ।
सांगें कौशिक ' उधरी पदरजें निर्दोष आज्ञा असे. '
पादक्षालन आचमनादि करुनी रामांघ्रि लावीतसे. ॥ ४८ ॥

१ बळी असे-काव्यसं. २ ईश्वरिच्छा-हस्तलि. ३ प्रस्थान-काव्यसं. ४ स्थळी--
काव्यसं. ५ कशी-काव्यसं. ६ उःशाप-काव्यसं. ७ पसरली-काव्यसं.

पाहे राम समेत कौशिकपुत्री आश्चर्यता वाटली,
ते तत्काळ पदाब्जरेणु जडतां पूर्वस्थिती पावली. ।
श्रीरामांघ्रि नमूने गौतमसती वंदी तपोवर्धना,
बोले, ' उद्धरिलें तुझ्या पदरजें ठेवी पदीं मूर्धना. ' ॥४९॥

(भुजंगप्रयात)

पुसे राम, ' तूं कोण ? होतीस कोठे ? '
म्हणे, ' मी अहल्या, सती भाग्य मोठें. ।
तुझीं देखिलीं दिव्य पादागविदें,
जयाकारणें देव जाले मिलिदें. ॥ ५० ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

रामा ! कैवल्यधामा ! न कळसि निगमा नेति वामांगि रामा
जिव्हे श्रीरामनामावळि जपत उमाकांत चिताभिरामा ! ।

* देसी^६ मोक्षार्थकामामृतपद परमानंद तूं पूर्णकामा
नाना अन्याय सामाविशि, तव महिमा जाणसी तूंचि रामा ॥५१॥

कांता उद्धरिली म्हणोनि कळलें ज्ञानी ऋषी गौतमा,
आला शीघ्रगती उमा रघुपतीपासीं समीरोपमा. ।
जाली भेटि परस्परे, स्तुति करी ' साकार ब्रह्म स्वये,
तो तूं मूर्त निरीक्षिलासि नयनीं भाग्योदये निश्चये. ' ॥५२॥

१ तत्काळ-काव्यसं. २ पूर्वस्थिती-काव्यसं. ३ उद्धरलें-हस्ताल. ४ झाल-
काव्यसं. ५ मिलिदें-हस्तालि. ६ देशी-काव्यसं. ७ जाणशी-काव्यसं. * देशी
धर्मार्थकामामृतपदमहमानंद तूं पूर्णकामा । नाना अन्याय सामाविशि तव
गौरिमा जाणसी तूंचि रामा॥- अन्यपाठ-काव्यसं. ८ झाली-काव्यसं. ९ मूर्त-
हस्तालि. १० निरीक्षिलासि-हस्तालि.

(भुजंगप्रयात)

अहिल्या^१ दिल्ली गौतमा वेदमंत्री,
विधानोक्त जे बोलिले कर्म तंत्री, ।
विरिंच्या^२दि गीर्वाण तेथे मिळाले,
ऋषीकारणें प्रार्थिते सर्व जालें. ॥ ५३ ॥

‘ महाराज ! इंद्रासि उश्याप दीजे,
समस्तां सुरामाजि तो मान्य कीजे, ।
न चालेति इंद्राविना यज्ञदानें,
कृपें यासि उश्यापें दीजे विधानें. ’ ॥ ५४ ॥

म्हणें, ‘ देवहो ! वासवालागि आणा,
पुन्हा त्यासि उश्याप देईन जाणा. ’ ।
समुद्रांतुनीं आणिला इंद्र देवी,
वदे, ‘ वंघ देवांत तूं सर्व सेवी. ’ ॥ ५५ ॥

भगांचे शरीरावरी नेत्र जाले,
ठसे मोरपिच्छांपरी साक्षि चाले, ।
सहस्राक्ष तेंपासुनी इंद्र जाला,
दिल्ले अंड ऐरावताचे तयाला. ॥ ५६ ॥

१ अहल्या-काव्यसं. २ विरिंच्यादि-हस्तलि. ३ झाले-काव्यसं. ४ उःशाप-काव्यसं.
५ उश्यापिजे यानिदानें-हस्तलि., उश्यापिजे याविदानें-सर्वसं. ६ झाले-काव्यसं.
७ वरी-हस्तलि.

(वसंततिलका)

वंदुनि गौतमऋषीप्रति देव गेले,
 गुंफे तपोधन निधे, सुखि सर्व जाले ।
 येके रथीं ऋषि रघूत्तम बंधु बैसे,
 ब्रम्हा मुकुंद जगवंदनमूर्ति तैसे ॥ ५७ ॥

वाल्मीकिची प्रगट संस्कृत गोड वाचा,
 सीतास्वयंवरकथा उलथा त्याचां, ।
 सर्ग द्वितीय रघुराजचरित्र वर्णी
 वित्पन्न विठल म्हणें परिसोतुं कर्णी ॥ ५८ ॥

इति श्रीजानकीस्वयंवर विठलदासकृतौ अहिल्याउद्धरणोनाम
 द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

१ झाले-काव्यसं. २ ब्रम्हा मुकुंद शिव वर्णिते कीर्ति तैसे-अन्यपाठ-काव्यसं.
 ३ वाल्मीकिचे-हस्तलि. ४ प्रकट-काव्यसं. ५ परिसोत-काव्यसं. * असा उल्लेख
 काव्यसं. प्रतीत नाही.

सर्ग तिसरा

(शार्दूलविक्रान्तित)

कांहीं ' श्रीहनुमंतनाटककथा ' कांहीं ' रघुवंशि ' ची
कांहीं आदिकविप्रमेयरचना, कांहीं गिरा देशिची, ।
पद्ये सार्थक पादपूर्ति नलगे नाहींत गोपाक्षरे.*
चैत्रीचें नवरात्र रामनवमीपर्यंत गा आदरे. ॥ १ ॥

(धोदकवृत्त)

भद्रवनांतुनि शीघ्र निघाले,
स्थंदन वायुगतीं बहु चाले; ।
भाट अचाट पुढें गुण गाती,
अन्य ऋषी रथवेष्टित जाती. ॥ २ ॥

(वसंततिलका)

श्रृंगार हास्य करुणारस दिव्यमूर्ति
येके स्छळीं वसति सम्यक् साक्षिपूर्ति, ।
तैसे तिथेजण रथावरि सानुरागे
सेनासमूह परिवेष्टित जाय मार्गे. ॥ ३ ॥

शांभायमान रथ सुर राघवाचा,
वर्णू सके चतुर कोण उदारवाचा ? ।

१ रचना-काव्यसं. * अल्पाक्षरे-सर्वसं. २ वाजक्ते-हस्तालि. ३ पादपूर्ति-
काव्यसं. ४ शके-काव्यसं.

(३६)

वैगासि, कुंठित करी मळयानिळार्ते,
गाती पुढें सुरस गायक मंगळार्ते. ॥ ४ ॥

(भुजंगप्रयात)

पुढें देखिली जान्हवी श्रांतें रामें,
जगज्जीवनें भर्गचित्ताभिरामें, ।
असा प्रश्न केला तदा कौशिकासी,
निरोपी कथा तो रमानायकासी. ॥ ५ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

रामा ! पूर्वज जो तुझा सगर तो सूर्योशिचा बोलिजे,
त्यार्ते साठिसहस्र आत्मज, तिहीं यागाश्वमेधा किजे; ।
घोडा पृथिवस सोडिला भुजबळें गोत्रापती जिंकिले
पाताळा हय ने शतक्रतु तथा शोधावया चालिले. ॥६॥

आले विंदुसरोवरा सगर तें^१ घोडा तथां नादिसे,
केलें विघ्न मखाप्रती शतमुखें, जाले तुरगें^२ पिसे; ।
होतें बंधन त्या हयासि कपिलाचायाचिये पृष्टिसी,
तेथें^३ जाउनी वारुसी लपविला नेणेचि तो तापसी. ॥७॥

१ मलयानिळार्ते-काव्यसं. २ सुरस मंगलगायनार्ते-काव्यसं. ३ देखिला-काव्यसं.
४ जान्हवीस्रोत-काव्यसं. ५ तें-हस्तलि. ६ हा शब्द हस्तलिखित प्रतीत
गळला आहे. ७ पृथ्विसि-काव्यसं. ८ नेत शकहि-काव्यसं. ९ ते-हस्तलि. १०
तुरगें-काव्यसं. ११ पृष्टिसी-हस्तलि. १२ राजे शोधिति दुर्गमें गिरिवनें
त्यांच्या नये दृष्टिसी-हस्तलि.

(३७)

(सवाई)

खाणितलें सगरीं धरणीतळ ' सागर ' नाम तधींहुनि जालें.
धुंडित धुंडित ते विवरांतुर्न येति सर्वे दळ वेष्टित चाले. ।
श्यामलकर्ण तुरंगम देखति श्रीकपिलाचार्य समाधिसि साँधी,
चोर असें मनि भावुनि त्यावरि येँसरे पडले अपराधी. ॥ ८ ॥

(भुजंगप्रयात)

असे मंग केला समाधीस तेंही,
तयां शापिलें ' रे जळा याच देहीं ' ।
अकस्मात नेत्रानळें दग्ध जाले,
पुढें त्यासि उर्यापे कांहीं न चालें. ॥ ९ ॥

(सगधरा)

कोण्ही वार्ता न सांगे सगरपति करीं नित्य चिंता सुतांची,
त्याचा नातू प्रतापी +समदश म्हणिजे तो करी शुद्धि त्याची; ।
धुंडाळी देश दुर्गे नगरें उपवनें धुंडितां श्रांत झाला,
द्रीपीं खंडीं न देखे नकळत विवरद्वारं^{१४}मार्गीं रिघालीं. ॥१०॥

१ विवरेंकुण-हस्तलि. २ आलें-हस्तलि. ३ देखुनि-काव्यसं. ४ कपिलाचार्य-हस्तलि.
५ समाधि समाधी-हस्तलि. ६ भाउनि-हस्तलि. ७ एकसरे-काव्यसं. ८
असो-काव्यसं. ९ तींहीं-काव्यसं. १० झाले-काव्यसं. ११ उःशाप-काव्यसं.
१२ बोले-काव्यसं. + सुमधस-हस्तलि. १३ नि गड-हस्तलि. १४ विवरद्वार-
मार्गे-हस्तलि. १५ निघाला-हस्तलि.

पाताळीं प्रविशे मुनींद्र कपिलाचार्या पुढें देखिला,
 पाहे पूर्वज त्यासभोरें जळति, तो भाव त्या पुसिला; ।
 तेंणें अथें निरूपिला, मग त्या वंदोनि^३ नानापरी,
 उश्यापी सगरासि, नम्र विनती बद्धांजुळीनें करी. ॥११॥

‘ माझे पूर्वज उद्धरीं, त्रिभुवनीं सत्कीर्ति नांदो बैरी,
 शापानुग्रहिं तूं समर्थ, करुणा वतो तूंसे अंतरीं ।
 संतोषोनि मुनी म्हणे समदर्शा, श्रीतीर्थचूडामणी,
 आणी, न्हाणि त्यां, महेशमुगुटीं मागोनि गंगावणी. ॥१२॥

त्यानंतरें संमदर्शें तप उग्र केलें
 त्याचें कळेवर पुरश्चरणांत गेलें. ।
 वंशीं पुढें सुतं भर्गारथ धन्य जाला,
 भांगरिथीजळ शिवें दिधलें त्याला. ॥ १३ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

ब्रम्ह्यानें भरलें कुमंडल जळें ब्रह्मांडसारोदकें,
 दानांतीं *बळिव्या पदाब्ज बटुचें प्रक्षालिलें बोधकें, ।
 ती धारा धरिली शिवें, मग दिली^{१०} श्रीजान्हवी चालिली,
 केले पूर्वज मुक्त, देवसरिता पूर्वाबुधीं लाविली. ॥ १४ ॥

१ कहुनी प्रवेश-काव्यसं. २ त्यापुढें जळति तो भावें त्या पुसिला-हस्तलि. ३ वंदूनि-काव्यसं. ४ बद्धांजुळीनें-काव्यसं. ५ नांदे करी-हस्तलि. ६ शापानुग्रह-हस्तलि. ७ सुश्या-काव्यसं. ८ सुमधस-हस्तलि. ९ गंगावनि-हस्तलि. १० सुमधसें-हस्तलि. ११ ब्रम्हेनें-हस्तलि. १२ भरिला-काव्यसं. १३ कुमंडलु-काव्यसं. *बळिवें-हस्तलि. १४ दिव्ही-हस्तलि.

(वसंततिलका)

आख्यान कौशिककथा परिपूर्ण जाली,
साष्टांग राघव तितें प्रणिपात घाली. ।
आले तटासि तंव नीर गभीर वाहे,
श्रीराम नावकरियाप्रति शीघ्र वाहे. ॥ १५ ॥

(भुजंगप्रयात)

‘ अरे गुह्यका ! नाविका ! नाव आणी,
त्वरे उतरीं जान्हवी खोल पाणी, ।
मुहुंतीं महा कार्य आहे प्रयाणी, ’
वदे कर्णधारा सुधातुल्य वाणी. ॥ १६ ॥

(मालिनी)

‘ पदकमळरजानें मुक्त पाशाणदेही
रुषिमहिषि अहल्या पावली साक्षि तेंही, ।
उपल युवति होती वस्ति विंध्याचळाची,
रघुपति ! पुरवीली वासना तापसांची. ॥ १७ ॥

रघुपति ! कवेना स्त्री दुजी दुर्बळार्ते,
अणुभरि तरि नाहीं भेद काष्टोपळार्ते. ।

१ हे जाण-काव्यसं. २ झाली-काव्यसं. ३ नावका-हस्तलि. ४ मुहुंतीं-हस्तलि.
५ पाशाणदेही-काव्यसं. ६ ऋषिमहिषी-काव्यसं. ७ साक्ष-काव्यसं. ८ अनुभरि-
हस्तलि. ९ काष्टोपळार्ते-हस्तलि.

धुविर्न चरणरेणू, तीर्थ घेईन जेव्हां,
वसविन मग नौकेमाजि देवासि तेव्हां.' ॥१८॥

(वसंततिलका)

यानंतरें उतरिजे परपार रामें,
केलें स्वकर्म सवनादिक पूर्णकामें, ।
आरूढले तिघे रथावरि, सैन्य मार्गें.
आले समीप मिथिले पवनानुवेगें. ॥ १९ ॥

जैसा रवीउदय पाणितळीं न झांके,
तैसें सुवर्णमणितेज दिशांस फांके. ।
शृंगारिलें स्वपुटभेदन भूमिपाळें,
येक्या खणावरि विराजति सप्त तालें. ॥२०॥

'मी काय वर्णन करूं पुटभेदनासी ?
तें देखिल्या सकळ दुर्घट भेद नासी. ।
जावंत मुक्त सुकृती जन पौरवासी
ज्ञानी अभेद भजनी, गुण गौरवासी. ॥ २१ ॥
बाजार हाट वटिया मढिलीं दुकानें,
वीथी चतुष्पथ विचित्र विराजमानें. ।

१ धुइन-हस्तलि. २ परिपालि-हस्तलि. ३ तिघे-हस्तलि. ४ पवनानुरागें-
हस्तलि. ५ दिशांत-काव्यसं. ६ स्वपुरभेदन-हस्तलि ७ एका-काव्यसं.
८ मी काय वर्णु-काव्यसं. ९ ज्ञानां अभेद भजनीं गुण गौरवासी । तेथे कदापि
न कधीं जन पापवासी-काव्यसं.

देवाल्यादि मठ मंडप, पट्टशाळा,
श्रीगोपुरावरि महा उपचारशीळा. ॥२२॥

दिव्य स्तंभे भूमि समार्जित कुंकुमाने,
देवालये हरिकथा बहु दीपदाने, ।
बृंदावने तुळसिचीं बहु दीपमाळा
श्रीतोरणादि मखरे गुढिया विशाळा. ॥ २३ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

ठाई ठाई पुणें श्रवण हरिकथा, नृत्य वाद्ये स्फुराणें,
वाचे श्रीराम गाणें जन उदिस करी नीतिशास्त्रप्रमाणें ।
नाहीं देशीं रहाणें, भय धरुनि पळे पाप लाजीरवाणें,
रामश्रीकृष्णनाणें जनपद मिरवी, मुक्त जीवत जाणें. ॥ २४ ॥

विश्वामंत्रसमागमं द्विजमुनी आले, वनीं राहिले,
दूतीं जाणविले वृतांत जनका, सामंत पाचारिले, ।
सामोरा नृप जाय त्या उर्षवना वेष्टीत सेना सर्वे,
वाद्ये वाजति सैन्यसिंधु सरिसा शृंगारिला वैभवे. ॥ २५ ॥

विश्वामित्र मुनी तपोधन महा जो सृष्टिकर्ता दुजा,
भेटीं त्या द्विज चालिले नगरिचे हर्षे स्फुरेती मुजा; ।

१ विलसे विशाळा-काव्यसं. २ स्थळें-काव्यसं. ३ भुवि-दस्तलि. ४ करि-काव्यसं.
५ नीतिशास्त्रप्रमाणें-काव्यसं. ६ मुक्ति-काव्यसं. ७ ज्याणें-काव्यसं. ८
उपवनी-काव्यसं. ९ भेटाय-काव्यसं.

जाले शीघ्रगती पुरौकस पुढे हो लोचना पारणें,
वाजीवारण वाहनादि शिविका वैसावयाकारणें. ॥२६॥

संन्यासी भट वैद्य ज्योतिषि महा मौनी तडीतापडी,
श्रीत्री पंडित सिद्ध साधक मुनी तीर्थाटणी कापडी, ।
श्रौतस्मार्तक साधु याज्ञिक भले शास्त्रज्ञ जे बोलिले,
मंत्रौपासक नाट्यगायक पुढे भेटावया चालिले. ॥ २७ ॥

(वसंततिलका)

सेटे महाजन सराफ धनाढ्य चाटे,
वाणी वणिञ्ज उदसी पुरपंथ दाटे, ।
धूळीरजे सकळ धूसर विश्व भासे,
दूरुनि देखुनि मुनी जनकासि हांसे. ॥ २८ ॥

सहस्रावधी त्यापुढे वेत्रपाणी,
प्रतापोत्कटा वर्णिती भाट वाणी, ।
विदेही नमस्कार साष्टांग धाली,
पदस्पर्शने चित्कळा येकि जालि. ॥ २९ ॥

जगन्मित्र ' कल्याण कल्याण ' बोले,
क्षमालिंगने येक होऊनि ठेले, ।

१ जाले-काव्यसं. २ ज्योतिष-हस्तलि. ३ श्रौती-हस्तलि. ४ याग्निक-हस्तलि.
५ मंत्री गोपिक-काव्यसं. ६ शेटे-काव्यसं. ७ वणज-हस्तलि. ८ धूळीरसे-
काव्यसं. ९ एकि-काव्यसं.

(४३)

नमस्कारिती जे सर्वे भूप आले,
दिशा दाटल्या, भार भूगोळे हाले. ॥ ३० ॥

(शादूलविक्रीडित)

पुण्यश्लोक जनार्दनादि नळ जो धर्म प्रभू द्वापरीं,
त्रेतांतीं जनक क्षमापति असा नाहीं त्रिखंडांतरीं; ।
देहीं देह विदेह, वामनयना पाद स्तनें मर्दिती
श्रीगंधे, पद येकें वर्निहतं^३ तथा पृथ्वीपती अर्जिती. ॥३१॥

(शिखरिणी)

समारंभे घोरें मिरवत निघाले वर्निहुनीं,
सर्वे राजा चाले इतर नृपती दंड घरुनी ।
नमस्कारा येती नगरजनपत्न्या द्विज मुनी,
पुढें नाना वाद्ये जनपद निवारित नमुनी. ॥३२॥

सभास्थाना आले, मणिमय दिल्लेहे विष्टर तथा
तदा विश्वामित्रापुरत वसतां^७ बंधु उभयां, ।
दिसे राया दृष्टीं ' रघुवर परब्रह्म नटलें, '
नृपालोकां भासे सदन भदनाचें प्रगटलें. ॥३३॥

१ भाग-काव्यसं. २ एक-काव्यसं. ३ चिन्हित-काव्यसं. ४ तदीं त्यांच्या
संगे-काव्यसं., तदीं तथा संगे-सर्वसं. ५ निवारित-हस्तलि. ६ दिले-काव्यसं. ७
वसता-काव्यसं.

(४४)

(स्वागता)

श्यामसुंदर मनोहर भासे,
कासिलें कनक अंबर कासे, ।
मस्तकीं मुगुट, कौस्तुभ वर्धी,
वांकि तोडर पदीं नृप लक्षी. ॥ ३४ ॥

(रथोद्धता)

क्षत्रियासि नरनाथ दीसती,
सज्जनांसि अवतार भासती, ।
कौशिकाप्रति पुसे धरापती,
'कोण हे उभय बंधु शोभती ?' ॥ ३५ ॥

(वसंततिलका)

तदुपरि मुनि सांगे, 'राज्य यांचें अयोर्ध्वे,
कुमर दशरथाचे, वीर हे चंड योद्धे, ।
दिनकरकुळ यांचें, शिष्य होती वसिष्ठा,
कराणि रघुपतीची आइकें, श्रीवरिष्ठा ! ॥ ३६ ॥

(स्वागता)

राक्षिला मख रघूत्तमों बरा,
ताटिका उडविली दिगंतरा, ।

(४५)

मूळपत्र तुमचें विलोकिलें,
म्या तदा शुभ मुहूर्त साधिलें. ॥ ३७ ॥

चालतां विपिन दाट लागलें,
ते रूछळीं नवल वर्तलें भलें, ।
शापिलें निजकलत्र गौतमं,
तारिलें पदरजें रघूत्तमं. ॥ ३८ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

घेतां नाम समस्त काम पुरवी श्रीराम तो हा असे,
आत्माराम मनोभिरामं भगवान् सर्वातीरीं जो वसे. ।
राया ! तारक ब्रह्म चिद्घन तुतें भेटावया आणिला,
विष्णूचा अवतार सप्तम तुवां भाग्योदये देखिला. ॥३९॥

याचा बंधु सुमित्र, यासम सखा शेषावतारें स्वर्ये,
दोषे वीर पराक्रमी त्रिभुवनामध्ये बळी निश्चर्ये, ।
लीळाविग्रहि, वेदनेतिमहिमा प्रत्यक्ष तो हा स्वभू. ।
धेसें उचर आइकोनि हृदयीं संतोषला भूप्रभू. ॥ ४० ॥

(स्वागता)

रामरूप नयनीं विसाविलें,
अंतरीं बहृत हो ! ठसाविलें. ।

१ एक-हस्तलि. २ शापिली-हस्तलि. ३ तारिली-हस्तलि. ४ गुणाभिराम-
काव्यसं. ५ शेषावतारी-काव्यसं. ६ वेदनीतिमहिमा-काव्यसं. ७ तो-काव्यसं.
८ ठसाविलें-हस्तलि. ९ सुख बहु-हस्तलि. १० विसाविलें-हस्तलि.

तो म्हणें जनक कार्य आपणा,
' व्यर्थ म्यां धनुषं योजिलें पणा. ॥ ४१ ॥

जानकीसि वर हा निका असे,
यासम त्रिभुवनी दुजा नसे. ।
भाग्यधेय उदयो करी जरी,
मैथिली तरि रघूत्तमा वरी. ' ॥ ४२ ॥

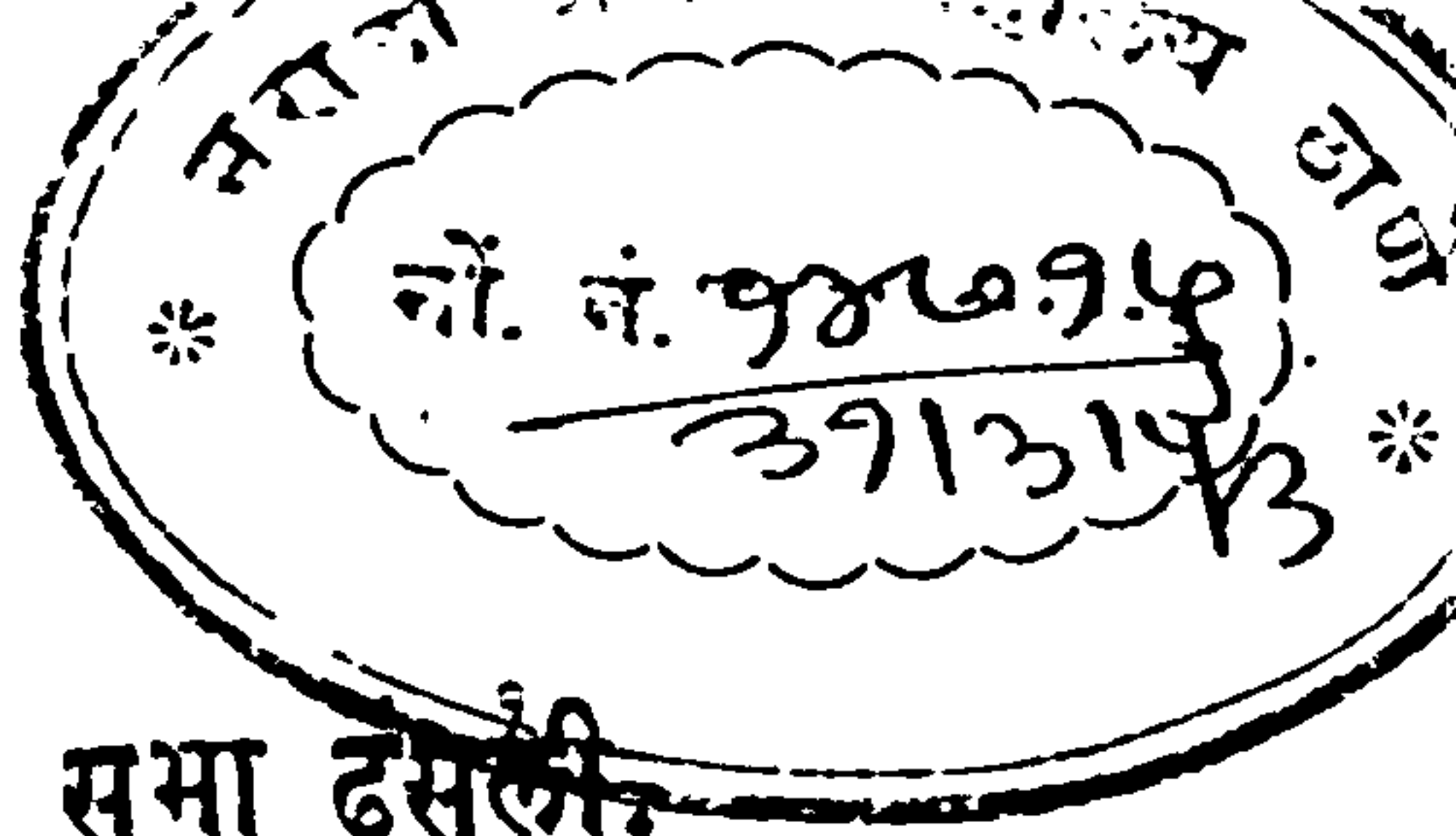
(शाळिनी)

' राजे आले, आइका सावधानें,
वक्ता सांगे भूपदेशाभिधानें, ।
वस्त्रें भिन्नं राजचिन्हें पवित्रें,
नाना वर्णें आतपत्रें विचित्रें. ॥ ४३ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

छत्रें वर्तुळ रत्नदंड चवरें चंद्रोपमा साजती,
शार्दूलाकृति सिंह मत्स्य वदनें भारापुढें चालती, ।
झांके अंबर मेघडंबर तसें मार्तण्डपत्रध्वजा,
वाद्यें वाजति, भाट गाति बिरुदें, पाहेति पौर प्रजा. ॥४४॥
पृथ्वीचे नरनाथ दिग्विजयि तें आले वळें वैभवे,
ते रायें नृप आणिले चमुंपुढें जाऊनियां गौरवे, ।

१ वदे-काव्यसं. २ भूप-काव्यसं. ३ कां-हस्तलि. ४ धनुश-हस्तलि.
५ भाग्यधेय-हस्तलि. ६ मैथुळी-हस्तलि. ७ पाहाति-काव्यसं. ८ पृथ्वीचे
नरनाथ दिग्गज पाहा आले वळें वैभवे-हस्तलि. ९ सहचमु-काव्यसं. १०
जावोनियां-काव्यसं.

आले दैत्यकुळादि राक्षस महा तेणें सभा ठसली,
स्वर्गी इंद्रसभेसि तुल्य दुसरी धात्रीवरी भासली. ॥ ४५ ॥

स्तंभीं पूतळिया करीं दिक्कटिया स्मेरानना सुप्रिया,
हार्तीं आरतिया महा बरविया हे चित्रलेखक्रिया; ।
मुक्ते चंद्रविया मृदासन तथा मुक्तांचियां जाळिया,
रत्नें त्यांवरि शोभति चवरियां खालीं मृदू गादिया. ॥ ४६ ॥

ज्यां ज्यां योग्य जसी स्छें तसितसीं त्या त्या दिलहीं आसनें,
नाना कांचनरत्नसंसदिपुढें होती महागायनें; ।
विश्वामित्र मुनीश्वरादि जनकें पृथ्वीपती पूजिले,
वाघें वाजति भाट गाति विरुद्धें, सत्कार त्या योजिले. ॥ ४७ ॥

(भुजंगप्रयात)

त्रिमानें नभीं दाटलीं देवतांचीं,
महीमंडळीं वाहनें मूभुजांचीं, ।
प्रसंगीं भुपांचीं निरोपीन नामें,
गुर्वाजीं सभे आइकावी ललामें. ॥ ४८ ॥

१ दाटली--काव्यसं. २ शोभली--काव्यसं. ३ रत्नें चांडीरिया कळा कुसरिया लोडें मुडे गादिया--हस्तलि. ४ स्थळें--काव्यसं. ५ संस्कार--हस्तलि. ६ दैवतांचीं--काव्यसं. ७ नृपांचे--हस्तलि. ८ गुणागती हस्तलि. ९ आयकावी--काव्यसं.

(उपजाति]

वाग्देवते ! हरिकथानटि होय साचे,
 + तू मूर्तिमंत रसनेवारि सज्ज नाचे, ।
 सीतास्वयंवरकथारस गोड लागे,
 सर्ग तृतीय कवि विठ्ठलदास सांगे. ॥४९॥

* इति श्रीजानकीस्वयंवर महाराष्ट्रकाव्यकविकृतौ विठ्ठलदास-
 कृतौ श्रीशामिथुळाप्रवेशो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

१ हरिकथे नटि-काव्यसं. + ऐकोनि सज्जनमनं अति हंस नाचे-अन्यपाठ-
 काव्यसं. २ सज्जनांचे-काव्यसं. * असा उल्लेख काव्यसं. प्रतीत नाहीं.

सर्ग चतुर्था

(मालिनी)

जनक मर्नि विचारी चित्त कोठे गमेना,
कठिण धनुष वज्रातुल्य रामा नमेना; ।
भृगुपतिपर्ण चापा तो कदा लंघवेना,
म्हणउनि धरि राजा मौन्यमुद्रा, वदेना. ॥ १ ॥

अमुप नृप मिळाले, सार्वभौमाभिमानी,
त्रिंश दनुज आले लंकनाथाभिमानी, ।
' सदासि धनुष आणा ' प्रेरिले मंत्रियांतें;
मग सकळ निघाले चाप आणावयातें. ॥ २ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

दिग्मातंग जसे मदोन्मत तसे धूरोसि आटोपिले,
चौदासैं मत वैल रानखुळगे सोळाशतें जुंपिलें, ।
जेठी लोटिति सा सहस्र धनुषा, सायासि तें आणिलें,
दिक्चापासमतुल्य भृभुजसभें रंगांगणीं टाकिलें. ॥३॥

केली रंगसुरंग भूमि जनकें, संमार्जिणी कुंकुमें,
गोपबावरि पंचरंग मिरवे श्रीस्वस्तिकें कौसुमें; ।

१ गुण-काव्यसं. २ नोनमुद्रा-काव्यसं. ३ आटोपिती-काव्यसं. ४ चौदासैं-
काव्यसं. ५ जुंपिती काव्यसं. ६ लोटित-हस्तलि. ७ साहा-हस्तलि. ८ येतावता-
हस्तलि. ९ गुणी-हस्तलि. १० तरंग-हस्तलि. ११ कौसुमें-हस्तलि.

(५०)

भूपूजाविधि वेदपूर्वक किजे अर्चूनियां भूमुजे,
तेथें कार्मुक ठेविलें मग म्हणें उद्वाहु वक्त्रांनुजे. ॥४॥

(मालिनी)

प्रगट जनक बोले, ' भूपती ! आइका हो !
विनावित सकळांतें मी उभारुनि बाहो, ।
भृगुपतिधनुषातें ज्या चढे त्यासि शाली,
त्रिभुवनजयलक्ष्मी मैथिली माळ घाली. ' ॥५॥

(शिखरिणी)

अजासर्पन्यायें नृप धनुष देखोनि विटले,
स्फुरद्रोमा आंगीं पुलकित गळद्विंदु सुटले, ।
मृतच्छाया आली, अचुक भय पोटांत भरलें,
शरिरे प्रेतांचीं धरुनि म्हणती आयु सैरलें. ॥६॥

प्रधानीं सर्वातें नमुनि मग केली विनवणी,
' उठाना कां स्वामी ! धनुष उचलाया दृढपणीं, ।
प्रतापाचे मेरू वळकट महावीरें धरणीं,

तुम्हीं आहां, पाहा सचकित न राहा नृपगणीं.' ॥७॥

१ गुण चापा-काव्यसं. २ जानकी-काव्यसं. ३ पुरलें-दस्तालि, सर्वसं.

४ प्रधानें-काव्यसं. ५ महाख्याति-काव्यसं.

(५१)

७६४९.

(शार्दूलविक्रीडित)

वृक्षाच्या लांब शाखा करचरण तसे, पर्वतातुल्य माथा,
दाहा तोंडे कराळे, सचकित नृपती देखती लंकनाथा, ।
मोठा अजानुवाहो रजनिचरपती बोलता काय जाला,
सांकारे विराजे नवजलदतनू दर्प सर्वा नृपाला. ॥८॥

(वसंततिलका)

‘ दुर्गा गणेश गुह नंदि *शिवासभेला
कैलास म्यां भुजबळे श्लथरूप केला, ।
तो मी धरीन पडतां नभ वामबाहे
कोदंड खंडिल असा नृप कोण आहे ? ॥ ९ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

म्यां नाही नृप जितिला पृथिविचा तो कोण आला असे ?
माझा दर्प सुरेश्वरा, भय बहू शेषासि माझे असे, ।
भूची घालिन मी घडी, उतरडी पाडीन मी स्वर्गिच्या,
पाताळे उकलून बांधिन चिच्या लंकेच्या दुर्गिच्या. ॥१०॥
विद्या, सत्कुळ, माग्य, किर्ति, सकळीं संपन्न मी भूतळी,
दंडे^१ दंडिन यक्षणीं निर्जबळे कोदंड भूमंडळी; ।

१ झाला-काव्यसं * शिवः-काव्यसं. २ दंडिल-हस्तलि. ३ जिकिला-काव्यसं.
४ रणभुमी-काव्यसं. ५ नसे-हस्तलि. ६ चच्या-काव्यसं. ७ दंडी-काव्यसं.
८ खंडिन-काव्यसं. ९ भुजबळे-काव्यसं.

(५२)

पाहा मत्पुरुषार्थ ' गर्जुनि उभा राहोनि तेथे करी,
तो सीता उपरीवरी सहसख्या पाहे सभा सुंदरी. ॥११॥

(मालिनी)

उपरिवरि मृगाक्षी भृभुजाते निरीक्षी,
कर धरुनि सखीचा कोण कैसा परीक्षी; ।
' सहचरि ! मज दावी कीर्तिविख्यात राजे,
प्रगट गुण निरूपी कोण कैसा विराजे. ' ॥१२॥

(शार्दूलविक्रीडित)

द्वीपें जंबु पलांश शालमलि कुश क्रौंचादिचे भूपती,
शाकशृंगलिचे स्वयंवरसभे आले महा दिक्पती; ।
खंडे चारण भस्म सिद्ध चवथे नागादिके वर्णिली,
गंधर्वेद्र सुवर्ण ताम्र भरत श्रोत्री समाकर्णिली. ॥१३॥

भूर्भुस्वर्मह पै जनस्तप तथा सत्यादि सेरुवरी,
पाताळ अतळादिके वितळ मी वर्णितसे वैखरी,
त्याखाल वितळादि सूतळ महा, तेथे विराजे बळी
पुण्यश्लोक, तळातळी भुवितळी पाताळ सप्तावळी. ॥१४॥

सर्पी इक्षु सुरा दधी पय मधु क्षारांबुधी सप्तमा,
अष्टौ दिक्पति, सिद्ध, चारण, महा हाहा हुह चंद्रमा, ।

१ समसख्या-हस्तलि. २ पुष्कर जंबु-काव्यसं; सर्वसं. ३ सधि-हस्तलि,
४ श्रेणी-काव्यसं. ५ भूर्भुः स्वर्गजनस्तपोमह-काव्यसं. ६ भुमितळी-काव्यसं.
७ युक्ष-हस्तलि. ८ मधू-काव्यसं.

सद्विद्याधर यक्ष गुह्यक रवी पाहावया पातले
 गंधर्वाप्सरकिन्नरेंद्र गगनीं यानीं सुखें वैसले. ॥१५॥
 राजे अंग कलिंग वंग मगध द्रावीड कर्नाटकी,
 गौडश्चोल निषाद बर्बर महा कांजोज वंगालकी, ।
 काश्मीरादि विदर्भ गुर्जर तथा सौगण्डू तैलंगिणी
 कालिंगा शशरादि नैषध पुढें पाहे प्रभू कौंक्षणी. ॥१६॥
 उज्जय्यादि पुलिंद कुंतल महाकौशल्य मल्याळिचे,
 राजे केरळ चोरळिष्टजडेंच टंकाण कैरातिचे ।
 काशीराज कलिंद कैकय महानाटादि नाटप्रभु
 सिंहाळादिक चैद्य जांगळ कुरू गांधार आंध्र स्वभू. ॥१७॥
 पाहे तांम्रमुखादि शाम हवशी राजे फिरंगारिंचे,
 आले कैकट कच्छ अरुं व रुमी राजे खुरासारिंचे,
 आले म्लेंच्छ पठाण कौलिक महाराजे कनोजे भले,
 आले डोंव गरीव भिल्ल चतुरे राजे सभे शोभले. ॥१८॥
 आले लाट विराट मालव महाराष्ट्र प्रभू देशिंचे,
 गौडी काउर मारवाड नृपती नेपाळ पंचालिंचे; ।
 श्रीताम्रध्वज नीळकेतु मिनले, शोभां कसी ते दिसे ?
 पाहे रावण राक्षसाधिप उभा मेरू जसा लालसें. ॥ १९ ॥

१ यानासनीं-हस्तलि. २ चोरली वृजश्चे-काव्यसं. ३ महानद्यादि-काव्यसं.
 ४ सिंहाळ-हस्तलि. ५ पाहे-काव्यसं. ६ कैकय-हस्तलि. ७ ते अरुवह-काव्यसं.
 ८ पाहे-काव्यसं. ९ कैकड-काव्यसं, सर्वसं. १० गौडी-सर्वसं. ११ स्वाराज्य
 आले नसे-हस्तलि.

आले भुभुज सार्वभौम तितुके ज्याच्या भये कांपती,
स्वर्गी निर्जर शक्रमुख्य अवघे ज्याच्या गृही रावती, ।
चौदा चौकाडिया युगादिगणना छपन्न हे संपदा,
दपे कांपति ज्याच्या त्रिभुवनी गर्वाभिमानि सदा. ॥२०॥

बंदी निर्जर घातले, भुजबळें कैलास आंदोलिला,
ब्रम्हाचा पातू चैहंश्रुतिवरी भाष्यार्थ जो बोलिला,
केला देशघडी कुघेर, हरिली लंका समुद्रोदरी,
दाहा मौळि विसा भुजा, साखे म्हणे सीतेसि नम्रोत्तरी. ॥२१॥

‘ अष्टौ भैरव कोतवाल सटवी बाळासि रक्षा करी,
चामुंडा परिचारिका अनुकुला स्त्रीरत्न मंडोदरी, ।
वार्युने वरुणे समार्जन किजे, पंचांग सांगे विधी,
खंडेरायं सभेसि दर्पण करी, रावेति सिद्धी नेधी. ॥२२॥

चंद्र च्छत्र धरी नव ग्रह उभे द्वाराचिया पार्थरी
सूर्य द्वारपदी, वसंत सुमने घाली पलंगावरी,
माळी वासव, पाक पावक करी, हेरंब राखे गुरे,
भांडारी अळकेश, यापरि किजे साम्राज्य लंकेश्वरे. ॥२३॥

रत्नस्तंभ सुवर्णभूमि नगरी पाषाण चिंतामणी,
क्रीडा कल्पतरू अशोकविपिनी दिव्यांगना नाचणी, ।

१ पाहे-काव्यसं. २ घरी-काव्यसं. ३ युगद्विगणना-काव्यसं. ४ पण तो-हस्तलि.

५ बहू-हस्तलि. ६ बाळाचि-काव्यसं. ७ श्रीरत्न-हस्तलि. ८ मंडोदरी-काव्यसं-

९ वायेने-हस्तलि. १० खंडेराव-सर्वसं. ११ पाइरी-काव्यसं.

दुर्गाचीं शिखरें जसी फणिकाणा, द्वारें दिशांचीं मुखें,
सिंधूचें कटिसूत्र वेष्टित पुरीं लंकेश नांदे सुखें. ॥ २४ ॥

(वसंततिलका)

तो हा दशानन संभोसि उभा विराजे,
हे सार्वभौम मशकारुम त्यासि राजे;
देखोनियां धराणिजा मयभीत जाली,
वर्णीतसे साखि पुढें रविवंशशाली. ॥ २५ ॥

(शिखरिणी)

' अयोध्येचा राजा दशरथ महाख्याति जगतीं,
गभस्तीचे वंशीं नृपसुत निरीक्षीं रघुपती
असे केलौ मागीं मुनियुवतिउद्धार चरणें.
पुढें विश्वामित्राऋषिजवालि तो तौं वळखणें. ॥ २६ ॥

(सगधरा)

माथां कोटीर साजे जडित फणिमणीतेज दिक्प्रांत माजे,
कर्णीं श्रीकुंडलीं जे, मणि लखलखती ज्यांसि चंद्रार्क लाजे; ।
नाना रत्नीं विराजे पदक हृदयिंचें, रावणालागि डाजे,
त्रीदांचा घोष गाजे निविड, पदयुतीं तोडरीं बद्ध राजे. ॥२७॥

१ सुभेत-काव्यसं. २ झाली-काव्यसं. ३ मागीं केलौ-काव्यसं. ४ स्वां-
काव्यसं. ५ श्रीकुंडलें-हस्तलि.

(५६)

(वसंततिलका)

माळीं त्रिपुंड्र करवर्तुळ दंड दोन्ही,
साँमुद्रिकीं सकळलक्षणयुक्त चिन्हीं, ।
आपादमस्तक रुळे नव वैजयंती,
कंठीं नवीन तुळसी सृजे भाग्यवंती. ॥२८॥

(मुजंगप्रयात)

कण्टिककिणी क्षुद्रघंटा नितंबीं,
महारत्नकांची निनादें विलंबी, ।
करीं चाप नाराच तो देख दृष्टीं,
शरीं अक्षरीं बांधला तूण पृष्टीं. ॥२९॥

[स्वागता]

इंद्रनीळमाणि कीळ सांवळा,
कांति कोटिकुसुमेसुं पूतळा, ।
कंकणें जडितयुक्त हस्तकीं,
रत्नपुंज अवतंस मस्तकीं. ॥ ३० ॥

निर्धनासि धन जेवि सांपडे,
जानकीस नयनीं तसा पडे, ।
अंतरीं मदनमूर्ति रंगली,
बाह्य दृष्टिस्त समाधि लागली. ॥ ३१ ॥

(५७)

देखती विकलरूप धारणा,
घालिती सहचरी समीरणा, ।
बाह्य चंचल पदार्थ वार्जिले,
नेत्रपद्म उदके समाजिले ॥३२॥

(द्रुतविलंबित)

उपरि सावध होऊनि जानकी,
मग म्हण, ' परिसें विजये ! सखी ।
रघुविराविण कांत मना नये,
त्वरित भेटवि तौ मजला सये ! ॥ ३३ ॥

काठिण कासर्वपृष्ठ तसे धनू,
मदनमूर्ति रघत्तम हा नैनू ।
विजय होइल ? काय कळे मला,
अह ! पित्या ! पण दारुण घातला, ॥ ३४ ॥

(सधाई)

राम दिसे सुकुमार निमासुर सुंदर नागर मन्मथगाभा,
हस्त सुकोमल अंबुजशामळ चांचरकुंतळ षट्पश्योभा, ।
वज्रशरासन त्याप्रति शासन कवि धडे रघुमदनहाते ?
रात्र गेहे उचलील कदाचि तें तनु टाकिन वाट पहाते ॥३५॥

१ देखती-काव्यसं. २ विजये सुखशायकी-हस्तलि. ३ तुं-हस्तलि. ४ पुष्टि-
हस्तलि. ५ आननू-काव्यसं. ६ अंबुद-काव्यसं. ७ गाभा-हस्तलि, आभा-
सुध.

(उपजाति)

येरीकडे रावण सिद्ध जाला,
कोदंड दंडें उचलावयाला ।
अन्य प्रभू त्यासम कोण तोले ?
देखोनि सीता भग काव बोले. ॥ ३६ ॥

(शार्दूलनिक्रीडित)

‘ लंकेशा लुचलो शरासन ’ महीमातेसि सीता म्हणे,
अंधे ! मंगळमातरे ! सुखकरे ! तस्मै नमो ब्रह्मणे; ।
देवद्रोहक हा छळी क्षितितळी, पाडी उताणा वरी,
चक्रन्यायजर्वे उरोवरि भ्रमो कोड वज्रापरी. ’ ॥ ३७ ॥

विमेशा ! करिं विघ्न चाप लुचलो लंकेश्वरा दुर्मदा,
भूतेशा ! नवसीं त्रियंबक तुझे दुष्टा छळो सर्वदा; ।
चासुंडा नवकोटि येउनि बळें बैसात वाणाक्षरी,
* देवी छप्पन कोटि भार धनुषीं घालोत कात्यायनी. ॥ ३८ ॥

शेषा ! येउनि भार घाल धनुषीं भूभार घेवोनियां,
इंद्रा ! निर्जरकुंजरासहित तूं आकर्षिं येवोनियां; ।
लंकेशा छळिं सत्यलोकरमणा ! ये आदिनारायणा !
कुर्मा ! तूं निज कूर्मचक्र फिरीं त्रैलोक्यरागयणा ! ॥ ३९ ॥

१ रतवः-हस्तलि. २ भ्रमो गरगरा-हस्तलि. ३ लुचलो-काव्यसं. ४ देव्या-
हस्तलि. *सर्वे येउनि भार या धनुषि त्या घालोत कात्यायनी-अन्यपाठ-काव्यसं;
सर्वसं. अन्यपाठ.

भैरुंडा भुवनेश्वरी भगवती ऐंद्री उमा षोडशी,
 श्रीवत्सा वगळामुखी व्रततिथी येकादशी द्वादशी, ।
 तारा पंचदशी सरस्वति ! महा आरूढ हंसावरी
 सावित्री शचि काळरात्रि ! धनुषीं नैसोत धन्वंतरी. ॥ ४० ॥

अष्टौ भैरव आठ कोटि गणना वेतळ भूतावळी,
 भूत प्रेत पिशाच विभ्रतितनू झंटांग मुंजे बळी, ।
 कूष्मांडादिक पूतना दृढवळी श्रीशाकिनी डाकिनी,
 क्रूरा क्रूरतरा धरा धनू महामार्गि तुम्हीं या दिनीं. ॥ ४१ ॥

(मालिनी)

नवस परशुरामा ! हें तुजें चाप आहे
 विसभुज उचलीतां मी न वांवेन पाहें, ।
 धनुष जड करावें होसि षष्टावतारी,
 तुजविण जडजीवांकारणें कोण तारी ? ॥४२॥

नगरजन मिळाले चित्र पाहावया तें
 अभिनव मग तेहीं देखिलें रावणातें; ।
 घनसर कळकुंवा स्तंभ लंबायमानें,
 गगनिं सुरवरांची स्तब्ध शालीं विमानें. ॥ ३४ ॥

(६०)

(शार्दूलविक्रीडित)

लंकेचा नृप कास घालुनि पुढें चापाकडे चालिला,
भूधूळीं भुज मर्दिले, चर्मकला मूर्धा बळें तोलिला. ।
देखे त्र्यंबकचाप, कांप सुटला साटोप आरंभिला,
दावी भाव सर्वेव रावेण करी धैर्ये उभा राहिला. ॥ ४४ ॥

(इंद्रवज्रा)

ते इंद्रवज्रासमतुल्य भासे,
लंकेश भूधूळि भुजांसि घासे, ।
स्पर्शे नैहीने बळहानि केलें,
कोदंड तोली तंव धैर्ये गेलें. ॥ ४५ ॥

देशावरीं संचित फार केलें,
से तस्करीं द्रव्य हिरोनि नेलें, ।
जाला तसा न्याय दक्षाननातें,
लज्जा वृषांची घिर दे मनातें. ॥ ४६ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

वोढी चाप विसां भुजीं न गवसे, तो मांडखुंटी बसे,
जानू टेकुनि भूमिसी भुजबळें तोलूनि पाहातसे; ।

हालेना तिलमात्र, या उपरि तें कोदंड आळिगिळें,
पोटीं धापें न माय कांपें सुटला, गुल्फावरी आणिलें. ॥४७॥

(सगधरा)

झोंबो लोंबो प्रतापें ग्रैथुनि विसभुजा आणिलें जानुशें,
टेंका पृथ्वीस त्याचा शिथिल डळमळी नावरे साक्षपेंतो, ।
* सर्वांगीं स्वेद दाटे, धनुष उलथलें, वायु त्या साह्य जाला,
त्याच्या झोकें उताणा क्षितिवरि पडला नाद धात्रीं विशाला. ॥४८॥

(शार्दूलविक्रीडित)

मैरूचा खचला कडा तडकला, भूगोल ढांसाळला,
सूर्याचा रथिंचा तुरंग चवला ऐसा निधा दाटला, ।
नेणों मेघ गडाडिला, समय तो लंकेश्वरा वर्तला,
सीतेचीं मनमोर तांडवनटें नाचे महा हर्षला. ॥ ४९ ॥

टाळी येकाचि पीटिली, जनपदीं, पौरांगना हांसती,
जालासे कलका महागलवला, नादें दिशा घूमती, ।
सीता हास्य करीतसे गद्गदां, सीती प्रभु अंतरीं,
झालें विम्व विटंबिलें, साखि म्हणें ' श्रीरामचंद्रा वरी '. ॥५०॥

१ आळगिलें--हस्तलि. २ धाक--काव्यसं. ३ कंप--सर्वसं. ४ झालें तोलें--काव्यसं.
५ धरित--काव्यसं. ६ विसभुजीं--काव्यसं ७ उयाचा--काव्यसं. * त्याच्या धाकें
उताणा क्षितिवरि पडला ऊरें तें सीत चड । त्रैलोकीं कोणि नाही हरिविण
दुसरा सीतधारी प्रचंड--अन्यपाठ सर्वसं. ८ सांटावला--हस्तलि. ९ कचला--
काव्यसं. १० सीतामानस फार--काव्यसं. ११ गुदगुदां- हस्तलि. १२ झालें--
काव्यसं.

जैसे वज्र हिमालयावरि पडे कोदंड तैसेंपरी.
 मारे रावण खालता दडपला, मुद्रा जडे खेचरी ।
 तोंडीं रक्तहि धूलि त्यांत भरली, आरक्त जाली तनू.
 चक्रन्याय उरोदरावरि फिरे, वज्रोपमा ते धनू. ॥ ५१ ॥

ज्या चापे त्रिपुरे विशाल नगरे निर्दालिणी शंकरे,
 ते क्रोधे देशकंधरे उचलितां निर्विघ्न झालीं पुरे ।
 रक्ताच्या उलट्या वमे भडभडा प्राणांत आरंभिला
 तेव्हां त्याजवळीं प्रधानसमुहो देखोनि धाविर्नाला. ॥ ५२ ॥

सामंतादि सहस्र चंडविये वाणासना झोंवती,
 कैचा रत्नकिरीट, भूतळवटीं मांथे रिते लोंवती; ।
 कोदंडाप्रति लोटिले, उठविला लंकापती सारणे,
 टाकी श्वास, घटोदके भंगे मुखे प्रक्षालिणीं रावणे. ॥ ५३ ॥

केला सावध सारणे, मग सभेमध्ये पुनः बैसला
 झांकी रावण रावणे निजमुखे श्लोकार्थ वाखाणिला, ।
 जाली लौकिक लाज मृत्यु चुकले आदान विध्वंसिले,
 नेणों काय करील दुर्भय महाभूपामनीं बैसले. ॥ ५४ ॥

१ तैशापरी काव्यसं; सर्वसं. २ धूमर-हस्तलि. ३ करिं घेउनी-काव्यसं,
 सर्वसं. ४ जाले-स्वरे-हस्तलि. ५ आरंभिले-हस्तलि. ६ निकरा-काव्यसं;
 सर्वसं. ७ पां धावले-हस्तलि. ८ सामंतादि प्रधान-काव्यसं; सर्वसं ९ कैचे-
 सर्वसं, काव्यसं. १० शीरे रितो-काव्यसं. सर्वसं. ११ स्वास-हस्तलि. १२
 निज-सर्वसं. १३ सुंदरे-काव्यसं; सर्वसं. १४ झाली लौकिक लाज मृत्यु चुकला
 दैवे असे जाहले-काव्यसं; १५ महाराजा-काव्यसं, सर्वसं.

(३३)

(घसंततिलका)

श्रीराम भंगिल धनू पुढिले प्रसंगी
ते आइका प्रगट काव्यकथातंगी; ।
सीतास्वयंवर मनोहर सर्ग चौथा,
तोडील विठ्ठल म्हणो भवभोगवेथा. ॥५५॥

* इति श्रीजानकीस्वयंवर रावणमानभंगोनाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

१ रोग-हस्तालि. * असा उल्लेख काव्यसं. प्रतीत नाही.

(६४)

सर्ग पांचवा

(भुजंगप्रयात)

दशग्रीव कांचावला मानभंगे,
महाकांमुर्के घूर्ण केली पडंगे, ।
सभेमाजि राजे भयाभीत जाले,
सुपर्णापुढें सर्प जैसे बुझाले. ॥ १ ॥

(माळिनी)

सदासिं जनकरायें काय विज्ञप्ति केली
दशवदनभुजांची शक्ति खुंगोनि गेली,
लववुनि शिवचापा ज्या चढे त्या उदारा;
त्रिभुवनजयलक्ष्मी मैथिली होय दारा. ॥ २ ॥

(वसंततिलका)

गांभीर्य धैर्य बहु वीर्य तुम्हांसि आहे,
यामाजि येकाह नुठे धैरुया न पाहे.
पृथ्वीत वीर दशकंधर काय होता,
तो भंगला गरुडदृष्टि जसा करोता. ॥ ३ ॥

१ कूचावला-हस्तलि. २ झाले-काव्यसं. ३ मेधुली-हस्तलि. ४ येक न उठे-
हस्तलि. ५ धुनुशा-हस्तलि. ६ वाहे-हस्तलि.

(शार्दूलविक्रीडित)

राजे स्तब्ध, भयासि लुब्ध अवधे, वाग्बन्ध चित्रोपमा,
 श्रेतश्राय अधोमुखे न वदती जाणोनि त्यांची क्षमा;
 राजा बोलतसे, तटस्थ नृपती टाकोनि संभाषणे,
 ' निःसंदेह मला गर्भे वर नसे श्रीजानकीकारणे. ॥४॥

' भूगोळीं जितुके महींद्र तितुके आले सभासंगमा,
 कन्या हे कलधौतकोमलरुची श्रीकीर्तिलाभेद्यमा;
 बोढीना टणकारिना लवविना उत्थापिना येच्छळीं
 कोण्हीहो न धरी महाधनु करीं, निर्वीर उर्वीतळीं. ' ॥५॥

ऐसे उत्तर आइकोनि मुनिने, रामाकडे पाहिले,
 ' आज्ञा पूज्य ' समर्थ राघव म्हणे, तों लक्ष्मणे बोलिले, ।
 ' जाला रावणमानभंग जनके निर्वीरसे मानिले.
 हा तों शत्रु न साहवे रविकुळीं आम्हां उणे आणिले. ' ॥६॥

आवेशे दृढ कास बालुनि म्हणे दोर्दंड मर्दनियां,
 ' माझे कौतुक पाहणे नृपसभेमध्ये तुम्ही स्वासियां ! ।
 मेरू मंद्र समुद्र चंद्र न गणी दासासि आज्ञा दिजे
 हे तों जीर्ण पिनाक काय गणना सामर्थ्य आलोकिजे. ॥७॥

१ त्यांची-काव्यसं; सर्वसं. २ तटस्थ-काव्यसं; सर्वसं. ३ कलधौतसुंदरगुणी-
 काव्यसं; सर्वसं. ४ ठणकारिना-काव्यसं; सर्वसं. ५ ऋषिने-काव्यसं; सर्वसं.
 ६ किजे-सर्वसं; काव्यसं. ७ वीलोकिजे-काव्यसं; सर्वसं.

(रथोद्धता)

राघवें, मधुर बोलिलें कसें, ' लक्ष्मणा ! क्षणमरीं उगा असे. ।
कौशिकें मज समर्पिली पुढें, येकल्या जरि नव्हे तरी उठे. ॥८॥

(इंद्रवज्रा)

पाहे सुमित्रा ! उगलाचि बैसें,
निर्वीर उर्वीतळ होय कैसें, ।
आम्हांसि हा शब्द उणां न साहे, '
' राजा मनीं विस्मित होय राहे. ' ॥ ९ ॥

(रथोद्धता)

घातली सुदृढ कांस राघवें,
वंदिलें गुरुपदाब्ज लाघवें, ।
ठेविला वरद हस्त मूर्धनीं,
पाव तूं विजय चापमर्दनीं. ॥ १० ॥

(द्रुतविलंबित)

जनकजा मिरवे उपरीवरी,
सहचरी वसनांचळ सांवरी, ।
सखि म्हणे, ' रघुवीर उभा असे,
धनुष भंगिल संशय हो नैसे. ' ॥ ११ ॥

१ कौशिकें मज समर्पिलें जरी । एकल्या नच चरे उठें तरी ॥ काव्यसं. सर्वसं.
२ कदा--हस्तलि. ३ घातलें--हस्तलि. ४ मर्दनीं--काव्यसं, सर्वसं. ५ हा--काव्यसं,
सर्वसं.

(६७)

(शार्दूलविक्रीडित)

सीतां भूसि म्हणे, ' * उमाणि धनुषा रामासि साह्ये करी, ' ।
शेषा ! लोटि शरासनासि, तपना ! वोढीं सहस्रां करी, ।
शंभू ! कार्मुक आवरीं दशभुजीं, पृष्टीसि कूर्मा ! धरीं,
चापा दिग्गज हो ! धरा, विधि ! तुँवा होई हळू तें करीं ॥१२॥

(वसंततिलका)

तीर्थे व्रते जप पुरश्चरणादि दाने,
उद्यापनादि हवने द्विजभुक्तमाने, ।
साह्ये करो, सुकृत पुण्य असेल माते,
भंगो शरासन शिवे रघुवीरहाते ॥१३॥

ऐसे म्हणोनि उपरीवरि पंकजाक्षी,
पाहे, सख्यांत उभि, तारक ब्रह्म लक्षी, ।
नाना तिणे नवासिले सुर भूमिसाक्षी,
भंगावया धनुष उद्यत राम काक्षी ॥१४॥

१ तां भूमीसि-काव्यसं; सर्वसं. * उमानिधनुषा !—काव्यसं; सर्वसं. २ साह्या-
काव्यसं; सर्वसं. ३ पृष्टिस-हस्तलि. ४ धनु आठां भुजीं उत्थरीं-हस्तलि. ५ साह्या-
काव्यसं; सर्वसं. ६ पूर्विल—काव्यसं; सर्वसं. ७ खरे-काव्यसं; सर्वसं. ८ नाना
तिणे नवासिले सुर भूमिसाक्षी । भंगावया धनुष उद्यत सर्व साक्षी ॥ श्रीमूर्ति
ते उभि अये भुपतीं देखा । त्याच्या स्वरूपि दुसरा करि कोण लेखा ? ॥-
काव्यसं; सर्वसं.

(शार्दूलविक्रीडित)

केयूरांगद कुंडलें, मणगटीं जांबूनदें कंकणों,
वांकी तोडर गर्जती घनरवें पादांबुर्जी भूषणें; ।
सीताचित्तमयूर नर्तन करी, श्रीराम सर्वापडें,
धीरोदात्त उभा, प्रतापमाहिमा नेणेति शास्त्रें मुढें. ॥१५॥

राजे मानव देव दानव सभे, नृत्यांगना नाचती,
वाद्यांचे घनघोष होय, अवघे रामाकडे पाहतीं; ।
नाना तें चतुरंग सैन्य परिधीं योद्धें उभे ठाकले,
विप्रांचे जयशब्द होति अवघे चित्रोपमा थोकले. ॥१६॥

भाळीं लाउनि तर्जनी भुजलता भूपांसुनें मर्दिल्या,
जाला भांबडभूत भूषणमणी, विद्युल्लता वर्जिल्या; ।
तेजःपुंज कटाक्ष, कंजचरणीं झुंकारती नेपुरें,
कांची किंकिणि घंटिका लघुकटीं, ब्रीदें पंढीं भेदुरें. ॥ १७ ॥

उल्हासें चमकोनि जाय, धनुषांपाशीं उभा राहिलीं,
सांगातें अवघे पुरोहित, पुढें श्रीराम तो येकला; ।
कोदंडासि सभेसमोर उजवें घालोनियां वंदिलें,
दोदंडें उचलूनि ज्या चढविलें, कर्णांत तें वोढिलें. ॥ १८ ॥

१ नृत्य करि तो-काव्यसं; सर्वसं. २ धीरोदार-काव्यसं; सर्वसं. ३ होति-
काव्यसं, सर्वसं. ४ पाहों-काव्यसं; सर्वसं. ५ जयकार-हस्तलि. ६ उरले-
हस्तलि. ७ भूपांसुनि-काव्यसं, सर्वसं. ८ ज्याला भूषण सुंदरें अतिमणी-काव्यसं
सर्वसं. ९ अतीसुंदरें-काव्यसं; सर्वसं. १० धनुशापासीं-हस्तलि. ११ ठाकला-
हस्तलि. १२ उचलोनियां-काव्यसं; सर्वसं.

रामानें सहवर्तमान मुनिच्या कोदंड उच्चालिलें,
राजे आणि विदेहसंशयाधिया संयुक्त आस्फालिलें; ।
सीताचित्तसमेत वोढुनि भृगूपुत्रादि साहंकृती,
त्यांचां दुर्मद गर्व भंगुनि धनुर्भृत्सर्वाकृती. ॥१९॥

घोषे चाप कडाडिलें रघुपती कोदंडें वोढी बळें,
तेव्हां कोटि तडाडिलें घन, विजा कोदंडकोलाहळें; ।
दिग्मातंगं थरारिले श्विरथीं उच्चैश्रवाद्गभुले,
सीमा सांडिति सिंधु, मस्तक तुकी शंभू स्वयें आपुलें ।२०।

कांपे शेष, उलंडिलीं उडुगणें, हेलावला वारिधी,
राजे विस्मित, राम सस्मित उभा, जो शौर्य तेजोनिधी; ।
विश्वामित्र सुमित्र मित्र, अवघे भूपाळ मारू कुरू;
लंकेशा जनकादि, त्यांत विजयी कोदंडदीक्षागुरू. ॥२१॥

निक्षेत्री^{१०} क्षितिचक्र येकविसदां केलें बळें भार्गवें,
युद्धीं राक्षस दुष्ट दैत्य वधिले चापाचियां आर्जवें; ।
तें पापें धनुषासि थोर^{११} घडलीं प्रायश्चितां योजिलें,
देह श्रीरघुनार्थ^{१२}पाणिकमळीं तीर्थीं परित्याजिलें ॥ २२ ॥

१ रामाच्या-हस्तलि. २ उच्चालिलें-काव्यसं, सर्वसं. ३ सोहंकृती-हस्तलि.
४ तीसी-हस्तलि. ५ दोदंड-हस्तलि. ६ कडाडिले-काव्यसं, सर्वसं. ७ सीमा सांडिति
सिंधू मस्तक तुकी शंभु स्वयें आपुलें, । ते सर्वे भुप रामशक्ति नयनीं देखोनि
वेडावले ॥ -काव्यसं, सर्वसं. ८ कोपे-काव्यसं. सर्वसं. ९ सूर्य-हस्तलि.
१० निक्षेत्री-काव्यसं, सर्वसं. ११ घोर-काव्यसं; सर्वसं. १२ श्रीरघुराज-हस्तलि.
१३ परित्याजिलें-काव्यसं, सर्वसं.

(शार्दूलविक्रीडित)

केयूरांगद कुंडलें, मणगटीं जांबूनदें कंकणें,
वांकी तोडर गर्जती घनरवें पादांबुर्जा भूषणें; ।
सीताचित्तमयूर नर्तन करी, श्रीराम सर्वापडें,
धीरोदात्त उभा, प्रतापमाहिमा नेणेति शास्त्रें मुढें. ॥१५॥

राजे मानव देव दानव सभे, नृत्यांगना नाचती,
वाद्यांचे घनघोष होय, अवघे रामाकडे पाहतीं; ।
नाना तें चतुरंग सैन्य परिधीं योद्धें उभे ठाकले,
विप्रांचे जयशब्द होति अवघे चित्रोपमा थोकले. ॥१६॥

भाळीं लाउनि तर्जनी भुजलता भूपांसुनें मर्दिल्या,
जाला भांवडभूत भूषणमणी, विद्युल्लता वर्जिल्या; ।
तेजःपुंज कटाक्ष, कंजचरणीं झुंकारती नेपुरें,
कांची किंकिणि घंटिका लघुकटीं, ब्रीदें पदीं मेदुरें. ॥ १७ ॥

उलहासें चमकोनि जाय, धनुषांपांशीं उभा राहिलीं,
सांगातें अवघे पुरोहित, पुढें श्रीराम तो येकला; ।
कोदंडासि सभेसमोर उजवें घालोनियां वंदिलें,
दोदंडें उचलूनि ज्या चढविलें, कणांत तें वोढिलें. ॥ १८ ॥

१ नृत्य करि तो-काव्यसं; सर्वसं. २ धीरोदार-काव्यसं; सर्वसं. ३ होति-
काव्यसं, सर्वसं. ४ पाहो-काव्यसं; सर्वसं. ५ जयकार-हस्तालि. ६ उरले-
हस्तालि. ७ भूपांसुनि-काव्यसं, सर्वसं. ८ ज्याला भूषण सुंदरें अतिमणी-काव्यसं.
सर्वसं. ९ अतीसुंदरें-काव्यसं; सर्वसं. १० धनुशापासीं-हस्तालि. ११ ठाकला-
हस्तालि. १२ उचलोनियां-काव्यसं; सर्वसं.

रामानें सहवर्तमान मुनिच्या कोदंड उच्चालिलें,
 राजे आणि विदेहसंशयधिया संयुक्त आस्फालिलें; ।
 सीताचित्तसमेत वोढुनि भृगूपुत्रादि साहंकृती,
 त्यांचां दुर्मद गर्व भंगुनि धनुर्भृत्यक्तसर्वाकृती. ॥१९॥
 घोषे चाप कडाडिलें रघुपती कोदंडें वोढी बळें,
 तेव्हां कोटि तडाडिलें घन, विजा कोदंडकोलाहळें; ।
 दिग्मातंगं थरारिले रविरथीं उच्चैश्रवाद्दग्भुले,
 सीमा सांडिति सिंधु, मस्तक तुकी शंभू स्वयें आपुलें ।२०।
 कांपे शेष, उलंडिलीं उडुगणें, हेलावला वारिधी,
 राजे विस्मित, राम सस्मित उभा, जो शौर्य तेजोनिधी; ।
 विश्वामित्र सुमित्र मित्र, अवघे भूपाल मारू कुरू;
 लंकेशा जनकादि, त्यांत विजयी कोदंडदीक्षागुरू. ॥२१॥
 निक्षेत्री^१ क्षितिचक्र येकविसदां केलें बळें भार्गवें,
 युद्धीं राक्षस दुष्ट दैत्य वधिले चापाचियां आर्जवें; ।
 तें पापें धनुषासि थोर^२ घडलीं प्रायश्चितां योजिलें,
 देह श्रीरघुनार्थ^३पाणिकमळीं तीर्थीं परित्याजिलें ॥ २२ ॥

१ रामाच्या-हस्तलि. २ उच्चालिलें-काव्यसं, सर्वसं. ३ सोहंकृती-हस्तलि.
 ४ तीसी-हस्तलि. ५ दोदंड-हस्तलि. ६ कडाडिले-काव्यसं, सर्वसं. ७ सीमा सांडिति
 सिंधू मस्तक तुकी शंभू स्वयें आपुलें, । ते सवें भुप रामशक्ति नयनीं देखोनि
 वेडावले ॥ --काव्यसं, सर्वसं. ८ कोपे-काव्यसं. सर्वसं. ९ सूर्य-हस्तलि.
 १० निक्षेत्री-काव्यसं, सर्वसं. ११ घोर-काव्यसं; सर्वसं. १२ श्रीरघुराज-हस्तलि.
 १३ परित्यागिलें-काव्यसं, सर्वसं.

धुष्ये निर्जर वर्षले, ' जय जय श्रीराम गर्जिनले,
स्वर्गी वाजति देवदुंदुभि तुरे भूलोक संतोषले; ।
निर्घोषे दुमदूमिल्या नभ दिशा संपूर्ण जाल्या रवे;
सीतेच्या स्फुरती भुजा रघुविरा भेटावया गौरवे. ॥ २३ ॥

(शिखरिणी)

निशाणाच्या घाई ध्वनित विरुदाईत विजयी,
ऋषी विश्वामित्रादिक सुखि सुमित्रादि विषयी; ।
पुढे जाले राजे रघुपति विराजे तदुपरी,
उभी पाहे सीता, मुदिते गवसीता सहचरी. ॥ २४ ॥

पुढे आला बाहो पसरुनि तदा कौशिकमुनी,
तयाते वंदूनी रघुविर वदे नम्रवचनी, ।
म्हणे, ' स्वामी जाला विजय धनुषापासुनि मला,
गुरुआशिर्वादे सकळ भवसंताप शर्मला. ॥ २५ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

सौमित्रा परिरंभिले रघुविर राजे यथानुक्रमे,
अधोन्मीलित नेत्र रावण दिसे जो चेवला विक्रमे; ।
श्रोत्री साधु महानुभाव अवर्षी श्रीराम आळिंगिला,
रत्ने कांचनपर्यळी प्रणयिनी काकुस्थ वोवाळिला. ॥ २६ ॥

१ गर्जिनले-काव्यसं; सर्वसं. २ भूलोक-काव्यसं, सर्वसं. ३ बहु गर्जल्या-काव्यसं;
सर्वसं. ४ आदरे-काव्यसं; सर्वसं. ५ प्रमुदित धराया धनुकरी-काव्यसं; सर्वसं.
६ महा-हस्तालि. ७ प्रमोदे आळगी रघुपति पदांभोरु नमुनि-हस्तालि. ८ झाला-
काव्यसं; सर्वसं. ९ धनुशा-हस्तालि. १० हरला-काव्यसं, सर्वसं. ११ आळंगिला-
हस्तालि. १२ काकुस्थ-काव्यसं; सर्वसं.

(७१)

(शिखरिणी)

सभेमध्यें नेला रघुविर समस्तीं नृपवरीं,
दिसे जैसा मेरू मणिमयमहाशैलं निःशरीं; ।
विमानें देवांचीं निविड दिसतीं दिव्य गगनीं,
दिल्लीं दानें भूपें सकळ सुर देखेति नयनीं. ॥ २७ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

रंभा उर्वसि मेनिका नृपसभे इत्यादि देवांगना,
आल्या नृत्य करावयासि सरिसें गंधर्वही गायना; ।
भाटाचे गण गर्जती, जनक दे सत्कार त्यांकारणें,
झालें राम निरीक्षितां सुरवरां नेत्रांबुजा पारणें. ॥ २८ ॥

(भुजंगप्रयात)

प्रधानासि सांगीतलें भूमिपालें,
' तुम्ही जानकी आणिजे शीघ्रकालें, ' ।
नृपार्ते तिहीं मूर्धनीं नम्र केलें,
सर्वे सैन्य आणावयालागिं गेले. ॥ २९ ॥

सहस्रावधी धावले वेत्रपाणी,
पुढें बालती हर्षपर्युष वाणी. ।

१ शैल्य-हस्तलि. २ शिखरीं-काव्यसं; सर्वसं. ३ कसा आकर्षितो सित
रघुपती पाहुं नयनीं-काव्यसं; सर्वसं. ४ गंधर्व सद्गायना-हस्तलि. ५ भाटादी गुण
वर्णिती-काव्यसं; सर्वसं. ६ जाला-हस्तलि. ७ नेत्रांबुजी-हस्तलि. ८ होतसे-
पर्युषातुल्य-काव्यसं; सर्वसं.

(७३)

‘ धनू भंगिलें रामचंद्रें प्रतापें,
तुम्हांलागि पाचारिलें शीघ्र बापें. ॥ ३० ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

द्वारीं मत्त मतंगिणी उभि असे शृंगार वेगीं करा,
माळा घेउनियां करीं तुम्हि चलां श्रीरामचंद्रा वरा. ’ ।
ऐसें उत्तर आइकोनि हृदयीं आनंदली जानकी,
ते काळीं रसनायिका शिकविती सीतेप्रती साधकी. ॥ ३१ ॥

* (द्वादशरासन्यास)

भूकन्याकुचकुंभ कर्कश महा देखोनि लाजे करी ,
भ्रूचापें, नयनासि मीन न तुळे, पावे कटी केसरी; ।
चंद्रास्या अळिकुंतळा मृगदशा लज्जा पडे मन्मथा,
ते तों मुख्य अजा वृषध्वजसखा त्याची प्रिया नान्यथा. ॥ ३२ ॥

कुंवरीवा, कुशांगी, त्रिवलिस उपमा कामसोपान साजे,
रंभास्तंभोरुकांडें, अनुपम चरणीं नूपुरीं घोष गाजे.
रत्नें कीं दंतपंक्ती, श्रुतियुत पुतळ्या ज्यांसि चंद्रार्क लाजे,
मांगीं सिंदूररेखा, मृगमद निडळीं, मुक्त नाकीं विराजे. ॥ ३३ ॥

१ द्वारी उन्मत हतिणी--काव्यसं; सर्वसं. २ संतोषली--काव्यसं, सर्वसं.
३ रसनायकासि करिती सीते प्रती साधकीं--हस्तलि. * असा उल्लेख काव्यसं,
संवस प्रती नाही. ४ तुळणें--हस्तलि. ५ तो ते--हस्तलि. ६ रचनी नेपुरा
घोळ गाजे--हस्तलि. ७ सिंदूर--हस्तलि.

(स्रग्धरा)

सीतेची लांब वेणी नवकनकमणी, साम्य साजे त्रिवेणी,
 ल्याली संपूर्ण लेणी, बँत करिती झणी नेत्र देखोनि एणी; ।
 केयुरें पोतिपाणी तळयुग चरणीं रक्त, त्रिबोष्ट खाणी;
 कंठी माळा पुराणी, स्तविति कवि गुणी गौरवा मंदवाणी. ।३४।

(शार्दूलविक्रीडित)

आंगीं चंदन चर्चिला परिमळा, काँसे पटू कासिला,
 ल्यालि दाटित कंचुकी, मणि पुरा मूर्धालकी गुंफिला; ।
 रत्ने शोभति कंकर्णे मणगटीं, पंचांगुळी मुद्रिका,
 नेत्रीं अंजन धातले मग दिसे जैशी शरच्चंद्रिका. ॥ ३५ ॥

(शिखरिणी)

विरोधा पोल्हारें अनवट झणाणीत विजयीं,
 पदांगुष्टीं लेण रुणझणित ल्याली गुणमयी; ।
 सुगंधें साँगंधें नग कनक जांबूनद अजा
 विराजे श्रीसीता, मग मुकुर पाहे जनकजा. ॥ ३६ ॥
 सुपक्का पानाच्या मग हडपिणी देति विडिया,
 उभी राहे सीता सखि पसरिती पायघडिया; ।
 पुढें आले मंत्री स्तुति करिति, ' माते ! अवरजे !
 करीं घेई' माळां, करिणिवरि बैसे जनकजे !' ॥३७॥

१ नगकनकमणी-हस्तलि. २ कटिस्थळ हरिणांसाम्य लावण्य खाणी-काव्यसं;
 सर्वसं. ३ पारंमळें-हस्तलि. ४ काशे-हस्तलि. ५ काशिला-हस्तलि. ६ मणिकर-
 मध्यें हिरा गुंफिला-काव्यसं. सर्वसं. ७ वोपिति-हस्तलि. ८ पसरिती भुमी-
 काव्यसं, सर्वसं. ९ अवनिजे-काव्यसं, सर्वसं. १० माळा घेई-काव्यसं, सर्वसं.

म्हणे माता सीतेप्रति मधुर पीयूषवचनी,
 'तुझ्या योगें आम्हीं त्रिभुवनि महाधन्य जननी ! ।
 वरी श्रीरामातें उशिर न लवीं, वेळ बरवी;
 म्हणें लाभस्तेषां, अभिजित मुहूर्तोदय रवी. ' ॥३८॥

निघाली पद्माक्षी घवघवित शृंगारसरिता,
 सख्या संभारेशीं स्तुति करिति आनंदभरिता, ।
 पदें मंदें टाकी गजगमनगा मंजुगतिनें,
 महाद्वारीं केलें प्रगट निजरूपा मग तिनें. ॥३९॥

विड्या देति येकी, उशिर व्यंजनें येकि विजिती;
 उभ्या येकें हातीं जाडित पिकदान्या मिरवती; ।
 लघूवस्त्रें येकीं मुखमुहुरविंदूसि पुसतां,
 सख्यां येकी तीसीं बहुमधुरशब्दें रिझविती. ॥४०॥

पुढें शृंगारेंसी *माणिचवरडोलायुत बरी,
 उभी सीतेपासीं करिणि मग आधोरण करी; ।
 प्रवेशे सोपानें उपरि मिरवे आसनपदीं,
 प्रभा फांके तेंणें, लखलखित भूगोल अगदा. ॥४१॥

१ जिच्या सौंदर्याची सुरयुवति सामान्य बहुता-काव्यसं; सर्वसं. २ मज्जगतिनें-
 हस्तलि. ३ विजिणें-हस्तलि. ४ एकीं-काव्यसं. सर्वसं. ५ पिकदानी-हस्तलि.
 ६ संगें-हस्तलि. ७ तिसीं-हस्तलि. * माणिचवर डालीयुत-काव्यसं. ८ म्हणे सीते
 पासीं, ' करिणिवर आरोहण करी; '--काव्यसं; सर्वसं.

समारंभे सेनागवासित विराजे जनकजा,
पुढें नाना वाद्यें प्रमुदित निघाली कमळजा; ।
सभास्थाना आली करिणिवरि वैसोनि विजयी,
करांभोजीं माळा, नृपजनकवाळा गुणमयी. ॥४२॥

(शार्दूलविक्रीडित)

श्रोत्री वैदिक वैद्य पंडित मुनी येहीं सभा दाटली,
राजेमानवरक्षदानवचमू दाहीं दिशा आटली, ।
नादें अंबर कोंदलें दुमदुमी आल्हाद सर्वा मनीं,
आटाळ्या उपन्यावरी जंग उंभे पाहावया लोचनीं. ॥४३॥

देवांचे जयशब्द होति गगनीं भूदेव धात्रीतळीं,
विश्वामित्रऋषेश्वरादिक मुनी होते सभामंडळीं, ।
श्रोत्री वैदिक शांतिपाठ म्हणती देवांगना नाचती,
गंधर्वप्सर गायनें अनुपमे स्वस्त्यायनें वार्चिती. ॥४४॥

मार्गे हस्तिणिये अमात्य सरिसे मंदें पदें चालती,
हातीं कांचनरत्नदंड सरळे पंथीं पुढें धावती; ।
दूती ढालिति चामरें, मणगटीं झुंकारिती कांकणें,
सीतेला मग दाखवी सहचरी श्रीराम तो पाहणें. ॥४५॥

१ इहीं-काव्यसं. २ यक्ष-काव्यसं. सर्वसं. ३ दाहीं दिशीं-काव्यसं; सर्वसं.
४ शोभली-काव्यसं; सर्वसं. ५ जन मिळे-काव्यसं. सर्वसं. ६ जयकार-हस्तलि.
७ गंधर्वेश्वर-हस्तलि. ८ गर्जती-काव्यसं. सर्वसं. ९ वारिति-काव्यसं; सर्वसं.
१० दाविती-काव्यसं, सर्वसं.

(७६)

(शिखरिणी)

पुढे विश्वामित्राजवळि जगद्दात्मा रघुपती
महामूर्ध्निस्छानीं मुकुट मणितेजें झळकती; ।
नवा कासे पीतांबर किणकिणीयुक्त रसना
पदांभोजीं नादाकुळित विरुद्धे शत्रुशमना. ॥ ४६ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

सीता श्रीरघुवीर धीर, नयनीं देखोनि आनंदली,
हार्तीं घेउनि माळ बाळहरिणीनेत्रा, पुढे पातली; ।
देवर्षीं नृप सूर्य साक्ष धरणी लोकीं सभा दाटली,
हर्षे ते समई रघूत्तमगळा माळा निकीं घातली. ॥४७॥

(शिखरिणी)

सुलभीं माध्यान्हीं अभिजित पतंगें गवशिला,
महीजेनें तेव्हां रघुविर निजांगें परिणिला; ।
नृपप्रीया रत्नें रघुपतिस ओवाळिति धनें,
विमानीं संतोषे त्रिदशगण वर्षेति सुमनें. ॥ ४८ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

वाग्नें वाजति, नाचती सुरसती, गंधर्व आलापिती,
स्वर्गीं गर्जति देव, दुंदुभि तुरें भूपाळ आलोकित्ती; ।

१ कटितटीं--काव्यसं; सर्वसं. २ गवशिली--हरतलि. ३ परिणिली--हस्तलि.

४ द्वी ओळ काव्यसं; व सर्वसं. प्रतीत नाही.

आशीर्वाद मुनींद्र देति अवघे, मंत्राक्षता घालिती,
भाटां गौरविलें सभोसि जनकें सूर्यौश जे वानिती. ॥ ४९ ॥

(मालिनी)

खगपति भुजगाची जेवि पाडी दुखंडें,
शिवधनु रघुनार्थे भंगिलें तेवि दंडें;
परिणिलि भुमिकन्या कीर्ति त्रैलोक्ये झाली
वर्देनि दशमुखाच्या काळिमाकांति आली. ॥५०॥

नृपति जनकभूपें पूजिले सातुरागें,
बहुत विनित जाला, कीर्ति वर्णी विभागें;
दशमुख अपमानें शीघ्र लंके निघाला,
धरणिपतिसमूहो त्यावरि स्वार जाला. ॥५१॥

जनक दशरथातें मूळ योजी प्रधाना,
लिखित लिहित विश्वामित्र लग्नार्थ माना; ।
कथन पुढिल ऐसें, पंचमः सर्ग जाला.
अभय वरद देणें पंडितीं विठलाला. ॥५२॥

* इति श्रीजानकीस्वयंवर महाराष्ट्रकाव्य विठलदासकविकृतौ
श्रीरामधनुर्भंगोनाम पंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

१ ही ओळ काव्यसं, व सर्वसं. प्रतीत दुसरी आहे. २ ही ओळ काव्यसं;
व सर्वसं. प्रतीत तिसरी असून, ' त्यातें द्रव्य अपार देत नृप तो राजे सभे
पाहती ' ही त्या दोनी प्रतीत चवथी ओळ आहे. ३ वर्णिती--काव्यसं; सर्वसं.
४ लोकेत्र--हस्तालि. ५ दशवदनमुखासी--काव्यसं; सर्वसं. ६ स्पष्ट-- काव्यसं;
सर्वसं. ७ झाला--काव्यसं; सर्वसं. ८ लिहिले--हस्तालि. ९ पुढिल कथन--
काव्यसं; सर्वसं. १० देतें--काव्यसं; सर्वसं * असा उल्लेख काव्यसं; सर्वसं.
प्रतीत नाही.

सर्ग सहावा

(शिखरिणी)

धनुर्यागाप्रांतीं नृप सकल गेले खनगरा,
म्हणे विश्वामित्रापति जनकराजा ' मुनिवरा; ।
खहस्ते गोसावी ! लिखित अजपुत्रासि लिहिजे,
प्रधाना प्रेरावे निजकुळ तुम्हीं सार्थक किंजे, ' ॥१॥

[मंदाक्रांता]

विश्वामित्रे लिखित लिहिले बुद्धिमंते खहस्ते,
पूर्वारंभा प्रभुति सफलें भूतकर्म प्रशस्ते; ।
प्रज्ञावंते कुशल दिधले आपुले पत्र राये
' वार्ता सांगे नृपदशरथालागि आणा उपार्ये, ' ॥२॥

(वसंततिलका)

गेले प्रधान तिसरे वसंती अघोष्ये,
सेनासमूह सरिसे बळिवंत योद्धे; ।
वंदूनिया दशरथाप्रति पत्र देती,
वाक्ये समपर्क सुधावचने वदेती. ॥३॥

१ पूर्वोर्भी-काव्यसं; सर्वसं. २ सकळीं-काव्यसं, सर्वसं. ३ मजले-काव्यसं,
सर्वसं, ४ वेष्टीत सैन्य-हस्तलि. ५ वदे तीं-काव्यसं; सर्वसं.

(७९)

(मालिनी)

नृपतिदशरथात् प्रार्थिले राजमंत्रिं
' विनवाणे जनकाची वाचिजे सांग पत्री; ' ।
मग लिखित वसिष्ठे वाचिले हर्षमाने
अजसुत निजचित्ते आइके सावधाने. ॥ ४ ॥

(शिखरिणी)

ऋषी विश्वामित्रे प्रणमुनि वसिष्ठासि पहिले,
पुढे आशीर्वादे नृपदशरथा पत्र लिहिले. ॥
' यशोदारांमध्ये त्रिभुवनि तुझी कीर्ति मिरवे
तुझे राया ! दोषे कुमर सुखि आहेति बरवे. ॥५॥

(भुजंगप्रयात)

तुम्हांपासुनी स्वाश्रमा स्वार झालो,
दिसां चौच^२ सिद्धाश्रमालागि आलो; ।
पथीं राघवे ताटका मुक्त कली,
अशी कीर्ति लाकत्रयामाजि गेली. ॥६॥

पुढे याग संरक्षिला सप्तरात्रे,
सुबाहू निमाला तिळघ्राय गात्रे; ।

१ आहेत-काव्यसं. सर्वसं. २ चौत-हस्तलि. ३ ताटिका-हस्तलि. ४ जालि-
हस्तलि.

(८०)

मरीची पिसारोन लंकेसि गेला,
अहिल्येसि उध्दार मार्गांत केला. ॥ ७ ॥

(मालिनी)

तदुपरि जनकाचें मूळ आम्हांसि आलें,
मिथुळपुरिसि गेलों थोर आश्चर्य जालें; ।
रघुविरकरतीर्थां त्यागिलें देह चापें,
परिणालि मग सीता रामचंद्रप्रतापें ॥ ८ ॥

धनुषदमनि जाली जानकी रामभार्या;
म्हणउनि तुम्हिं यावें सर्वथा लग्नकार्या;
विधियुत परिणावी मैथुळी लग्नदानीं '
दशरथ हरिखेला, घाव घाली निशाणीं. ॥ ९ ॥

(भुजंगप्रयात)

सुमंतासि पाचारिलें भूमिपालें,
म्हणे, ' सैन्य पालाणिजे शीघ्रकालें. ।
नृपाज्ञेसि वंदूनि माथां महंतें,
चमू सिद्ध केली प्रधानें सुमंतें. ॥ १० ॥

अरब्बी इराणी हरी पंचरंगी,
विराजेति कच्छी प्रयाणप्रसंगी, ।

१ पिसारेन-हस्तलि. २ झालें-काव्यसं. सर्वसं. ३ प्रणिलि-काव्यसं. सर्वसं.
४ सीता ते-काव्यसं; सर्वसं. ५ दमुनि-काव्यसं, सर्वसं. ६ इराणी-काव्यसं;
सर्वसं.

महाधीर गंभीर ते घोर अंगे,
बळें धावतां टाकितो वायु मार्गे. ॥ ११ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

भांडारें बहु फोडिलीं दशरथें जे^१ जीर्ण संपादिलीं,
द्रव्यें बाहिर आणिलीं मग रथीं अश्वीं गर्जीं लादिलीं; ।
रत्नें फार अमोलिकें नपवरें दिव्यांवरें घेतलीं,
हेंपें भूप, न सांठवें त्रिभुवनीं वाघें रवें मातलीं. ॥ १२ ॥

मार्कण्डेय वसिष्ठ कश्यप ऋषी हे चालिले गौरवें,
जाबाली मुनि वामदेव बहुधा कात्यायनादि स्वयें, ।
भूपालें नरवाहनीं वसविले, जे सृष्टिकर्ते दुजे
श्रोत्री साधु महानुभाव सरिसे जे स्वाधिकारी पुजे. ॥ १३ ॥

घोडेही शत चालिले, दुलदुलें शृंगारिले साजिरे,
ज्यांचें गर्जन आडकोनि हृदयीं भूगोल नादे विरें; ।
मुक्तें मंडित पाखरा मखमली पृष्ठीवरी साजती,
मोहाळी सिरताज साज सडका कंडे^२ पटे राजती. ॥ १४ ॥

वाजी बोरें चितोड तीळ तुरकी श्रीपंचकल्याण जे,
सारंगे जरदे कुमाइत महा देखोनि राजा भजे; ।

१ घोष-हस्तलि. २ धावना-हस्तलि. ३ जीं-काव्यसं; सर्वसं. ४ लाघिलीं-
हस्तलि. ५ कंडे-काव्यसं; सर्वसं. ६ बोरच तोंड-काव्यसं; बोरचि तोंळनीळ-
सर्वसं.

पार्थी तोडर गर्जती, नभ खुरीं झेपावती चालिले,
नाना ते पुंठ पर्वती, नृपतिने जितूनियां आणिले. ॥१५॥

लांगूळें, पद, कुक्षिभाग दुघडीं लाक्षा रजे रंगिले,
तोंडी रत्नखलीन, जीन वरुते, दोहींकडे तंगिले, ।
दांडी कान समान मान, धवळे नेजां दुधें धूतले,
जे आपावरि चालतां नभखुरीं नाहींत पै रूतले. ॥१६॥

पृष्ठी राउत आयुधें मिरवती, शस्त्रें अलंकारले,
माथां टोप, शरीरबंध कवचें सेनेपुढें थारलें, ।
पायांचे गण चालिले, असिलता झेलीत ते हस्तकीं,
माजीं सारसनें, भुजासि चवरे, नाना तुरे मस्तकीं. ॥१७॥

हस्ती मस्त दुरस्त झलत उभे सिंदूर सोंडेवरी,
अंग स्छळ, विशाल शूळदशनी ऐरादताचे परी; ।
पृष्ठी कांचनरत्नमंडित निकें चौढोळें, चित्रांबरी;
ते शाष्टयायन पुष्करीं, गुठिरले द्वीपांतरींचे करी. ॥ १८ ॥

(भुजंगप्रयात)

प्रभू संपदाशीळ तो श्रावणारी,
निघाल्या रथाच्या सहस्रादि हारी, ।

१ द्विट पर्वती-काव्यसं; सर्वसं. २ स्छारले-हस्तलि. ३ झलत-काव्यसं; सर्वसं.
४ सोंडीवरी-हस्तलि. ५ कांचनमंडिते-काव्यसं; सर्वसं. ६ अतिनिकें-काव्यसं;
सर्वसं. ७ चौडाल-काव्यसं; सर्वसं. ८ षष्ठीहायन पुष्करीं गुठिरले-काव्यसं.

(८३)

पताका च्वर्जी शोभती चित्रवर्णा,
असे नित्य वास्तव्य तेथे सुपर्णा. ॥ १९ ॥

जरी हा प्रभू सर्वदा सिद्ध मंत्रे,
तरी राजचिन्हें धरावीं स्वतंत्रे; ।
महासिंह शार्दूल मच्छादि 'तुंडे',
विशाळाक्ष त्यांचे जसीं वन्हिकुंडे ॥ २० ॥

(स्वागता)

मेघडंबर दिगंबर साजे, आतपत्र शिरि^३ येक विराजे, ।
सुंदरें बहुविधें रविपत्रें, देखिलें दशरथासि जगत्रें. ॥ २१ ॥

[शार्दूल विक्रीडित]

यंत्रें उष्टरपृष्टि वेष्टित गर्जी सेनामुखीं चालती,
पार्यांचे म्हणती, 'तुरंगम किती आम्हांपुढे धावती.' ।
वाद्यांचा घन घोष होय बिरुदें वेताळ वाखाणित्ती,
दे सत्कार उदार धीर नृपती, शक्रादि ज्यातें भितीं. ॥२२॥

(शिखरिणी)

गजस्कंधीं येकाहुनि अधिक येक प्रभु रथीं,
विमानीं देवर्षीं, इतर नरयानीं पुरपती; ।

१ दंडें--काव्यसं; सर्वसं. २ त्याचे--हस्तलि. ३ तन्हि--हस्तलि. ४ पायांचीं--
काव्यसं; सर्वसं. ५ वाद्यांचे बहुघोष--काव्यसं; सर्वसं. ६ एका--काव्यसं; सर्वसं.
७ प्रथुरथी--काव्यसं; सर्वसं. ८ देवासी--काव्यसं; सर्वसं.

(८४)

समारंभे राजा दशरथ निषे जाय मिथुळे,
असे आला चौथे वसतिस, पहाया जन मिले. ॥२३॥

[भुजंगप्रयात]

तुतारे नगारे तुरे शंख भेरी,
मृदंगादि वीणे दमामे नफेरी; ।
डफांचे झणत्कार शृंगे बुरंगे,
किती चौडुके झळरी वेणु रंगे. ॥ २४ ॥

[मालिनी]

दशरथ नृप आला आपुल्या वैभवेसी ,
जनपद चमु पाहो पातली गौरवेसी, ।
जनक मग निघाला त्यासि भेटावयासी,
सरिसि सकळ सेना नोपमा द्यावयासी. ॥२५॥

(शार्दूलविक्रीडित)

वाघे चंड धडै धडै धडकती धो धो दमामे वळें,
भेरींचे भवुकार मंगळतुरे संलग्न दोन्ही दळें; ॥
यंत्रांचे भडमार होत, धुळिनें मार्तड आच्छादिला,
पायाचे गण धावती चमुपुढे पंथ प्रजीं दाटला. ॥ २६ ॥

१ चौकटी-काव्यसं; सर्वसं. २ वेणुतुंगे-हस्तलि. ३ आपुले-काव्यसं; सर्वसं.
४ पाह्या-हस्तलि. ५ पातले-हस्तलि. ६ गौरवासी-हस्तलि. ७ भेटावयाते-
काव्यसं; सर्वसं. ८ द्यावयाते-काव्यसं; सर्वसं. ९ भभकार-हस्तलि. १० शंख-
गजरे-काव्यसं; सर्वसं. ११ पंथा-काव्यसं; सर्वसं. १२ तदीं-काव्यसं; सर्वसं.

(८५)

(शिखरिणी)

सुवर्णाचे अंदू लखलखित, सिंदूर वदनी
घणाणीती घंटा मणि झळकती इंदुदर्शनी. ।
गळद्रंडस्थानी मद्गळित दानोदक झरे,
महावंत स्कंधी गर्ज चवरडोलाश्रित बरे. ॥ २७ ॥

(भुजंगप्रयात)

रथाची निघाली असंभाव्य थाटे,
विरांजेति दोन्ही दळे येक वारें; ।
निनादेति घोषे, रथे चक्रवाटी,
पथी पाहिनी चक्रभूमीस वाटी. ॥ २८ ॥

संनद्ध भार मिथुळेंद्र करुनिर्शाने,
राजा निघे चमुपुढें तगटी निशाने. ।

१ सिंदूरवदनी--काव्यसं; सर्वसं. २ घणाणीते--हस्तलि. ३ घंटामणि--काव्यसं;
सर्वसं. ४ बंधदर्शनी--हस्तलि. ५ गळद्रंडस्थानी--काव्यसं; सर्वसं. ६ मद्गळित-
काव्यसं; सर्वसं. ७ दानोदन--हस्तलि. ८ गजचवरडोलोश्रित--काव्यसं. सर्वसं.
९ थाटी--काव्यसं; सर्वसं. १० विराजीत--काव्यसं; सर्वसं. ११ एकवाटी--काव्यसं.
सर्वसं; १२ निनादीत--काव्यसं; सर्वसं. १३ रथी--काव्यसं; सर्वसं. १४ लोटी--
काव्यसं; सर्वसं. १५ पादिनी--काव्यसं; सर्वसं. १६ पंथभूमीसि--काव्यसं;
सर्वसं. १७ दाटी--काव्यसं; सर्वसं. १८ साने--काव्यसं; सर्वसं.

(८६)

शृंगारिले तुरग कोतल दिव्यदेही,
भेटावया दशरथाप्रति ये विदेही. ॥ २९ ॥

(द्रुतविलंबित)

कटके उतरले पुरवाहिरीं
उभविले पटकूट जसे गिरी, ।
नियम जानवसासि तयेच्छळीं
च्छळ सुशोभित रम्य वनच्छळी. ॥ ३० ॥

(शिखरिणी)

समारंभे आला जनक मग भेटे दशरथा,
तयांसंगे भेटी जगतिपतिच्या येति चळथा; ।
वसिष्ठा साष्टांगीं नमुनि मुनिला क्षेम दिधले,
सभे जाले तें तें कथन अनुसंधान कथिले. ॥ ३१ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

भूपाले भरत स्वनेत्रकमळीं श्रीरामसा देखिला,
सौमित्रासमरूप भासत पुढे शत्रूघ्न तो रेखिला. ।

१ कुंतल-काव्यसं; सर्वसं. २ उतरले कटके-हस्तलि. ३ पटकूळ-हस्तलि.
४ स्थळीं-काव्यसं; सर्वसं. ५ स्थळ-काव्यसं; सर्वसं. ६ स्थळीं-काव्यसं; सर्वसं.
७ तया मागे भेटी त्रिभुवनपती पितृसि तथा-काव्यसं; सर्वसं. ८ वसिष्ठासी-
तेव्हां नमुनि मुनिला क्षेम दिधली-काव्यसं; सर्वसं. ९ सभे आले तीं तीं कथिन
अभिधानें तिं सकळीं-काव्यसं; सर्वसं. १० भरता-काव्यसं; सर्वसं. ११ असे-
हस्तलि. १२ देखिला-काव्यसं, सर्वसं.

राजा विस्मित होय तेचिं समई भेटावयाकारणें,
विश्वामित्र सुमित्र राघव तिघे आले सभे पाहणें. ॥३२॥

‘ विश्वामित्रमुनी ! ’ शिशू कवण हे, ’ राजा पुसें ‘सांवळे’,
‘ कैकेपासुनि पुत्र हे दशरथा ’ सांगे ऋषी ‘ जावळे, ’
‘ कौसल्यात्मज राम, लक्ष्मण तथा माता सुमित्रासती;
ऐसें उत्तर आइकोनि मुनिसी बोले पुन्हा भूपती. ॥३३॥

‘ सीता राज्य हरावयासि मिथुळें आला सुधन्वा पणें,
त्यातें मारुनि राज्य घेउनि दिल्लें म्यां बांधवाकारणें; ।
तो मद्धंघु सखा कुशध्वज वसे राजा संकाशीपुरी,
* कन्या दोनि तथासि, त्या असति हो बंधूद्वया अंतुरी. ॥३४॥

मांडव्या श्रुतकीर्ति येक भरता शत्रुघ्न त्या दूसरी
सौमित्राप्रति उर्मिळा, क्षितिसुता श्रीरामचंद्रा वरी; ’ ।
मार्कंडेय वशिष्ट कश्यप नृपापांसी सभे भीतरी,
‘ निर्धारा शुभलग्नवेळ, ’ जनकें विज्ञापिजे आपरी. ॥ ३५ ॥

(सग्विणी)

उत्तरा फाल्गुनी तारका ते दिनी,
लग्न निर्धारिलें मध्यमे यामिनी. ।

१ त्याचि-काव्यसं; सर्वसं. २ विश्वामित्रमुनीश्वरा ‘ कवण हे ’- काव्यसं;
सर्वसं. ३ कैकेपासुनि-काव्यसं; सर्वसं. ४ रुषी-हस्तलि. ५ तथा-हस्तलि.
६ हर्षिचें-हस्तलि. ७ श्रीपूर्णकाशीपुरी-हस्तलि * ही ओळ हस्तलिखितांत
गळली आहे. ८ एकि-काव्यसं; सर्वसं. ९ या-काव्यसं सर्वसं. १० जनका-
काव्यसं; सर्वसं.

सूर्यवंशावली श्रीवशिष्टे मुखे,
वर्णिली आइका भूपती सन्मुखे. ॥ ३६ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

‘ सूर्यापासुनिधां मनु प्रथम जो इक्ष्वाकु संवादिजे,
पृथ्वी हे पृथुपासुनी तदुपरी उत्तानपादादि जे, ।
तत्पुत्र ध्रुव धुंधुमार परिसा राजे रवीवंशिचे,
मांधाता मुचकुंद पूर्वज हरिश्चंद्रादि या देशिचे. ॥३७॥

(शिखरिणी)

पुढे जाँला रुक्मांगद कुमर धर्मांगद तथा,
प्रतापी अंबर्षी मग सगर जाणा भगिस्था, ।
ककुत्स्थापासुनि दिलिपनृपतीचा सुत रघू,
अजाचा हा पाहा दशरथ महारख्यात अलघू. ॥ ३८॥

अहिल्येचा ज्येष्ठात्मज मुनि शतानंद विनवी,
उपाध्या तो सांगे जनककुळविस्तारपदवी; ।
निमी राजा त्याचा मिथुलपुरविख्याताचि महा,
विदेही वैदेहीजनक अभिमानी जनक हा. ’ ॥३९॥

१ तो-काव्यसं; सर्वसं. २ त्या वोलिजे-काव्यसं; सर्वसं. ३ झाला-काव्यसं-
सर्वसं. ४ प्रतापे-हस्तलि. ५ ककुस्था -काव्यसं; सर्वसं. ६ महारख्याति-हस्तलि.
७ अहिल्याचा- हस्तलि. ८ त्याच्या-काव्यसं; सर्वसं.

(८९)

(शार्दूलविक्रीडित)

ते कार्त्वी भरतासि मातुळ सखा आला असे पाहणें,
लग्ना राहाविलें तथा दशरथें युद्धाजिताकारणें; ।
आले गोत्रज इष्ट मित्र समई लग्नासि पाचारिले,
केलाँ गौरव त्यासि मंटप दिव्हे, स्थानांतरीं राहिले. १४०॥

केला लग्नाविचार सार जनकें घेऊनि आज्ञा फुलें,
आलासे निजमंडपासि, मिरवी सौभाग्य तें आपुलें; ।
सीता भूमिसुता स्वयंवरकथा श्लोकार्थ वाचा निका,
वर्णाँ विठ्ठल सर्ग षष्टम, पुढें विद्वांस हो आइका. ॥४१॥

* इति श्रीजानकीस्वयंवर विठ्ठलदासकविकृतौ लग्न-
निर्धारनाम षष्टमः सर्गः ॥ ६ ॥

१ भरता प्रमातुळ--हस्तलि. २ युद्धाजिताकारणें--हस्तलि. ३ गोत्रज--हस्तलि.
४ केले--काव्यसं; सर्वसं. ५ सौभाग्यता--हस्तलि. ६ वाची--हस्तलि. ७ सप्तम-
काव्यसं; सर्वसं. * असा उल्लेख काव्यसं. व सर्वसं. प्रतीत नाही.

(९०)

सर्ग सातवा

(शार्दूलविक्रीडित)

पूर्वी वेदवती, तथा उपरि ते पद्मा धरानंदिनी;
सीता श्रीमिथुलाधिराजतनया साक्षात् मंदाकिनी ।
कालिंदी तरि^३ ऊर्मिळा, जनक तो क्षेत्र प्रयागोपमा,
दोमध्ये कविची सरस्वती वसे योगं त्रिवेणीसमा ॥ १ ॥

(वसंततिलका)

पुण्याहवाचन करी नृप वेदमंत्रे^५
तैसांचि तो विधि किजे अजराजपुत्रे, ।
दोमंडपीं हळदि लाविली वोहराते,
गर्जेति मंगळ तुरे सुख निर्जराते ॥ २ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

नांदीश्राद्धविधान देवक नृपे संस्थापिले मंडपीं,
* गोदाने वसने धने जनक दे रत्ने द्विजां साक्षरीं ।
त्यापेक्षां धन वेचिले दशरथे उत्साह आरंभिला,
जेथे श्रीरघुवीर तारक परब्रह्म स्वये वोळले, ॥ ३ ॥

१ श्रीमिथिलाधिराजतनया-हस्तलि. २ मंदाकिनीसंगमी-हस्तलि. ३ तिरि-
काव्यसं; सर्वसं. ४ योगी-हस्तलि. ५ सूत्रे-हस्तलि. ६ संस्थापिले-काव्यसं;
सर्वसं. ७ मंडपीं-काव्यसं; सर्वसं. * ही ओळ हस्तलि. प्रतीत गळली आहे,
८ यापेक्षां-हस्तलि. ९ भवाब्रह्मा-काव्यसं; सर्वसं. १० बोलिला-काव्यसं; सर्वसं.

(९१)

(मालिनी)

तदुपरि जनकाची पट्टराणी सुमेधा
रघुपतिपदपद्मी तीस अत्यंत मेधा;
मिरवत वनलक्ष्मी जाय जैसी निकुंजा,
रुखवत गंजरेंसी सांग सीमंतपूजा. ॥ ४ ॥

(वसंततिलका)

अन्यांगनांसि वहनें दिधलीं अपारें,
यानासमान शिविका युत राजभारें, ।
शोभायमान जनकप्रमदा निघाली
गर्जेति भाट्टं पट्टं चाट्टं अचाट शाली; ॥५॥

(शार्दूलविक्रीडित)

उलहासें वरमंडपा नृप निघे संगें सुमेधा सती,
आले बांधव सोयरे दशरथें सन्मान केला अती; ।
नाना ते पटकूट मंटप सभे बैसावया आसनें,
तेथें श्रेष्ठ वरिष्ठ विष्टरपदीं, होतीं पुढें गायनें. ॥६॥

[स्रग्धरा]

चारी चौरंग चौघां जनक नृप कशी रामसौमित्रपूजा
अर्ची तैसाचि कूर्शध्वज वर भरता युक्त शत्रुघ्न दूजा, ।

१ गजरानें-हस्तलि. २ दिधली वहनें-काव्यसं; सर्वसं. ३ भाट्ट-काव्यसं;
सर्वसं. ४ चट्ट-हस्तलि. ५ चाठ-हस्तलि ६ अचाट्ट-काव्यसं; सर्वसं. ७ वरमंडपीं
काव्यसं; सर्वसं. ८ पटकूळ-हस्तलि. ९ तेथें श्रेष्ठ वरिष्ठ कौशिक गुरु होती पुढें
गायनें-काव्यसं; सर्वसं. १० कौश-हस्तलि.

रत्नाळंकार वस्त्रे विधियुत दिधलीं, पूजिल्या दिव्यमूर्तीं
वेदीं ऋग्वेद तैसा रघुविर, सुहृदांमाजि सप्रेम कीर्तीं. ॥ ७ ॥

(धोदक)

तेलवणादिक भोजन नेले, ते जनके सुहृदार्षण केले, ।
माँवळला दिन यामिनि लग्ना चालविले वर सत्वर लग्ना. ॥८॥

(मालिनी)

मग दशरथराजा पुत्रलग्ना निघाला,
द्विजमुनिजनसंगे वाहनारूढ जाला. ।
चपल तुरगयानीं नोवरे शोभतातीं,
बहु गजर तुरांचे भाट वाखाणताती. ॥ ९ ॥

(वसंततिलका)

टेभे^९ हिलाल दिवच्या शरदिदुज्योती
दारू नळे तुवक अंबुदनाद होती; ।
पंथीं पुरौकस निरीक्षिति सर्व पाहीं
चालावयासि धरणीप्रति पैसुं नाहीं. ॥ १० ॥

१ रुग्वेद-हस्तलि. २ मूर्ति-हस्तलि. ३ मालवला-हस्तलि. ४ पद्मिणि-काव्यसं;
सर्वसं. ५ झाला-काव्यसं; सर्वसं. ६ पेटे-काव्यसं; सर्वसं. ७ मार्ग-काव्यसं;
सर्वसं.

[शार्दूलविक्रीडित]

वेश्या आणि पतिव्रता त्रिभुवनी रूपागळी पिंगळा,
 ते नाचे रघुनायकापुढाति हो ! कुंदेंदु तो चांगला; ।
 संन्याशाप्रति लागतां मग ढका दंडें^१ त्या हाणिती;
 ' आम्हांलागुनि कां विटाळ करितां,' त्या मस्करी हासतीं ।११।

नाहीं वृत्ति निमग्न तोंवरि कदा संन्यास धेवों नये,
 कर्मी जोंवरि बद्ध तोंवरि कसे सायुज्य हातासि ये. ? ।
 मेल्या मुक्ति घडेल काय न घडे या संशयीं जो पडे
 दोषादोष विटाळ त्याप्रति, कदां श्रीराम ना सांपडे. ॥१२॥

(वंसततिलका)

मिरवत मग आले मंडपातें निवाडें,
 तंव नृपवरदासीं लिप्त केलीं कवाडें. ।
 उचित बहु त्यातें वोपिलें, प्रेम दाटें
 प्रमुदित मग तेंहीं^२ मुक्त केलीं कपाटें. ॥ १३ ॥

[भुजंगप्रयात]

वन्हाडी सभामंडपामाजि आले,
 विचित्रासनीं बैसते सर्व जाले,

१ रघुनायका हरिपुढें-हस्तलि. २ इंदिदिरे-हस्तलि. ३ चालतां-हस्तलि.
 ४ दंडा-हस्तलि. ५ मस्कन्या-काव्यसं; सर्वसं; ६ घेऊं-हस्तलि. ७ कर्मबंध
 विरुद्ध तोंवरि कसी सायुज्य हातास ये-हस्तलि. ८ दीधलें-काव्यसं. ९ त्यांहीं-
 काव्यसं; सर्वसं. १० सभामंडपीं सर्व-काव्यसं; सर्वसं. ११ झाले-काव्यसं; सर्वसं.

पुढें नोवऱ्या आणिल्या मंढपासी,
अयोध्यापती सांग पूजी तयांसी. ॥ १४॥

(वसंतातिळका)

दशरथ फळ वस्रें भूषणें दिव्य वाहे
जनक मग वरातें पूजिता होय, पाहें; ।
विधियुत मधुपर्कालागिं संपादिलेसैं
उभयकुळ उपाध्ये त्यांसि संतोषिलेसैं. ॥ १५ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

लग्नाची धटिका प्रतिष्ठितजळीं आरंभिली तांतडी
वस्रें नेसविलीं चहूं वधुवरा संलग्न आली घडी. ।
मध्ये अंत्रपटासनादि^३ गणिकां दोहींकडे काढिलीं
होती मंगळ मंत्र लग्नसमयीं तूष्णी सभा राहिली. ॥१६

मंगळाष्टकें

मत्तेभानन पदपदाकुलगलद्रंडांत दानोदकें,
* हस्तीं पाश वराभयांकुशपदा, सहृष्ट जो मोदकें; ।
कांची वस्त्र कटीं, त्रिनेत्र निडळीं चंद्रार्ध, कंठीं फणी,
ऐसा मंगलमूर्ति तो सुरगणीं कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥१७॥

१ संतोषिलेशें-हस्तलि. २ प्रातिष्ठिलि-काव्यसं; सर्वसं. ३ अंत्रपटासि
नांदि गणिका-हस्तलि. * ही ओळ हस्तलि. प्रतीत गळली आहे. ४ निडळीं-
काव्यसं; सर्वसं. ५ चंद्रार्क-काव्यसं; सर्वसं.

वैकुण्ठीं उपविष्ट रत्नसदनीं सिंहासनीं श्रीहरी
कंठीं कौस्तुभ, आयुधे चहुकरीं, तेषां रिपू संहरी, ।
रत्नज्योति विभूषणे, स्तुतिकथा गंधर्वे आलापने,
गाँती नारद तुंवरादि लपने, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १८ ॥

वामांगीं नगजा, कुमार सहजा वामान्ध्रमांगीं दुजा
आस्ये पंच, गजाजिनांबरं तिजा, दिग्गुप्त दाहा भुजा;
गंगा मूर्ध्नि, अजानुवाहु सहजानंदे पुरारी भजा,
भाळीं नक्तप, जाश्वनीळ मनुजा कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ १९ ॥

ज्याचा स्यंदन येकचक्र, भुजगीं वेष्टीत रज्जू दृढे
सप्ताश्वीं युत, सारथी अरुण तो, गंधर्व गाती पुढे. ।
छायेसीं सहवर्तमान असिजे श्रीसूर्यनारायणे,
कीजे श्वास्ति वधूवराप्रति, म्हणे कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २० ॥

देवर्षीं सनकः सनंदन पिते^{१२} गंधर्व हाहा हुहू,
नाना किन्नर यक्ष किंपुरुष ते रक्षोगणादी बहू, ।
सद्विद्याधर गुह्यकाप्सर मुनी पैशाचि^{१३} भूमंडळीं,
ब्रह्मा विष्णु महेश शेष^{१४} सकळीं कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥ २१ ॥ *

१ संवहरी-हस्तलि. २ रत्ने द्योतति भूषणे-हस्तलि. ३ लक्ष्मीयुक्त मुरारि
तो वधुवरां-काव्यसं; सर्वसं. ४ वामान्ध्र-हस्तलि. ५ गजासिनांबर-हस्तलि.
६ दिग्गुप्ति-हस्तलि. ७ दाही-काव्यसं; सर्वसं. ८ मूर्ति-काव्यसं. ९ हरा त्या-काव्यसं;
सर्वसं. १० पुढे-हस्तलि. ११ स्त्रस्त-हस्तलि. १२ पिता-हस्तलि. १३ ऐसाचि-
हस्तलि. १४ देव-काव्यसं; सर्वसं. * हा श्लोक काव्यसं; व सर्वसं. प्रतीत २२ वा
दिला आहे.

कौमारी कमलालया कमलजा कामेश्वरी कालिका,
 काली कौमुदि काळरात्रि कमळा कात्यायनी कौळिका; ।
 कल्याणी कलिकल्मषापरिणी कारुण्यकल्लोलिनी,
 वंदी विठ्ठल सत्कवी प्रतिदिनी, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥२२॥
 आतां सावध सावधान घटिका संपूर्ण आली भरुं,
 भावें सद्गुरुतें भजा, गलबला कोणही नका हो! करुं, ।
 चिंतावें कुळदेवतां^३सि हृदयें^४ येकाग्रचित्तें वसा,
 वेदीच्या कलशां^५सि सादर असा, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥२३॥
 लक्ष्मीकांतपदारविंदभजनीं निष्ठा असों घा बरी,
 पूर्णांशें घडि सावधान समई राहोत वाजंतरी, ।
 आधीं नोवरि अक्षता वरशिरीं घालनि रामा वरुं,
 सोडा अंत्रपटा म्हणे कुळगुरु, कुर्यात् सदा मंगलम्. ॥२४॥
 ॐ^६पुण्ये चवथीं वधू चहुं वरां दिव्याक्षता घालिती
 श्रीरामासहवर्तमान नवरे जांयांसि वीराजती; ।
 वाद्ये वाजति, विप्र मंत्र म्हणती, प्राचीमुखी नोवरे,
 चारी पश्चिमदिग्मुखी नवरिया, ब्रह्मांड हर्षे भरे. ॥२५॥

१ कमलात्मजा-काव्यसं; सर्वसं. २ कालिमा-हस्तलि. ३ कुळदेवतेसि-
 काव्यसं; सर्वसं. ४ हृदये-काव्यसं; सर्वसं. ५ कळसासि-हस्तलि; ६ कुर्वतु
 काव्यसं; सर्वसं. ७ वो-काव्यसं; सर्वसं. ८ झाली पूर्ण घडी, वसानसमयी-
 काव्यसं; सर्वसं. ९ वरि शिरीं-काव्यसं; सर्वसं. १० वरी-हस्तलि. ११ ओं पुण्या
 म्हणुनी चहुं वधुवरीं-काव्यसं; सर्वसं १२ वंयाप्रती या रिती- हस्तलि.
 १३ प्राचीमुखे-हस्तलि. १४ पश्चिमदिग्मुखे-हस्तलि.

त्रीसूत्रीं सुतवोनि सूत्रवलये त्या वोहरा वांधिलीं,
 आंवां सिंपुनि^१ आणिलीं वधुवरें, वेदीवरी बैसलीं, ।
 पै पाणिग्रहणादि सप्तपदिचे होमासि संपादिलें,
 वामांगीं मग नोवऱ्या वसविल्या, द्रव्य द्विजा वाटिलें. ॥२६॥

(द्वादशरासीपर)

नैतु आदिस, अंतकेतनतनु, युग्मध्वजप्रीतिमान्,
 तो एकादशकर्णरावणरिपुः दिःकुंडलें दीप्तिमान्; ।
 चौषष्टीसम अष्टकीटनवमें केलें त्रिधा पंचमें,
 भूषष्टीयुत वेदिकेवरि तिजे शोभे, नसे सप्तमें. ॥ २७ ॥
 श्रीरामें जनकाप्रती विनविलें ' आम्हांसि आज्ञा दिजे, '
 प्रार्थी भूप ' चतुर्थहोम करणें, ' रामें पुन्हा बोलिजे, ।
 ' आहे कार्य विशेष याहुनि पुढें येथे नव्हे राहणें,'
 बोले भूभुज, ' भोजनोत्तर तुम्हीं प्रस्थान कीजं म्हणे. ' ॥२८॥
 काश्मीरोदक सारिलें सकळिकां संपादिलीं मांजनें.
 रांगोळ्या मणिपर्यळी अडणियां, विस्तीर्ण पीठासनें; ।
 राजे पंक्तिस बैसले द्विज मुनी, वाढी सुमेधा सती,
 अष्टौ सिद्धिहि वाढिति नवजणी दीपांसि ओवाळिती. ॥२९॥

१ सुतऊन-हस्तलि. २ वांधली-हस्तलि. ३ अंवा-हस्तलि. ४ सिंपुनि-
 काव्यसं; सर्वसं. ५ होमादि-हस्तलि. ६ द्रव्ये-हस्तलि. ७ राशी द्वादश त्या परा
 नतु अदी युग्मध्वज प्रीतिमान् । तें एकादशकर्ण कुंडल शुभा फांके तदा दीप्तिमान् ॥
 चौषष्टीसम अष्टमी नव मते केली त्रिधा पंचमें । भूषष्टी युतवे विवेकरित (?) ते
 शोभे नसे सप्तमें, ॥- काव्यसं; सर्वसं. ८ भूपनि-काव्यसं; सर्वसं. ९ प्रस्थान-
 काव्यसं; सर्वसं. १० सकळिकीं- काव्यसं; सर्वसं. ११ मज्जनें-काव्यसं; सर्वसं.
 १२ आंठां राधिति वागती नवजणी दीपावळी राजिती-हस्तलि.

शाखा वाढिति सैधवादिक मिरे विस्तारिलीं रायतीं,
सांवारीं परमान्न भात भरिला त्या बोगराळ्यां प्रती;
पक्कान्नादि वरान्न पाण्ड वडे क्षीरी मधू शकैरा,
सद्यस्तस घृते पयोदाधि मधू कोशिविरी निर्भरा. ॥३०॥

दिव्य ज्ञे घृतपात्रिरे बहुविधे संपूर्ण विस्तारिलीं,
स्वादेषे उदके करून कळशीं, आपोशने सारिलीं, ।
राजधीं द्विज जेविती प्रतिपदीं तार्तम्य राजा करीं,
जाले तस समस्त त्या उपरि ते आले सभेभीतरिं. ॥३१॥

(वसंततिलका)

गंधाक्षता सुमन चंदन धूप दावी
अपीं त्रयोदशगुणी नवरंग लावी.
संपादिले सकल अरणिपूजनाते,
राजा अजात्मज निषे पुटभेदनाते. ॥३२॥

[शिखरिणी]

गजस्कंधीं चारी नवचवरडोलीं वधुवरें,
पुढें वाघें, मार्गी अपशकुन जाला अवसरें, ।

१ बोगराळा सर्ती--हस्तलि. ६ क्षीरें--हस्तलि. ३ संतृप्तान्न दधीपयोऋच षकीं
कोशिविरी निर्भरा-- हस्तलि. ४ सेविती--हस्तलि. ५ झाले--काव्यसं; सर्वसं.
६ या--काव्यसं; सर्वसं. ७ भूप--काव्यसं; सर्वसं. ८ त्रयोदशगुणे--हस्तलि.
९ ढोली--हस्तलि. १० पुढें वाघें नाना अपशकुन झाले अवसरें--काव्यसं; सर्वसं.

तदा विश्वामित्राप्रति दशरथे चिन्ह पुसिले,
भविष्याचे प्रत्योत्तरं मुनिवरं त्यांति कैथिले. ॥३३॥

[शार्दूलविक्रीडित]

हार्ती कार्मुक सञ्ज, वेद वदनीं, द्वीतूण पृष्ठीवरी,
तो 'शापादपि' ही 'शरादपि' तपी, क्षत्र्यांनरी केसरी, ।
भस्मोद्धूलित मौलिं, लांछन उरीं रुद्राक्षमाला धरी,
मांजिष्ठांवर ब्रह्मदंड रसना व्याघ्राजिनं उत्तरीं. ॥३४॥

(स्वागता)

राघवे धनुषदंड भंगेला, भार्गवे परम कोप मानिला. ।
पातला रघुविरा जिणावया, राघवारहित पांवले भया. ॥३५॥

(शिखरिणी)

म्हणे, 'कार्कुंस्था ! रे' तनुनयनवेळा भुजवळी
धरित्री निक्षत्री करुनि विजयी मी द्विजकुळी. ।
प्रतापे म्या केलें असुररुधिरे तर्पण रणीं
तुसीं झुंजो आलो शिवधनुषभंगप्रकरणीं. ॥ ३६ ॥

१ तथा-काव्यसं; सर्वसं; २ प्रत्युत्तर-काव्यसं; सर्वसं. ३ दिधले-काव्यसं;
सर्वसं. ४ वेदशास्त्र वदनीं-काव्यसं; अन्यपाठ. ५ ही ओळ हस्तलि. प्रतीत
गळली आहे. ६ मौज-हस्तलि. ७ आंगी-हस्तलि. ८ व्याघ्रांजने-हस्तलि.
९ मानिती-काव्यसं; सर्वसं. १० रे कार्कुंस्था-हस्तलि. ११ नयनतनुवेळा
काव्यसं; सर्वसं. १२ रिपुदळण केलें रिपुकुळें-हस्तलि. १३ विमस-हस्तलि.
१४ झुंजा-हस्तलि.

[शार्दूलविक्रीडित]

भाळीं विस्तृत कंकपिच्छ शर ते सोडी, भुजातें तुळी,
 बाणें बाण निवारिले रघुविरे घालूनि गोधांगुळी; ।
 देखे विक्रम आगळा मग म्हणे, ' तूं कोण रे ! झूजसी ? '
 त्यातें उत्तर दे रघूत्तम वदे, ' सर्वज्ञ तूं जाणसी. ॥३७॥

क्षत्री मी रविवंशिचा, कुळगुरू आम्हां वशिष्ठा असे,
 दिव्यास्त्रें उपदेशिलीं मुनिवरें श्रीकौशिकें तापसें. ।
 आम्हीं ब्राह्मणभक्त शस्त्र न धरूं, आज्ञा गुरूची असे,
 मूर्धी छेदि ' म्हणोनि मस्तक पुढें श्रीराम लोटीतसे. ॥३८॥

' स्वामीसीं वदतो यथार्थ न घडे संग्रामवार्ता कदा,
 देवा ! तूंजपुढें हिणें नृपकुळें दीनासमानें सदा. ।
 आम्हां येकगुणीं धनुर्वळ असे ' बोले गिरा कोंवळी,
 ' स्वामीचें बळ आगळें नवगुणी यज्ञोपवीतें बळी. ' ॥३९॥

(शिखरिणी)

रिता देखे झता, धनुष नुसतें पै लडवडी,
 न चाले रामासीं मग फरशपाणी हडवडी, ।
 म्हणे ' आतां मोडी ' म्हणुनि दिधलें वैष्णव धनु,
 ' बळें प्रौढी^१ दावी भज समरभूमीप्रति ननू. ' ॥४०॥

१ विशृत-हस्तलि. २ जूझसी-हस्तलि. ३ आमा-हस्तलि. ४ एकगुणें-
 काव्यसं; सर्वसं. ५ नवगुणें-काव्यसं; सर्वसं. ६ परशुपाणी-काव्यसं; सर्वसं.
 ७ बळप्रौढी-काव्यसं; सर्वसं. ८ मग-काव्यसं; सर्वसं.

धनुं भंगार्वे तौ कर परशुरामे गवासिला,
समाधाने रामे हृदयकमळीं राम धरिला. ।

म्हणे, ' घेई रामा उचित दिधले वैष्णव धनु '
दिल्ली आज्ञा गेले मिरवत अयोध्येप्रति ननु. ॥४१॥

(शार्दूलविक्रीडित)

वस्त्रे कापडिलीं दुकानमखरे, उंचाविलीं तोरणे,
स्वानंदे गुढिया ध्वजा उभविल्या दृष्टीं फिटे पारणे. ।
चौवारे विदिं रुंद हाटवटिया वृंदावनीं देवळीं
शास्त्रे वेद पुराण गायन कथा होती अयोध्यास्थळीं. ॥४२॥

(शिखरिणी)

विराजे श्रृंगारे अमृतनगरी पुण्यकरणी,
सडे काश्मीराचे बहु उधळिले रंग धरणी. ।
महाद्वरीं मूर्ती कलश जलपूर्णस्थित बरे,
समारभे गेले मिरवत गृहा दिव्य नवरे. ॥४३॥

१ धनुर्भंगार्वे-काव्यसं; सर्वसं. २ परशुरामे-काव्यसं; सर्वसं. ३ आम्ना-
हस्तलि. ४ उंचावली-काव्यसं; सर्वसं. ५ चौहाटी-काव्यसं; सर्वसं. ६ हाट-
वटिरी-काव्यसं; सर्वसं. ७ वृंदावना-हस्तलि. ८ देवुळी-काव्यसं; सर्वसं.
९ अयोध्येस्थळीं-काव्यसं; सर्वसं. १० काव्यसं; व सर्वसं, प्रतीति या श्लोकाच्या
पाहिल्या दोन ओळीच्या क्रमांत व्यत्यास झाला आहे. ११ जलपूर्णस्थिति-
काव्यसं; सर्वसं. १२ दधी दूर्वाकूरीं भरुनि वरुते कुंभ वुसरे ॥-काव्यसं; सर्वसं.

सुमित्रा कौसल्या भरतजननी हास्यवेदने
 महालक्ष्मी केली, गृहभरुनि घेती सुनयने; ।
 सुना चौघी, चारीं सुत, जवळि आनंदभरिता,
 द्विजां देती दाने, कविवर करी पूर्ण चरिता. ॥ ४४ ॥

(शार्दूलविक्रीडित)

शत्रुघ्ना भरतासि मातुळगृहा युद्धाजिते नेइजे
 भेदायासि पितामहासि नगरा त्या कैकया जाइजे; ।
 रामा राज्य समर्पिले दशरथे वृद्धामते योजिले,
 वाल्मीकीदित बालकांड इतुके रामायणी वाचिले. ॥४५॥ *

रुवेदोत्तम आश्वलायन महाशाखा कवीची असे,
 वस्तीचे स्छळ बीड त्या तळवटी गौरीपुरी पै वसे; ।
 जाणा कौशिक गोत्र नित्य भजणे श्रीराघवाकारणे,
 सीतेचे रचिले स्वयंवर, जना कल्याण हो ! मी म्हणे. ॥४६॥

१ भरथ-हस्तलि. २ हास्यवदना-काव्यसं; सर्वसं. ३ गृह भरुनियां सूख नयना-
 काव्यसं; सर्वसं. ४ युद्धाजिता-हस्तलि. ५ योजिजे-काव्यसं; सर्वसं. * शत्रुघ्ना-
 भरतासि मातुळ गृहो युद्धाजिते नेइजे । रामा राज्य समर्पिले दशरथे वृद्धामते
 योजिजे; ॥ वाल्मीकीकृत ' बालकांड ' इतुके रामायणी वाचिले । त्याचा अर्थ
 पहा विचारुनि निका श्लोकार्थ वाखाणिले. ॥ (४५)- काव्यसं; सर्वसं ६ मुनी-
 हस्तलि. ७ त्यासि- काव्यसं; सर्वसं. ८ श्रीविठ्ठलकारणे-हस्तलि.

(१०३)

स्वास्ति श्रीनृपशालिवाहन शके नव्याणवू पंधरा,
अब्दीं पिंगळ चैत्र शुद्ध नवमी श्लोकांक संख्या धरा; ।
त्रीपट्के त्रय सर्ग सप्त रचना संपूर्ण जाली कथा,
वक्ता सत्कविराज विठ्ठल म्हणे दोष क्षमा नान्यथा. ॥४७॥

* इति श्रीमज्जान हीस्वयंवर विठ्ठलदासकविकृतौ श्रीराम
अयोध्याप्रवेशा नाम सप्तमः सर्गः ॥७॥ समाप्तोऽयं.

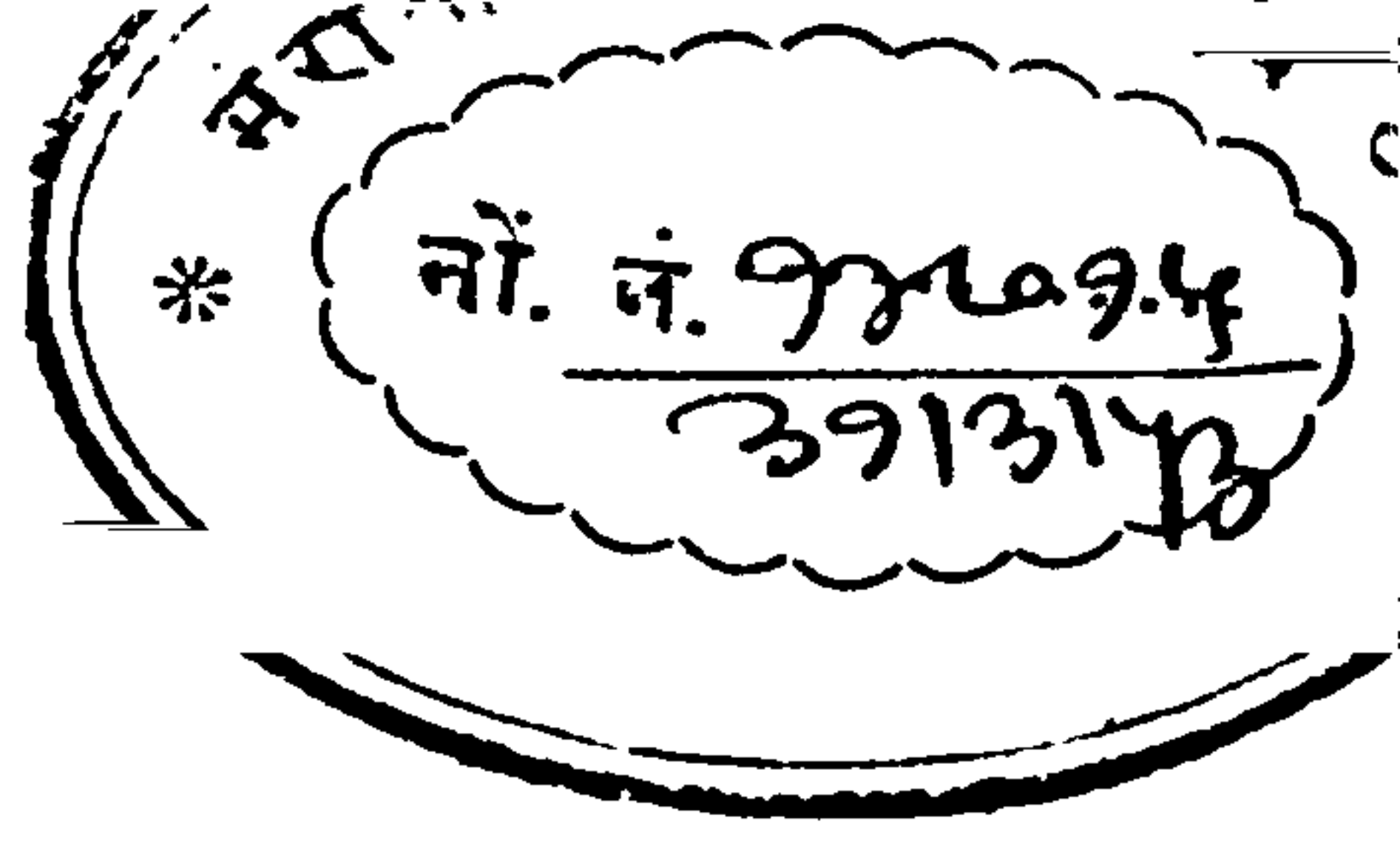
॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥

१ शिवनेत्रश्लोक-काव्यसं; सर्वसं. २ दोषा-काव्यसं; सर्वसं. * असा शेवटी
उल्लेख काव्यसं; व सर्वसं. प्रतीत नाही.

शुद्धिपत्र

मूळांतील श्लोकावर वृत्तनामं देतांना हस्तलिखित प्रतीवर विसंबून राहिल्यामुळे, कांहीं श्लोकांची वृत्तनामं चुकीची पडली आहेत, ती खाली दिल्याप्रमाणे शुद्ध करून घ्यावीः —

सर्ग	श्लोक	चुकीचे वृत्तनाम	शुद्ध वृत्तनाम
१	४२	इंद्रवज्रा.	इंद्रवंशा
२	३६	उपजाति	इंद्रवज्रा
२	४३	”	”
२	५१	शार्दूलविक्रीडित	स्रग्धरा
२	५२	×	शार्दूलविक्रीडित
३	११ व १२	स्रग्धरा	”
३	१३	×	वसंततिलका
३	२४	शार्दूलविक्रीडित	स्रग्धरा
३	२५	×	शार्दूलविक्रीडित
३	२९-३०	वसंततिलका	भुजंगप्रयात
३	३६	”	मालिनी
३	४७	शार्दूलविक्रीडित	स्रग्धरा
४	३६	उपजाति	इंद्रवज्रा
५	३३	शार्दूलविक्रीडित	स्रग्धरा
७	१३	वसंततिलका	मालिनी
७	१५	”	”

विठ्ठल बीडकरकृत

सी ता स्व यं व र

टीपा व स्पष्टीकरण.

सर्ग पहिला

आपला ग्रंथ निर्विघ्नपणें सिद्धीस जावा वासाठीं कवि पहिल्या दोन श्लोकांत श्रीगणपतीस, तिसऱ्या श्लोकांत श्रीजगदंबेस व चवथ्या श्लोकांत श्रीगुरूस वंदन करीत आहे. विघ्नविघाताप्रीत्यर्थ समुचित इष्टदेवतेचें स्तवन करण्याची मोठमोठ्या कवींची पूर्वापार पद्धतीच येथें विठ्ठलानें अवलंबिली असून, 'आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशा वाऽपि तन्मुखम्' या ग्रंथप्रारंभाचा सांप्रदाय त्यानेंही येथें चालवून, संस्कृत महाकवींचें अनुकरण केलें आहे. श्लोक १. श्रीगणनायक—गणपतीच्या हाताखालीं कांहीं गण अथवा क्षुद्रदेवता आहेत, त्यांचा तो नायक आहे म्हणून त्याला गणनायक म्हटलें आहे. सिद्धिविनायक—अणिमा, लघिमा इत्यादि ज्या आठ महासिद्धि किंवा दैवी शक्ती आहेत, त्यांचा देखील गणपती हा नायक आहे, म्हणून त्याला सिद्धिविनायक म्हटलें आहे. स्फूर्तिवरप्रद—स्फूर्ति व वर देणारा. गजानन हा विद्येचा पुरस्कर्ता असल्यामुळें, कवींना काव्य रचण्यास तो स्फूर्ति देतो, तसाच तो आपल्या भक्तांना वरही देणारा आहे. जान्हाविचा हृद्—गंगेचा डोह. गंगा नदीचा डोह जसा शुभ्र व विस्तृत आहे, तसाच गणपतिदेखील गौरवर्ण व पुष्ट असल्यानें त्याला गंगेच्या डोहाची उपमा दिली आहे. सितच्छद् इ.—सितच्छद्=हंस. हंसामारख्या शुभ्र कांतीनें जो परिपूर्ण आहे. गणपतीच्या गौरवर्ण शरीराचेंच हें वर्णन आहे. तुंदिल—विस्तृत उदराचा, मोठ्या पोटाचा. शुंड अखंडित इ० सोंडेनें अविच्छिन्नपणें दंडिले आहेत दंती, वैरी ज्यानें असा. इंदी—वैरी, वादी, मांडखोर. ज्यानें आपल्या व भक्तांच्या वैऱ्यांना आपल्या सोंडेनें सतत झोडपून काढलें आहे असा. कोकनदासन=तांबडें कमल हेंच ज्याचें आसन आहे असा.

मूषकवाहन—उंदीर हें ज्याचें वाहन आहे असा. **विश्वविमोहन**—जगाला भुलविणारा. **श्लोक २.** विह्वल कवि येथें रामाची कीर्ति गाण्यासाठीं गणपतीजवळ बुद्धि मागत आहे. 'बुद्धि दे रघुनायका' अशी रामदास ज्याप्रमाणें मागणी करतात, तसाच हा प्रकार आहे. **पूर्ती**—पुगती, पुरेशी. **ते मी ३०**—रामाची सुखदायक कीर्ति मी माझ्या गाण्यांत गाईन. ज्या कीर्तीची साश्र पुराणांतरीं येते, ती मी गातांना माझ्या वाणींत अद्भुतरस आणीन, रामकथा मी अद्भुतरसांत वर्णन करीन. **बोधी ३०**—कवि गणपतीला म्हणतो, 'तूं लोकांच्या मनाची समजूत घाल, गणपति हा बुद्धीचा अधिष्ठाता असल्यानें, लोकांच्या बुद्धीला तोच प्रेरणा देणारा आहे असा अर्थ. **तुं वदनाचें**—तूं कवीच्या मुखाला व काव्यरसांना अलंकृत करणारा आहेस. गणपति हा कविवाणीला स्फूर्ति देणारा असल्यानें तो कवीच्या मुखाचा अलंकारच होय. तसेंच गणपतीच्या प्रसादानेंच काव्यांत रसनिष्पत्ति होत असल्यानें, सर्व रसांचाही तो अलंकार आहे. **विज्ञें ३.**—म्हणून कवि म्हणतो कीं, 'सर्व विज्ञें हरण करून या अवतारांत मला तार,' व हें लक्षांत ठेव. **अवधारणें**—ध्यानांत, स्मरणांत ठेवणें. **श्लोक ३**—कवि आतां जगदंबेला नमन करतो. **प्रणामित**—नमित आहे. **कल्पवल्ली ३०**—इच्छिलेली वस्तु देणाऱ्या वेलींचा समुदाय. **कदंब**—समुदाय. जगदंबा ही भक्ताला इच्छिलेली वस्तु देणारी असल्यानें, तिला कल्पवल्लीचा समूह म्हटलें आहे. **विसंबे**—विसंबणें, विसरणें. कवि तुला विसरत नाहीं. **झळंदे**—बुडतें, चिकटतें. जगदंबेबद्दलचें प्रेम कवीच्या मनांत उत्पन्न होतें. **तिंबे**—तिंबणें—ओली होणें. **पहा**—'राउळ आपुली वल्लें तींबु नेदीतीची—' गोविंदप्रभुचरित्र—२११. 'हे अंबे ! माझ्यावर जर तुझी कृपादृष्टि आर्द्र झाली, तर तात्काळ रसनिष्पत्ति होऊन माझें काव्यसाहित्य श्रोत्यांच्या मनावर ठसेल.' येथें 'बे' या अक्षरानें अनुप्रास साधला आहे. **श्लोक ४.** या श्लोकांत आपल्या गुरूला वंदन करतांना कवि त्याचें वर्णन करीत आहे.

रत्नपीठभुवनीं-रत्नाचें पीठ जेथें आहे, अशा वैभवसंपन्न भुवनांत. चिद्रत्न इ०-ज्ञानरूपी रत्नाच्या सिंहासनावर विराजमान झालेले. श्रीगुरु हे ज्ञानसंपन्न असल्यामुळे, त्यांना ज्ञानाचेंच अधिष्ठान असणार. चिद्रत्न-ज्ञानरत्न. पहा-‘ आणि मुखांतरीं आइकिजे । ऐसं कायिसं हं ओझें । मी चिद्रत्न तुझें । असतां हातीं ॥-ज्ञानेश्वरी १८।२८२. हस्ताब्जीं इ०-ज्याचीं दोन करकमलें अनुक्रमें वर देणारीं व अभय देणारीं आहेत. जो मुक्त-हस्तानें आपल्या शिष्यांना वर व अभय देतो. प्रियतमा इ०-जो प्रियतम अशा शांति व क्षमा यांच्या आसनावर बसला आहे. क्षमा व शांति हे गुणच ज्याचे अधिष्ठान आहेत. पहा-“ धैर्ये यस्य पिता क्षमा च जननी शांतिश्चिरं गेहिनी । ” सालंकार-ज्ञान व शांतिक्षमादि गुणांनीं जो (गुरु) मंडित आहे. जो आपल्या शिष्याला ‘ तच्चमसि ’ या महावाक्याचा उपदेश करीत आहे. तें ब्रह्म तूं आहेस, असा आत्मापरमात्म्यैक्याचा जो आपल्या शिष्याला उपदेश करीत आहे. अशा अध्यात्मिक गुरूला विठ्ठल कवीनें वंदन केलें आहे. श्लोक ५. आपण ज्या वाल्मीकिरामायणांतील सीतास्वयंवराचा कथाभाग वर्णन करणार आहे, त्या वाल्मीकीच्या कृतीचें महत्त्व कवि येथें सांगत आहे. वाल्मीकीरामायणाचा महिमा असा की, सप्तऋषींपैकीं एक अशा भरद्वाजानें देखील त्याचा शोध करावा. ज्याचें विवेचन खुद्द ब्रह्मदेवानें नारदाला केलें आहे. शिवाय शंकर देखील रामाचे भक्त असल्यानें, जें वाल्मीकीरामायण शंकरानें आपल्या प्रियपत्नी पार्वतीस सांगितलें आहे, व ज्याच्या श्रवणानें शेष वासुकीही आनंदित झाला आहे. चक्षुकानी-डोळे हेच ज्याचे कान असा वासुकी. सर्प डोळ्यांनींच ऐकतात म्हणून येथें वासुकीला चक्षुकानी म्हटलें आहे. अशा या महान् ग्रंथांतील कथा-भाग विठ्ठल वर्णन करणार आहे असा भावार्थ. भरद्वाज-हा वाल्मीकी ऋषीचा शिष्य होता, म्हणून वाल्मीकीचें रामायणकाव्य त्यानें शोधलें, असें या श्लोकांत म्हटलें आहे. श्लोक ६-प्रत्येक जाण्य मंत्राला

ऋषि, छंद, देवता, बीजाक्षर, शक्तिकीलक. अशी योजना मंत्रशास्त्रांत केलेली असते. विठ्ठलही या क्रमास अनुसरून आपल्या प्रतिपाद्य ग्रंथास तशी योजना (विनियोग) दर्शवीत आहे. येथे ' सीतास्वयंवर ' या ग्रंथास सत्कवि जो वाल्मीकि तोच ऋषि; या ग्रंथांत जीं अनेकविध वृत्ते योजिलीं आहेत ते छंद; इतर वैदिक मंत्रांना जशा देवता असतात, तशीच येथे सीता ही देवता असून, तिचे या ग्रंथाला सदैव सांनिध्य लाभले आहे. इतर मंत्रांना त्यांच्या 'गं' सारख्या बीजाक्षरांच्या किंवा आद्याक्षरांच्या शक्तीचा खिळा (कीलक) जसा लाभलेला असतो, त्याप्रमाणे येथेही या ग्रंथाला धरापुत्री सीता हीच कीलक किंवा मुख्य खिळा होऊन बसली आहे. या ग्रंथाची जशी ती देवता आहे, तशी ती या ग्रंथाच्या बीजाक्षरशक्तीचे मुख्य केंद्र होय. अशी ही योजना तुम्हीं समजावी व त्याप्रमाणे आपल्या ग्रंथांतील श्लोकांचा आदरपूर्वक जप करावा, असें विठ्ठलाचे म्हणणे आहे. कोणत्याही मंत्राचा जप करतांना ऋषि, छंद, देवतादिकांची जशी योजना केलेली असते, तशी येथे करून विठ्ठल आपला ग्रंथ वैदिक मंत्राप्रमाणेच कसा जाप्य व पठणीय आहे, हे पर्यायाने सांगत आहे. **गंबीजादि इ.**—' गं ' या आद्याक्षरांत सांठविलेल्या शक्तीचा खिळा, मुख्य खुंटी. इतर मंत्रांना जसा हा आद्याक्षराचा कीलक असतो, तसा या ग्रंथाला सीता हाच कीलक आहे, असा कवीचा अभिप्राय.

विनियोग—योजना, व्यवस्था. प्रयोगांतरे—अन्य रीतीने, अन्य पद्धतीने. विठ्ठल म्हणतो की, इतर मंत्रांत जशी योजना असते, त्याहून अन्य पद्धतीने ही योजना येथे आपण केली आहे, ती वाचकांनी समजून घ्यावी.

श्लोक ७—या श्लोकांत कवि, राम व सीता यांचे ध्यान करीत आहे. राम हा मेघाप्रमाणे शामिल असून मदनाचे आश्रयस्थान आहे. **अनंगधाम**—मदनाचे घर. सीता ही विद्युलता आहे. चपला—बीज. रामाला मेघ म्हटल्यावर सीतेकडे विजेचे नाते ओघानेच आले. पहा—' बीज मेघाशी ते घालि माळा '—शारदा नाटक. मेघाप्रमाणे शामिल व

गदनाचें आश्रयस्थान असा राम व विद्युल्लतेप्रमाणें भासणारी सीता यांचें शाहण्या लोकांनीं भजन करावें. त्याचप्रमाणें जो आत्माराम, वर व अभय देणाऱ्या आपल्या चार हातांत क्रमानें घेतलेल्या धनुष्यत्राणादि आयुधांनीं युक्त आहे, व जो भक्तांच्या सर्व इच्छा पुरवितो, शिवाय जो अलंकारयुक्त असून ज्याच्या मुखावर प्रसन्न हास्य झळकत आहे, अशा रामाचें गुणगान विठ्ठल कवि वाणीनें करतो व त्याचें हृदयांत ध्यान करतो.

श्लोक ८—मागील ६ व्या श्लोकांत जसा मंत्रशास्त्राचा उल्लेख आला आहे, तसाच येथें यंत्रशास्त्राचा उल्लेख आला आहे. कोणत्याही देवतेच्या मंत्राची आराधना करतांना त्या देवतेचें एक विशिष्ट आकृतीचें यंत्र असतें. अशा यंत्रांच्या आकृती भूमितीतील सिद्धांतांच्या आकृतीसारख्या असतात. महालक्ष्मीच्या आराधनेला जसें श्रीयंत्र असतें तसेंच येथें राममंत्राच्या आराधनेसाठीं योजलेल्या श्रीरामयंत्राची त्रिकोणाकृति कल्पिली आहे. **यंत्रोद्धार**—हें रामयंत्र कसें काढावें तें सांगतात. **त्रिकोण**—त्रिकोण काढून त्यांत मध्यभागीं दिलेल्या त्रिदूच्या ठिकाणीं श्रीरामाची स्थापना करावी. या त्रिकोणाच्या दक्षिण म्हणजे उजवे बाजूस भरतादिकांची स्थापना करावी. या त्रिकोणाच्या डावीकडे म्हणजे उत्तरेस, शत्रुघ्न व त्याची पत्नी श्रुतकीर्ति यांची पूजा करावी. त्याचप्रमाणें या त्रिकोणाच्या पायथ्यास म्हणजे पूर्वेस, लक्ष्मण व त्याची पत्नी ऊर्मिला यांची स्थापना करून त्यांची पूजा करावी, व दशदिशांना त्या त्या दिक्पालांची स्थापना करावी. **मंत्रागर्भी**—श्रीराममंत्राच्या अनुष्ठानप्रसंगीं, वरीलप्रमाणें यंत्रलेखन करून त्याच्या निरनिराळ्या दिशांना रामबंधूंची त्यांच्या पत्नीसह व इतर दिशांना त्या त्या दिक्पालांची स्थापना करावी, असा आदेश दिला आहे. **दिक्पाल**—पूर्वेचा इंद्र, अग्नेयीचा अग्नि, दक्षिणेचा यम, नैऋत्येचा नैऋत, पश्चिमेचा वरुण, वायव्येचा वायु, उत्तरेचा सोम, ईशान्येचा ईशान, उर्ध्वदिशेचा ब्रह्मा, व अधर दिशेचा अनंत.

श्लोक ९—या श्लोकांत विठ्ठल कवि आपणास छंदशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, साहित्यशास्त्र इत्यादिकांचें ज्ञान जें कवित्वाला अत्यावश्यक असतें, तें

आपणास नाही असें विनयाने सांगत आहे. वास्तविक विट्ठल कवीला असें प्रत्येक शास्त्राचें थोडें थोडें ज्ञान आहे असेंच दिसून येईल. छंदे—निर-
निराळीं वृत्ते. यमके—शब्दालंकार. बंधरचना—कपलबंध, गोमूत्रिकाबंध, मुरजबंध इत्यादि अक्षररचनेनें साधलेल्या विशिष्ट आकृती. नवरस—शृंगार, वीर, करुण, रौद्र, हास्य, भयानक, वीभत्स, अद्भुत व शांत असे नवरस. अलंकार—उपमारूपकादि अर्थालंकार. मऱ्हाटी इ. —माझ्या ग्रंथाची भाषा मराठी असून तेथील शब्द रसाळ नाहीत. अभिधाने—शब्द. कवीनें विनयाने आपले अज्ञान दर्शविले असले, तरी त्याला मराठी भाषेचा अभिमान आहे. आपल्याला रसाळ शब्द येत नसले, तरी आपली भाषा मराठी आहे हे लक्षांत ठेवावे असा कवीचा अभिप्राय. श्लोक १०— “ मराठी भाषा जाणणाऱ्या चतुर लोकांनीं माझे हे काव्य जर मान्य केले, तर मनाच्या उल्हासाने त्याची मी रचना करीन. ” कवीला रसिकांच्या मान्यतेची अपेक्षा असून, ती मिळाल्यास उल्हासाने आपण काव्यरचना करूं असें तो सांगतो. टिका मूळोत्तारे इ.—प्रस्तुत मराठी अनुवाद मूळ संस्कृत कथाभागावर-
हुकूम असून, त्याला रामायणातील संस्कृत कथेचा आधार घेतलेला आहे. उलथा—संस्कार. मूळ संस्कृत ग्रंथाचा हा मराठी तर्जुमा श्रोते समेमध्ये ऐकोत.

श्लोक ११. येथून सीतेच्या पूर्वावतार कथेला प्रारंभ होतो. पद्मावतीच्या पद्माक्ष राजाने लक्ष्मी आपल्या पोटी यावी यासाठी मोठे तप केले. पण लक्ष्मीने यासाठी हरिभजन करण्यास सांगितल्यावरून त्याने विष्णूची आराधना केली व तत्प्रीत्यर्थ एक यज्ञ केला. या यज्ञाला राजे व देव जमा झाले असता, त्यातून महाळुंगाच्या रूपाने वेदवती (लक्ष्मी) निघाली. ती देवदानवांच्या हाती लागली नाही. पण त्या यज्ञांत वेदवतीचे आईबापही मरण पावले. मातुळंगी—महाळुंगीचे झाड व फळ. संगर—यज्ञ. श्लोक १२—वेदवती ही लक्ष्मीअंशाने अवतरली होती

व तिच्यासाठी देवदानवांत जें युद्ध झालें, त्यां तें पञ्चावतीनगर उद्ध्वस्त झालें होतें. अशा भयाग परिस्थितींत वेदवतीनें कांहीं काळ यज्ञांत प्रवेश केला होता. पण मग हें देवदानवांच्या युद्धाचें अरिष्ट नाहोंसें झाल्यावर, वेदवतीनें विष्णु आपणास पति मिळावा म्हणून अग्निसेवा आरंभिली.

वेदवती—वृषध्वज जनकाचा पुत्र रथध्वज, यांस घर्मध्वज व कुशध्वज असे दोन पुत्र असून, कुशध्वजास मालावती नामक पत्नीपासून लक्ष्मीच्या अंशानें एक कन्या झाली. तिनें जन्मतांच वेदध्वनि केला म्हणून तिला वेदवती हें नांव मिळालें. ही कन्या विष्णूस द्यावयाची ठरवून कुशध्वज तिला मागणी घालणाऱ्या इतरांना नकार देत असे. पुढें शंभु नांवाच्या असुरानें तिला मागणी घातली असतां, कुशध्वजानें ठरल्याप्रमाणें नकार देतांच, शंभूनें त्याला मारून पलायन केलें. त्यामुळ वेदवतीच्या आईनें वेदवतीचें आपल्यामागें काय होईल याचा कांहींच विचार न करतां, पतीच्या मृत देहाबरोबर सहगमन केलें. यानंतर वेदवतीनें आपल्या माता-पितरांच्या मरणोत्तर पुष्करतीर्थी जाऊन तेथें तप आरंभिलें. या गोष्टीस बरेच दिवस लोटले असतां, आकाशवाणी झाली कीं, ' तूं पुढील जन्मीं विष्णुपत्नी होशील. ' यामुळ आनंदित होऊन ती तेथून गंधमादन पर्वतावर येऊन राहिली. पुढें रावण फिरत फिरत तिच्या आश्रमास आला असतां, हिनें त्याचें उत्तम आदरातिथ्य केलें. रावणानें तिची पृच्छा करून तिच्या तपाचें कारण विचारलें असतां, वेदवतीनें आपलें सर्व वृत्त त्याला निवेदन केलें. यावर रावण तिला ' तूं मला वर ' असें म्हणाला. पण तें त्याचें भाषण तिनें अमान्य केल्यावरून, रावण तिला बलात्कारानें ओढूं लागला. तेव्हां हिनें त्याचें स्तंभन करून त्यांस असा शाप दिला कीं, ' तूं पुढें माझ्याच हरणानें पुत्रवांधवासहित नष्ट होशील. ' इतकें झाल्यावर रावण तेथून निघून लंकेश गेला व वेदवतीनें आपला देह योगाग्नीनें दग्ध करून टाकला. हीच वेदवती दुसन्या जन्मीं सीता होऊन रामाची स्त्री झाली असतां, रावणानें हिचें

हरण करून आपला नाश करून घेतला. (ही कथा वाल्मीकिरामायण उत्तरकांड स. १७ व देवीभागवत स्कंद ९ अ. १५—१६ यांत आली आहे— भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश). पण वेदवतीचा हा वृत्तांत व विद्वानें वर्णन केलेला तिचा वृत्तांत यांत थोडा फरक आहे. पद्मावती नगर उध्वस्त झाल्यामुळे, भयानें वेदवतीनें यज्ञांत प्रवेश केला असें विद्वल सांगतो, तर तिनें रावणाच्या मागणीनंतर आपला देह योगाग्नीनें जाळून घेतला असें रामायणांत वर्णन आहे. गेलें अरिष्ट—देवदानवांच्या तिच्या मागच्या ससे- मिच्याचें अरिष्ट संपल्यावर वेदवतीनें अग्निसेवा केली. श्लोक १३—अशा- रितीनें दिवस व मदिने गेल्यावर, रावण शिवाच्या आराधनेनें त्याचा वर मिळवून व कुबेराला जिंकून त्याच्याच पुष्पक विमानांतून परत येत असतांना, त्यानें वाटेंत ती पद्मावती नांवाची राजधानी उध्वस्त झालेली पाहिली. वोलग—सेवा. वैश्रवण—कुबेर. पुरिति—पुरती, सर्व, निखालस.

श्लोक १४—राजा—रावण. सारण—रावणाचा दूत. सारगानें रावणाला वेदवतीचा सर्व वृत्तांत सांगितला. म्हणोनिशानें—‘ म्हणूनशान ’ हा ‘ म्हणून ’ या अर्थी गांवढळ शब्दप्रयोग असून, तो खेडवळ लोकांच्या बोलण्यांत अद्याप आढळतो. निदानें—शेवटची, निश्चित. रावण वेदवतीला गोड गोड, समर्पक पण स्पष्टार्थसूचक भाषण बोलला. श्लोक १५.—रावण वेदवतीला काय बोलला तें यांत सांगितलें आहे. चंचसाक्षी—चंचल आहेत डोळे जिचे अशी. हें सौंदर्याचें लक्षण आहे. पहा—‘ इंद्र म्हणे ने चंद्रवदनें चंद्रहार वे चंचलनयने ! ’—अमृतराय—कटाव. शरच्चंद्रविंबाननें—शब्द ऋतूंतिल चंद्राच्या विंबाप्रमाणें घनघवित मुख आहे अशी तू. यज्ञसाक्षी—यज्ञालाच केवळ साक्षी ठेवून, बाकी कोणाचें सांनिध्य नसतां. रात्रिमानी—रात्रीचें प्रमाण, रात्रीची वेळ. रात्रि व मानी हे वेगळे शब्द घेतल्यास ‘ मानी ’ याचा अर्थ ‘ हे मानी—स्त्रिये ’—असा करतां येईल. श्लोक १६.—रावण वेदवतीस म्हणतो, ‘ मला ऐंशी हजार चायका आहेत, त्यांत तूं सुख्य होशील

म्हणजे तुला मुख्य करीन. ” मणिभूषणासी - मणिभूषणासंहित, रत्नभूषणांनी मंडित होत्याती तू सर्वात मुख्य होशील. मंडोदरी - रावणाची पत्नी. ‘मंडोदरी आदिकरून ज्या मला स्त्रिया आहेत, त्या तुझ्या दासी होऊन तू त्यांना वंच होशील. ज्याप्रमाणे पाण्याला सोने प्रिय असते, त्याप्रमाणे तू त्यांना वंच होशील.’

मुखरणी - मुख्य, प्रमुख, पुढारी. पहा - ‘मुखरणि सस्त्रियांची सर्व संमर्द वारी -’ सामराज, रुक्मिणीहरण ३।६९. **पारद्** - पारा. सोन्यावर पारा तात्काळ चढतो, म्हणून पाण्याला सोने प्रिय आहे असे येथे म्हटले आहे. **श्लोक १७. पद्मालया** - वेदवतीच्या रूपाने अवतरलेली लक्ष्मी. कारण वेदवती ही लक्ष्मीचा अंश होती, हे मागे सांगितलेच आहे. **न इच्छी इ०** - माझा अभिलाष धरू नको. **विषाची इ०** - तुला विषाची कां तहान लागली आहे ! वेदवतीच्या म्हणण्याचा आशय असा की, आपला कोणी अभिलाष धरणे म्हणजे विषाची परीक्षा पाहण्यासारखेच असून ते पर्यायाने मृत्यूला आमंत्रणच होय. तू जर माझा अभिलाष धरशील तर नाहक मरशील. **श्लोक १८** - वेदवती याप्रमाणे निर्वाणीचे बोलली, तरी रावणाने तिला धरण्यासाठी झेप टाकलीच. पण वरील श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणे वाक्य बोलून वेदवतीने यज्ञांत प्रवेश केला. तिच्यासाठी रावणाने यज्ञाचा अग्नि मंत्रोदकाने विझविला. पण वेदवती त्याच्या हाती न लागता, एक रत्न मात्र त्याला तेथे यज्ञकुंडांत सांपडले. **श्लोक १९** - विमानांत बसत असतांना रावणाने ती रत्नपेठी विमानांत घातली, व तो मंडोदरीच्या भेटीसाठी वेगाने निघाला. **रमारत्न** - रमासंबंधीचे रत्न. वेदवतीने यज्ञांत प्रवेश केल्यावर, ती रावणाला सांपडली नाही, तिच्याबद्दल एक रत्न सांपडले. वेदवती ही लक्ष्मीच होती म्हणून तिच्या यज्ञप्रवेशानंतर यज्ञकुंडांत सांपडलेल्या रत्नाला रमारत्न म्हटले आहे.

देवहारचौकी - देवघरांतील चौक. पहा - ‘मग देवहार चौकिये बीजे केले । उद्धवदेवसे’ - उद्धवगीता - ५७. रावणाने ते रमारत्न

आंपल्या देवघरांतल्या चौरंगावर ठेवलें. श्लोक २० — प्रियायुक्त इ. — प्रियेसहित एकांतीं उपभोग घेऊन झाल्यावर, रावणानें आपली पत्नी मंदोदरी इजला वेदवतीची सर्व कथा सांगितली. श्लोक २१-२४ — यांत रावणानें मंदोदरीला सांगितलेल्या हकीकतीचा सारांश आला आहे. श्लोक २१. रूपयावा — रूपाचा डौल. पहा — तथापि यावा इस फार यावा — रुक्मिणीहरण — २।५४. वेदवती म्हणजे मूर्तिमंत रतीच्या रूपाचा डौलच. तिचें रूपवैभव रतीच्या रूपाप्रमाणें होतें असा भाव. श्लोक २२. वेदवती यज्ञांतून म्हाळुंगीच्यारूपानें निघाली. तयेंतें ३० — तिला अनेकांच्या वासनेनें पाश घातले. अनेकांनीं तिच्यासाठीं अभिलाष घरला. तिच्यासाठीं देवदानवांत युद्ध होऊन, त्यांत वेदवतीचा पिता पद्माक्षराजा कामास आला. श्लोक २३. पुढें पुष्कळ काळ लोटल्यावर रत्नाप्रमाणे अंगकांति असणाऱ्या त्या वेदवतीनें अग्निसेवा केली. ती कोणालाच वश झाली नाहीं, तशी ती आपणालाही वश झाली नाहीं, असें रावण सांगतो. वेदवतीनें अग्निकुंडांत प्रवेश केला व तिचा शोध करतांना एक रत्न मात्र आपल्या हातीं आलें, असें रावणाचें मंदोदरीस निवेदन.

श्लोक २४— पुढें रावण मंदोदरीला सांगतो कीं, “तें रत्न पेटिते वालून लंकेस आणल्यालाही पुष्कळ काळ लोटला. आतां तें रत्न तुझ्या अलंकाराला योग्य आहे. तर देवघरांत जाऊन चौरंगावर ठेवलेलें तें तूं पहा.” श्लोक २५— रावणाच्या सांगण्यावरून मंदोदरी तें रत्न पहावयास निघाली. आपला पति जिला भुलला, त्या सुंदर स्त्रीसंबंधीचें रत्न पहावयास तिला कुतूहल असणें साहजिक आहे. राजपत्नी— रावणपत्नी मंदोदरी. हंसचाली— हंसाच्या चालीनें किंवा गतीनें. सुंदर स्त्रियांच्या चालण्यास गजाच्या किंवा हंसाच्या चालीची नेहमीं उपमा देतात. पहा— लीलारसें हें सदानांत वागे । पाठीं हचे हंससमूह लागे. ॥—रु. ह.—२।५५. हंस ! प्रयच्छ मे कांता, गतिरस्यास्त्वया हता— विक्रमोर्वशीय. करीं घे इ. — मंदो-

दरीनें ती रत्नपेटी हातांत घेतली, पण ती लगेच जड झाली. **श्लोक २६** — आपल्याला ती रत्नपेटी उचलत नाहीं हें सांगण्यास मंदोदरी रावणाकडे परत आली. **दशकंठभेटी**—रावणाच्या भेटीला. ‘पेटी एकदम जड होणें यांत कांहीं चेटुक आहे, व असले पेटीचें हें अरिष्ट तुम्हीं घरीं आणलंत, यावरून आपलें कर्मच खोटं’ असं मंदोदरी रावणास म्हणते. **श्लोक २७** — मंदोदरी पुढें म्हणते, “ ज्या राजकन्येच्या पायांत तिचे आईबाप, गणगोत मृत झाले, इतकेंच काय पण देवदानव देखील पराभूत झाले, ती आमच्या कर्मभोगानें आमच्या घरीं आली, तरी ती एकदां बाहेर कशी जाईल तें पहा. ” रत्नरूपानें आलेली ही राजकन्या पुनः आपल्या पतीस कदाचित् मोह घालील अशी भीति मंडोदरीला वाटत होती, म्हणूनच तिला बाहेर घालविण्याबद्दल ती रावणाला विनवत आहे.

कर्मभोगे—पूर्वकर्माच्या भोगामुळें. याचा संबंध ‘आली’ या क्रिया-पदाकडे घ्यावा. **निर्गति**—बहिर्गमन, बाहेर जाणें. **कर्मरेखा** — पुढील कर्माची रेघ. काळ्या दगडावरची रेघ जशी पुसली जात नाही, तशी पुढें घडणाऱ्या कर्माची रेघ देखील अढळ अशीच आहे. यापुढें आपल्या दैवांत जें घडावयाचें आहे, तें घडणारच असा भाव. **भाविनी** — पुढें होणारी. **श्लोक २८** — रावणाला मंदोदरीनें कळविलेल्या घटनेचा विस्मय वाटला. **भयचित्त**—भयानें व्यापलेलें आहे चित्त ज्याचें. **कांक्षी**—संशयी, “ ती रत्नपेटी तुला कां उचलली नाहीं ” असें रावण मंदोदरीला विचारतो. **कमलायताक्षी** — कमलाप्रमाणें विस्तृत आहेत डोळे जिचे अशी मंदोदरी. **मी आणितो इ०**—रावण स्वतःच ती रत्नपेटी आणण्यास जातो. **म्हणतेसि काये** — तूं काय म्हणतेस ? **श्लोक २९** — **दशकंधर** — रावण. **मांदुस**—पेटी. **मयजा** — मय दानवाची मुलगी, मंदोदरी. मंदोदरी रावणाला म्हणाली, “ तुम्ही या पेटीला वंदन करून उघडण्याबद्दल तिला विनंति करा. ” **श्लोक ३०** — **समतेसि इ०** — ज्या कुमांगीसारखी तुलनेला जगांत दुसरी नाहीच.

श्लोक ३१ — रावणानें त्या पेटींत सहा महिन्यांची कन्या पाहिली. **तुलेना** — तिच्या अंगलटाशीं पार्वतीची देखील तुलना होण्यासारखी नव्हती. **रूपरेखा** — अंगलट. **श्लोक ३२** — आपल्या घरीं ही कन्या येणें म्हणजे मोठें विघ्न होय असें मंदोदरीला वाटतें. म्हणून तिला दुसऱ्या कोणत्या तरी जागीं पाठविण्याबद्दल ती रावणाला सांगतें. **श्लोक ३३—तुम्हालागि लागे—तुम्हालाच** नेणें प्राप्त आहे. कुमारीला नेण्याचें काम तुम्हालाच करावें लागेल. **निक्षेपिजे** — ठेवा. तुम्ही इला काळजीपूर्वक भूमिंत पुरून ठेवा. **श्लोक ३४** — यानंतर ती पेटी हलकी झाली, व रावणाच्या दूतांनीं ती उचलतांच ती त्यांना उचलली. **हळू होंगे** — हलकी होंगे. पहा — विधीनें तशा त्या तुळूं पाहिजेत्या । इयेशीं हळू जाहल्या उंच गेल्या ॥—खु. नाथपंडित — दमयंतीस्वयंवर १६३. **गण** — गणांनीं, दूतांनीं. ती पेटी नेली जात असतांना मेघयुक्त आकाशांत जी आकाशवाणी झाली, ती या श्लोकाच्या द्वितीयार्धांत दिली आहे. **गौ** — वाणी, गिरा. त्या पेटींतली कन्याच आकाशवाणीनें रावणाला संबोधून बोलली. **पुनरपिहि ३०** — “मी आतां विदेह देशाला जाते. पण मी पुनः सीतेच्या रूपानें येईन तेव्हां हे दुष्टा ! रावणा ! तुझ्या वंशाचा नाश करीन ” अशी पुढील घटनेची सूचना तिनें रावणाला दिली.

श्लोक ३५ — रावणाला या आकाशवाणीनें भय वाटलें. **शंका—भय.** **हृद्यकर्मणीं**—मनांत. ती पेटी पुढें पुष्कळ दिवस भूमिंत गुप्त होती, पण यानंतर ती प्रकट होण्याचा योगायोग कसा आला, तें या श्लोकाच्या शेवटच्या ओळींत व पुढील ५।७ श्लोकांत सांगितलें आहे. **उपरी**—त्यानंतर. एक ब्राह्मण जनकाच्या दरबारीं येऊन त्यानें राजाला आशीर्वाद दिला व राजानेंही मग त्या ब्राह्मणाला भूमिदान केलें. ‘भूमिलाभो परो मतः’ अशी पूर्वी समजूत असल्यानें, भूमिदान हें सर्वश्रेष्ठ दान असें मानलें जात होतें.

श्लोक ३६—ज्या विदेहदेशांत ती पेटी रावणाच्या दूतांनीं पुरली होती, त्या विदेहाच्या राजा जनकानें त्या ब्राह्मणाला नवीन भूमिदान देण्याचें

टरविलें, व ज्या भूमीत ती पेटी होती तीच नेमकी भूमि त्या ब्राह्मणास मिळाली. **तासीं** — तास=नांगरानें. जमीन नांगरण्याची क्रिया, नांगरणी. मिळालेल्या जामनीची नांगरणी करीत असतांना त्या ब्राह्मणाने “ येथे आतां अनेक प्रकारचीं त्रियें पेरीन ” असें मनांत म्हणलें. **हलइति**—नांगराच्या दांताला, नांगराच्या फाळाला. प्रथम ती पेटी त्या नांगराच्या फाळाला अडकली, पण ती उपडून काढून त्या ब्राह्मणाने ती राजाकडे आणली. **दाटली**—गच्च भरली. **श्लोक ३७**—आपणाला जमीन मिळाली ती आपली झाली, तरी तिच्यांत सांपडलेली पेटी आपली नव्हे या बुद्धीनें तो ब्राह्मण राजाकडे ती पेटी परत करूं लागला. इकडे राजाचेंहि म्हणणें असें पडलें कीं, “ ज्या अर्थी मी तुला भूमि दान दिली, त्या अर्थी तेथें सांपडलेली पेटी देखील तुझीच असून, ती पेटी परत घेणें म्हणजे माझ्या कृत पुण्याचा क्षय करणें होय. ” राजाला ती पेटी परत घेवेंना. **ते-ती पेटी. क्षेत्रीं-** इ०—राजा ब्राह्मणाला म्हणतो. “ हे दयाळा ! या शेतांत जें जें काहीं धनादिक सांपडेल तें तें सर्व तुमचेंच आहे, एवढी आमची गोष्ट तुम्ही ऐका, मान्य करा. ” यावर ब्राह्मणाचें म्हणणें पुढील श्लोकांत दिलें आहे. **परिसे**— एके.

श्लोक ३८—ब्राह्मणाचा युक्तिवाद असा, “ ज्या वेळीं तुम्हीं मला भूमि दान दिली, त्यावेळीं तिच्यांतील पेटीच्या दानाचा संकल्प तुम्ही केला नव्हता. त्यामुळे हे राजा ! तुझ्या भूमिगत धनाला मी भुकेला नाहीं. तूं दिलेलें शेत माझें आहे, पण त्यांत सांपडलेलें भूमिगत द्रव्य हे राजा ! तुझें आहे. मला धनाचा सुळीच लोभ नाहीं. ” **पुरा-पुरता, मुळीच, निखालस.** **श्लोक ३९**—राजापुढें पेंच पडला. राजा प्रधातास म्हणालाः—“ ब्राह्मणाचें धन आम्हीं घ्यावें किंवा नाहीं, याबद्दल विचार करून योग्य होईल तें सांगा. ” **संकष्ट** - संकट. ‘ धना ब्राह्मणाच्या न आम्हासि घेणें ’ हा काव्यसंग्रहाचा पाठ घेतल्यास, श्लोकांतील चवथ्या पादाचें फारसें प्रयोजन

राहत नाही. कारण ब्राह्मणांचें धन आम्हांग व्यावयाचें नाही; असा निर्णय राजानें घेतल्यावर मग त्यांन 'विचार करून सांगा' असें प्रधानांस म्हणण्यांत कांहीं स्वारस्य नाही. निके-योग्य.

श्लोक ४०-तदनुमत इ -प्रधानांनी दिलेल्या अभिप्रायांत राजा स्वस्थ राहिला. प्रधानांच्या मताप्रमाणें वागण्याचें त्यांन ठरविलें. **श्लोक ४१ - पंचाब्द-पांच वर्षांची. कुसुमधनुषमूर्ति** -मदनमूर्ति, मदनाप्रमाणें सुंदर आकाराची. **त्रिभुवन इ.** त्रिभुवन उत्पन्न करण्याच्या ब्रह्मदेवाचें ती कन्या म्हणजे जणुं शिरोरत्नच. **शिरोरत्न** -डोक्यांवर धारण करण्याचें रत्न. अर्थात् सर्व रत्नांत हें रत्न मुख्य होय. **चित्र** -चमत्कार. पेटितून पांच वर्षांची कन्या निघणें हा चमत्कार डोक्यांनीं पाहून जनक राजा आनंदानें हांसला. **श्लोक ४२-वेदआशीर्वचनासि** -वैदिकमंत्रपूर्वक आशीर्वादास. **मागुता** -फिरून, पुनः भवे-शंकरानें. ही कन्या शंकरानें दिली म्हणून राजाने ठेवून घेतली व ब्राह्मणाला इतर दानें दिलीं. वास्तविक ब्राह्मणाला दिलेल्या जमीनीतील पेटितून ही कन्या निघाली होती, तर राजानें ती कन्या ब्राह्मणाच्याच कां हवाची केली नाही? **श्लोक ४३- राजाला कन्या प्राप्त झाली म्हणून विदेह नगरी शृंगारल्याचें हें वर्णन आहे. तुरे-वाचें. दुंदुभी-नगरे, नौवत. गोपुरें-मुख्यद्वारें. श्लोक ४४-ज्ञाता-ब्रह्मज्ञानी. देही असोनि इ०** जनकराजा जीवन्मुक्त होता. शरीर धारण करीत असूनही त्याची शरीरावहल आसक्ती नव्हती. म्हणून देही असून तो विदेही होता असें म्हटलें आहे. शिवाय तो विदेह देशचा राजा असल्यामुळे, 'विदेही यां पारमार्थिक विरुदाप्रमाणें विदेही=विदेह देशचा, असें व्यावहारिक नांवही त्याला यथार्थच होतें. 'विदेही' या शब्दावर येथें कोटी असावी, जनकराजाची त्याच्या वैराग्यवृत्तीवहलची ख्याति आहे, ती त्याच्या "मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यते ।" या उक्तींत सांठविली आहे. जनकराजाचें ज्ञान व अध्यात्मिक अधिकार जाणून शुकाचार्यासारखे ब्रह्मज्ञानी देखील त्याच्या दारांत तिष्ठत उभे असत,

श्लोक ४५ ती कन्या जनकाच्या घरी दिवसेंदिवस वाढू लागली. सुलावण्य इ० - तिच्या लावण्याच्या समुद्राकडे तिचें तारुण्य धावू लागलें. जशी जशी ती तरुण होऊं लागली, तशी तशी ती अधिकाधिक सुंदर दिसू लागली असा भाव. राम - परशुराम. हा विष्णूचा सहावा अवतार. परशुराम नारदासह जनकाकडे आला. श्लोक ४६—जनकानें परशुरामाचा कसा सत्कार केला त्याचें वर्णन. भाट—स्तुतिपाठक. मिथुळापुरीं—मिथिला नगरींत. जनकाच्या राजधानींत. जनकाच्या राज्यांत लोक कसे सुखी होते, त्याचें वर्णन केलें आहे. सुकृती—पुण्यवान् (जनक). श्लोक ४७—विष्टर—आसन. साधु—परशुराम व नारद हे सत्पुरुष, राजाचा आदर पाहून संतोष पावले. निवाले—संतोष पावले. राजानें त्यांची षोडशोपचार पूजा केली. षोडश उपचार—आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्य-माचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्नानं वस्त्राभरणानि च । गंधपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वंदनं तथा ॥ श्लोक ४८—ते—कन्या, सीता. श्लोक ४९—चाप—परशुरामाचें तें धनुष्य. तिनें इ०—सीतेनें त्या धनुष्याच्या कांबटाचा 'घोडा' केला. लहान मुलें ज्याप्रमाणें काठीचा घोडा करतात त्याप्रमाणें लाडकोडें—लाडीगोडीनें, गोडीगुलावीनें.

श्लोक ५०—सीतेचा खेळकरपणा व एवढ्या धनुष्याला लीलेनें हाताळणें, यामुळें परशुरामाला आनंद वाटला. अंकावरी—मांडीवर. येथें परशुरामाचें वात्सल्य दिसून येतें. शिकवी—उपदेश केला. परशुरामानें जनकाला जें सांगितलें, तें पुढील दोन ओळींत दिलें आहे. बुज—समज. सीता ही तुझी मुलगी नसून, ती आदिमाया आहे असें समज. श्लोक ५१—जनकाला वाटलें कीं, सीतेच्या वागणुकीमुळें परशुरामाला कदाचित् राग आला असावा. म्हणून तो परशुरामाची विनवणी करीत आहे. शरासन—धनुष्य. “सीतेनें तुझ्या धनुष्याचें घोडें केलें म्हणून राग मानूं नको” असें जनक सांगतो. वज्रघोडें—अभेद्य घोडा. त्या धनुष्याचा सीतेनें बळकट घोडा केला.

श्लोक ५२-सीतेने आपल्या धनुष्याचा असा घोडा केल्यावर, परशुरामाने पुढील लक्षण ओळखून ते धनुष्य जनकाच्याच घरी ठेवले, व जो कोणी या धनुष्यास दोरी बांधील, तोच या कन्यकेला वरील असा भयंकर पण त्याने सांगून टाकला. श्लोक ५३- परशुराम गेल्यावर त्याने सांगितल्याप्रमाणे सीतास्वयंवर करण्याची जबाबदारी जनकावर पडली. वचनार्थ- परशुरामाच्या बोलण्याचा अर्थ लक्षांत घ्या. हे मानले इ०-“ सीतास्वयंवराची आज्ञा द्या ” हे पुरोहितांचे शब्द जनकासारख्या विशेष सूजाला अमृताप्रमाणे वाटून ते त्याला मानवले. मानले-मान्य झाले.

श्लोक ५४- सीतास्वयंवराच्या निमंत्रणपत्रिका पाठविण्यास सुरवात होते. स्ववक्त्रांबुजे- आपल्या मुखकमलाने, तोंडाने. दूतांना त्याने आपल्या तोंडी आज्ञा दिल्या. सप्ततळिचे - सात पाताळांतले शेषादि राजे. अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल आणि पाताल. अशी सप्त पाताळे आहेत. विश्वामित्राला देखील इतर द्विज व ऋषींसह घेऊन येण्याबद्दल जनकाची दूतांना आज्ञा होती. श्लोक ५५ - तुरंबुनि - बांधून, खोवून. राजाची आज्ञा शिरसामान्य करून. गंतव्य - गमन. अयोध्यापती - दशरथ, त्यावेळी राम लक्ष्मण इत्यादि पुत्र अयोध्येत नव्हते, म्हणून दशरथाला तेथून इलता येईना. संमती- मान्य, पसंत, पूज्य. श्लोक ५६ - रावण आपल्या शुक व सारण या दूतांना टेहळणी करावयास धाडून पृथ्वीवरची सर्व बातमी आणीतच असे. दूतांनी त्याला सीतास्वयंवराची बातमी सांगितली, व त्यावरून तो तिकडे आपल्या पुष्पकविमानांतून निघाला. निर्मूळ - आमंत्रणाशिवाय, आमंत्रण नसतांना. जनकाने सीतास्वयंवराचे आमंत्रण रावणास दिले नसतांना तो निघाला. मूळ-बोलावणे. सीतास्वरे - ' सीता ' या अक्षरांच्या प्रेरणेने. ' सीता ' एवढी अक्षरे दूताकडून ऐकून आपणास बोलावणे नसतांनाही रावण स्वयंवरास निघाला, यावरूनच त्याची झेणवृत्ति व्यक्त होते,

श्लोक ५७-यांत रावणाच्या पुष्पक विमानाचें संपन्न वर्णन आलें आहे. **मुक्तावळी**-मोत्यांच्या माळांनीं व फुलांनीं गुंफलेलें तें विमान होतें. **रत्नस्तंभ**-रत्नाचे खांब. तें विमान रात्रौ आकाशांतून विहार करीत असतां, चंद्राप्रमाणें प्रशांत व कल्पनाविलासांत दंग व्हावयास लावणारें, तर दिवसा पृथ्वीचा केवळ कंठमणि असा सूर्य जसा जागृति व चेतना आणतो, त्याप्रमाणें देदीप्यमान होतें. रावणाचें विमान चंद्रसूर्याप्रमाणें प्रभावी भासत होतें असा भाव. **मृगांक**-चंद्र. **मनोमय**-कल्पनामय. नाहींतरी चंद्र हा मनावरच प्रभाव गाजविणारा आहे. हें विमान चंद्राप्रमाणें असल्या-मुळें, त्यांत असून मन मानेल तिकडे जावें. **भूस्त्री** इ.-पृथ्वीरूपी स्त्रीचा सूर्य हा (पति) कंठमणि आहे. **दिनमणी**-सूर्य. सूर्य जसा पृथ्वीवरील सर्वांना चेतना व प्रकाश देतो, तसें हें विमान दिवसा आकाशांतून विहार करतांना सर्वांना प्रकाश व चेतना देई. **श्लोक ५८**—येथें रामकथेची फलश्रुति दिली आहे. **निकी**—चांगली. **रसवृद्धि**—श्रृंगारादि नवरसांची वृद्धि. रामकथा पाठ करीत असतां, भक्तांना नवरसांची प्रतीति होते. **सुधारणिविंची** इ०—जी रामकथा अमृताच्या समुद्राची एक लाट आहे. अमृताची लाट आल्यावर मग मृत्यु कोठला ? रामचरित्र पाठ केल्यावर किंवा गाइल्यावर असेंच अमृतत्व प्राप्त होतें. जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून प्राणी सुटतो. **लहरी**—लाट. **श्लोक ५९**—विठ्ठल कवि आतां आपलें काव्य ऐकण्याबद्दल श्रोत्यांना विनंति करीत आहे. **बाणी**—विठ्ठलाचें कवित्व. **वो**—अहो. भ्रमरांना पुष्पांतीळ सुगंध घ्या हो असें मुद्दाम जसें सांगावें लागत नाहीं, तसेंच आपलें काव्य आयका अशी पंडितांना विनंति करण्याची कांहीं जरूरी नाहीं, असें कवीचें म्हणणें. विठ्ठलानें येथें श्रोत्यांना विनंति करतांना जसा विनय दाखविला आहे, तसाच आपल्या काव्याबद्दल आत्म-विश्वासही प्रकट केला आहे.

श्लोक ६० — विठ्ठल कवि मंत्रतन्त्रशास्त्रावर व शकुनावर विश्वास ठेवणारा दिसतो. कोणतेंही काव्य रचण्याचा प्रारंभ करण्यापूर्वीं पुस्तक-

पूजा करून शकुन पाहण्याची चाल होती असें दिसून येतें. ही शकुन पाहण्याची पद्धति अशी:-निरनिराळ्या सात घान्यांचे सात ढीग मांडून त्यावर ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांची तीन ठिकाणीं स्थापना करावी. त्यानंतर आपणाला ज्या ग्रंथावर काव्यनिष्पत्ति करावयाची आहे, त्याची पूजा करून शकुन पाहावा. असा शकुन पाहतांना त्या ग्रंथावर तीन सुपाऱ्या व त्यांच्यावर पुनः तीन फुलें आपल्या मनांत कांहीं इष्ट भाग कल्पून ठेवाव्या. मग कोणत्या सुगरीवरचें फूल प्रथम, नंतर व शेवटीं आपोआप पडतें तें पाहून, त्याप्रमाणें ग्रंथरचनेचा शकुन घ्यावा. समजा, येथें रामायणाची पूजा करून व त्यामैत्रीं सीतास्वयंवराचा कथाभाग मनात कल्पून कवीनें आपण रचावयाच्या ग्रंथातील सर्ग किंवा दशक व श्लोक या संबंधीं वरीलप्रमाणें सुपाऱ्या व त्यावर फुलें ठेवून शकुन पाहिला असेल, तर त्याच्या मनाच्या संकल्पाप्रमाणें फुलें पडून त्याला शकुनाचेंही पाठवळ सदर ग्रंथ रचतांना मिळालें असेल, व अशारीतीनें आपल्याला जणूं दैवी सहाय्यच आहे असें वाटून कवीला ग्रंथरचनेला अधिक उत्साहही आला असेल. कोण- तेंही काम आरंभतांना भाविक लोक देवाला कौरु लावतात तोच प्रकार येथें कवीनें वर्णिला आहे, कारण देवाला सुपारीचा किंवा फुलांचाच कौरु लाव- लेला आढळून येतो.

श्लोक ६१-या प्रथम सर्गांत कवीनें सीतेची उत्पत्ति कशी झाली तें सांगितलें. आतां यापुढील दुसऱ्या सर्गांत, रामानें केलेल्या अहित्योद्धाराची कथा वर्णन करणें प्राप्त आहे असें कवी म्हणतो. **बोलणें लागली**-बोलावी लागत आहे. **इच्छतें पुरवील** - आपल्या काव्याचा हा पहिला सर्ग वाचकांच्या आकांक्षा तृप्त करील. अशी कवीची खात्री असून, श्लोकांचा योग्य तोच अर्थ घेण्याबद्दल तो वाचकांना पुनरपि सुचवितो.

सर्ग दुसरा

प्रस्तुत सर्गांत यज्ञरक्षणासाठी विश्वामित्राने दशरथ राजाजवळ रामाची मागणी केल्याचा कथाभाग प्रथम आला आहे. श्लोक १ — दशरथ — हा अयोध्येचा राजा असून अजराजाचा पुत्र होता. कौशिक-विश्वामित्र, रविवंशविभूषण — सूर्यवंशाचे भूषण, रघुविरास — रामास. दिजे — दे (आज्ञार्थी). मखरक्षणा — यज्ञरक्षणासाठी. श्लोक २-वशिष्ठ ऋषि हे दशरथाचे कुलगुरु असल्यामुळे, ते राजास विश्वामित्राची इच्छा पूर्ण करण्यास सांगतात. मुनिची — विश्वामित्राची. — नृपतिने इ०-दशरथराजाने मनांत विचार केला, व मग वशिष्ठाने सांगितल्याप्रमाणे केले. विचारिले — विचार केला. शिकविले-शिकविलेले. (पूर्ण भूतकालाप्रमाणे अर्थ) श्लोक ३. रामाला विश्वामित्रास दिला, व त्याच्याबरोबर सावधगिरीसाठी दुसरं कोणी तरी असावं म्हणून लक्ष्मणही दिला. सुमित्र — लक्ष्मण. अवधारणा — सावधगिरी, हुशारी. नरेंद्र — दशरथ. “ दोघांचा, राम-लक्ष्मणांचा योग्य प्रतिपाळ करावा ” असे दशरथ विश्वामित्रास म्हणाला. श्लोक ४ — मुनी — विश्वामित्र व वशिष्ठ. राजाने दोघांचंही म्हणणे ऐकल्यामुळे ते दोघे संतुष्ट झाले. तिघे — राम, लक्ष्मण व विश्वामित्र. वहनावारि — रथावर. रणतुरे — रणवाद्ये. रणवाद्ये मेघासारखी गर्जना करीत होती. जणु काय ती, “ राम युद्धांत शत्रूंना मारील ” असाच घोष करीत होती. कर्नि — युद्धांत.

श्लोक ५-सर्वे तेगे इ०-विश्वामित्राने रामलक्ष्मणांना आपल्याबरोबर आणले, विश्वामित्राने त्यांना शस्त्रांचा व अस्त्रांचा उपयोग कसा करावयाचा ते शिकविले. सरिसे — सारखे. श्लोक ६ — अयोध्येहून विश्वामित्राच्या

यशरक्षणस्थलाला जाईपर्यंत मार्गात रामानें एकदोन वीरकृत्यें केलीच. **ताटिका** - सुकेतु नामक यक्षाची कन्या. ही मोठी बलवान् असून, जंभपुत्र सुंद याची पत्नी होय. हिला त्यापासून मारीच आणि सुबाहु असे दोन पुत्र झाले. सुंदानें अगस्त्य ऋषीचा कांहीं अपराध केल्यानें तो त्याच्या कोपानें दग्ध झाला असतां, ही आपल्या दोनी पुत्रांस घेऊन, मलद (आणि कार्षक या देशास जाऊन राहिली; व ऋषीस अनेक प्रकारें पीडा देऊं लागली. त्यामुळें अल्पकाळांत ते देश उध्वस्त होऊन तेथें मोठें अरण्य झालें. त्याच अरण्यासमीप विश्वामित्र ऋषि राहत असून, जेव्हां जेव्हां तो यज्ञ आरंभी, तेव्हां तेव्हां ही आपल्या दोन पुत्रासहित येऊन त्याचा विध्वंस करी. त्यामुळें कंटाळून विश्वामित्र अयोध्येस दशरथराजाकडे गेला, व त्याचे राम लक्ष्मण दोघे पुत्र मागून घेऊन तो आश्रमाकडे निघाला. इतक्यांत मार्गामध्यें हिनें त्यांस पाहिलें, व ती अंगावर घांवून येत आहे तों, विश्वामित्रानें रामाकडून हिचा वध करविला. पुढें यज्ञकाळीं सुबाहु मरण पावून, रामबाणाच्या पिसान्यानें मारीचही उडून समुद्रांत त्राऊन पडला, तेव्हांपासून तो या अरण्यांत पुनः न येतां, लंकेत जाऊन राहिला. **पुरा केला** - मारला. रामानें आपल्या बाणानें याला खलास केला. **लंकाप्राप्ति इ.** - मारीच लंकेत जाऊन राहिला हें वरील हकीकतींत आलेच आहे. याच मारीचानें पुढें सुवर्णमृगाच्या रूपानें सीतेला मोह पाडला, हें प्रसिद्ध आहे. **अध्वर - यज्ञ.** **मिथिलेंद्र दूत** - मिथिलेचा राजा जनक, त्याचे दूत. यांनीं विश्वामित्राच्या आश्रमाला येऊन सीतास्वयंवराची कुंकुमपत्रिका त्याला दिली. **सिद्धाश्रम** - विश्वामित्र सर्व सिद्धि प्राप्त झालेला व ब्रह्मज्ञान झालेला होता म्हणून तो सिद्ध होता; त्याच्या आश्रमाला सिद्धाश्रम म्हटलें आहे.

श्लोक ७ - ते ते अर्थ इ० - "तीतें अर्थ" असा मूळ पाठ असावा. त्या पत्रिकेंतील अर्थ विश्वामित्रानें रामाला सांगितला. काव्यसंग्र-

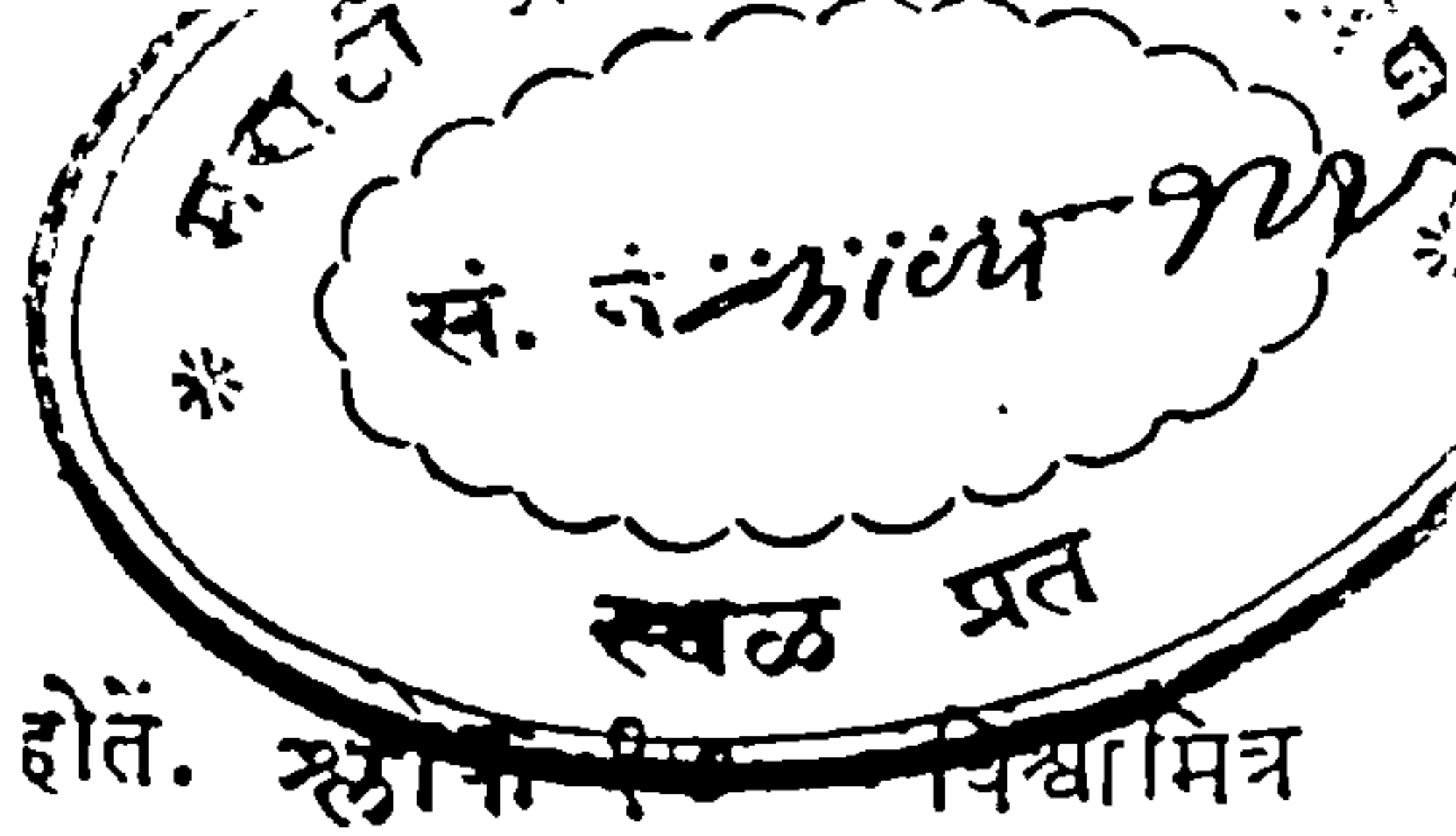
हाच्या पाठानें अर्थनिष्पत्ति होत नाही. तिसऱ्या ओळींत जनकांनं विश्वामित्राला पत्रद्वारें केलेली विनंति दिली आहे. **धनुर्याग** – सीतास्वयंवरासाठी परशुरामाच्या धनुष्याचा पण होता, म्हणून या स्वयंवरप्रसंगाला धनुर्याग असें संबोधिलें आहे. **श्लोक ८**—विश्वामित्र रामास म्हणतात. **पहावयाकारणें**—पहावयास. येथें ‘ कारणें ’ हा शब्द चतुर्थीच्या प्रत्ययाबद्दल लावला आहे. विश्वामित्र म्हणतो कीं, “ तुम्हांला मिथिलेला नेण्यास तुमच्या वडिलांची आज्ञा नसल्यानें तुम्हांला तिकडे नेतां येत नाही. ” **आपणें** – आपणहून. **आता जा** इ० विश्वामित्र रामाला शरयूतीराला जाण्यास सांगतात. **श्लोक ९** – पण रामाच्या मनांत विश्वामित्राबरोबर जाऊन स्वयंवरप्रसंग पाहण्याचें होतें, म्हणून तो विश्वामित्राबरोबर जाण्याची तयारी दाखवितो. **राजान कोपे** इ० – आपण न विचारतां मिथिलेस गेल्यास आपले वडील दशरथ रागावणार नाहीत, अशी राम ग्वाही देतात.

श्लोक १०—विश्वामित्रानेंही यावर मनांत विचार केला. “ हा राम परब्रह्मावतार आहे, जी गोष्ट होणार ती कांहीं टळत नाही, व रामाला तर या स्वयंवरप्रसंगांत यशच आहे. ” मग एवढें जर विश्वामित्राला माहित होतें, तर रामाला वडिलांच्या आज्ञेची अडचण सांगून आपल्याबरोबर येण्यास नकार देण्याचें त्याला कारण नव्हतें. पण कदाचित् रामाच्या अवतारी सामर्थ्याची गोष्ट विचारांती त्याच्या लक्षांत आली असावी. **स्वसंगें** – आपल्याबरोबर रामानें येण्यानें. **श्लोक ११**—**तिथे**—राम, लक्ष्मण व विश्वामित्र, सीतास्वयंवरासाठी मिथिलेस जातात. **नफेरी** – (फारशी) पडघम.

श्लोक १२ – यांत त्या तिघांना जातांना कोणते शुभशकून झाले ते दिले आहेत. भरलेली घागर डोक्यावर वेतलेली सुवासिनी स्त्री सामोरी येणें, डाव्या बाजूनें कावळे उडणें, वाटेंत मोर, मुंगूस, हरिण जातांना दिसणें, व तसेंच उजव्या बाजूनें तास पक्षी व हरिणींचा कळप जाणें, हें शुभ शकून समजतात, त्यामुळें जाणाऱ्या माणसाचें काम हटकून होतें, किंवा त्याला

न कळत फलप्राप्ति होते. येथें हेच शकून घडले आहेत. सव्यपाणी-
डाव्या हाताकडून उजवीकडे. वामभागें - उजवीकडून डावीकडे. रुक्मिणी-
हरणांत सुदेवाला श्रीकृष्णाकडे जातांना असेच शुभशकून झालेले सामराजानें
वर्णिले आहेत. पहा - पक्षद्वारें विप्र वाहेर आला । क्षेमाशंसी त्याजला काक
गेला. ॥ जैसा देखे पूर्णकुंभद्वयाला । तैसा त्याला पूर्ण आनंद झाला. ॥
सवत्स त्या सन्मुख गाय आली । सुवासिनीची मग भेट झाली ॥
-रु. ह. ४।५३, ५४. तास-चास पक्षी, हा निळ्या रंगाचा असतो. पहा-
' सव्य जाती वायस । अपसव्य जाती तास । ' श्लोक १३ - भद्रवनाचें
वर्णन. त्रिपिन - अरण्य. छायासुशीतल इ. सावलीनें गारंगार
असलेलें जें हरित दर्भांकुरांनीं आच्छादलेलें उगवन (फळवाग). श्लोक १४—
असा सुशीतल वायु वाहणें हें देखील एक शुभ लक्षण असून, भावी
लाभाचें सूचक आहे. पहा-मंदं मंदं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वम् ।--
मेघदूत. दुणावे-दुष्पट होई. असा शीतल वायु अंगाला लागल्यान
सुख दुणावलें. कुहुकुहु-हा कोकिळांचा स्वर होय. सुधारव-मधुर शब्द.
अरुणोत्पल-तांबडें कमळ. कळे-मोठ्या कळ्या. कमळाच्या कळ्या
फुलल्या होत्या. सूर्यविकासी कमळें विकसित झालीं होती.

श्लोक १५ - पुष्पयाती-पुष्पांच्या अनेक जाती, प्रकार. भ्रमर-
निकर-भोंग्याचा समूह. गुंजत्कारती- गुंजारव करीत होते. भ्रमर मंद
गुंजारव करीत होते असें भासत होते. शाखी - वृक्ष. या भद्रवनांत राम
असतां तो मिथिला नगरीपासून पांच योजनेंच दूर होता. हें भद्रवन
मिथिलेपासून पांच योजनें दूर होतें असा अर्थ. लेखा-विशेष, गणती.
श्लोक १६-एकीकडे हें भद्रवन असें संपन्न तर दुसरीकडे तें ओस व शून्य
असलेलें रामानें पाहिलें, व हें असें कां याचें कारण त्यानें विश्वा-
मित्राला विचारलें. उद्धस - ओस, शून्य. संतापला रामानें असा प्रश्न
विचारला यावद्दल विश्वामित्राला आनंद झाला. कारण अशा रामाच्या

प्रश्नांतूनच अहिल्येद्वाराला तोंड लागणार होतं. श्लोक १८ - विश्वामित्र म्हणतो. " हे रामा ! हे वन शापताडित असून तुझ्या येथे आगमनाने त्यांचे भाग्य उदयास आले आहे." उपहत - शापताडित, शापदग्ध. भूत इ० - झाली ती घटना घडून गेली. अहिल्येचा वृत्तांत घडला त्याला पुष्कळ वर्षे झालीं. विपिनकथन - त्या अरण्याची कथा, वृत्तांत. हा वृत्तांत अद्याप्यपर्यंत गुप्त होता, अहिल्येचा येथे घडलेला दुर्दैवी वृत्तांत राम येईपर्यंत कोणास ठाऊक नव्हता, तो आतां स्फुट होणार आहे असा अर्थ. गोपीयाचा अर्थ काव्यसंग्रहकारांनी 'गुप्त' असा दिला आहे. पण कोशांत तो तसा सांपडत नाही. कदाचित् गुप्त, गुपित, गोपित, गोपी, असें अपभ्रष्ट स्वरूप येथे केले असावे. पण वाक्यांत असे उदाहरण दुसरीकडे सांपडले नाही. श्लोक १८ - विश्वामित्र आतां पुढे त्या वनाची कथा सांगतात. तपस्थानक - हे वन तपाचे स्थान आहे. पण शापाच्या अग्नीने ते दग्ध झाले आहे. त्याचा तू लवकर उद्धार कर. श्लोक १९ - राम विश्वामित्राला अहिल्येचा वृत्तांत विचारतात. कृतयुगकथा - कृतयुगांत घडलेली कथा. सांग - आरंभापासून शेवटापर्यंत. गुणी - गुणवान् लोकांनी. गुणी लोकांनी ही कथा ऐकण्याकडे आपले चित्त दिले पाहिजे.

श्लोक २० - बुज - समज. मानससुता - मानसपुत्री. ब्रह्मदेवाच्या मनापासून उत्पन्न झालेली. तिच्या इ० - तिच्या (अहिल्येच्या) सौंदर्याबरोबर तुलना करतां, स्वर्गीय देवता देखील अगदी सामान्य वाटत. विरंची - ब्रह्मदेव. ब्रह्मदेवाने असा एक अवघड पण केला की, " जो कोणी पृथ्वीची प्रदक्षिणा करणाऱ्यांत पहिला येईल, त्याला मी माझी मुलगी देईन. " श्लोक २१ - पृथ्वीप्रदक्षिणा करणाऱ्यांत पहिला येऊन ब्रह्मदेवाचा पण जिकण्यासाठी इंद्रादिदेवांची लागलेली अहमहमिका येथे वर्णिली आहे. जवे - वेगाने. कल्प - कल्पित, कल्पना. ब्रह्मदेवाच्या वरील पणाची कल्पना. वाक्य जाले - समजली, सांगण्यांत आली. तो चालिला इ० - गौतममुनि ब्रह्मदेवाचा पण जिकण्यास चालला, व वाटत त्याचे मन शुभ

शकुनांनीं शांत झालें. “मन पथीं शकुनें निवाळें” असा पाठ असावा असें वाटतें. काव्यसंग्रहानें ‘मुनि पथीं शकुनी निवाळें’ असा पाठ घेतला असून तो मुनि चालला असतां, मार्गांत पक्षी शांत झालें, असा अर्थ केला आहे. पण पक्षी शांत होण्याचा येथें कांहीं संबंध नाही, म्हणून तो पाठ स्वीकारला नाही. येथें गौतमाला मार्गांत शुभशकुन झाले, असाच खरा भाशय आहे.

श्लोक २२—उभैतोमुखी—दोनीकडे तोंड असलेली. गाय वीत असतां, तिला एकीकडे स्वतःचे व दुसरीकडे वासराचें अशीं दोन तोंडे असतात. अशा दोनीकडे तोंडे असलेल्या म्हणजे प्रसवत असलेल्या गाईला प्रदक्षिणा घातली असतां, पृथ्वीप्रदक्षिणेचें फळ मिळतें अशी समजूत आहे. म्हणून अशी गाय दिसतांच तीच पृथ्वी समजून गौतमानें तिला सात प्रदक्षिणा घातल्या व ब्रह्मदेवाचा पण जिकल्याच्या आनंदांत तो त्याच्याकडे आला. **आवर्तनें—**प्रदक्षिणा. **ब्रह्मधाम—**ब्रह्मदेवाचें ठिकाण, सत्यलोक. **श्लोक २३—**गौतमानें पृथ्वीप्रदक्षिणेच्या शर्यतींत पहिला येण्याचा आपला पण जिकला असें समजून ठरल्याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें आपली कन्या त्याला दिली. **नेमवचनें—**नियमित वचनाप्रमाणें, दिलेल्या वचनाप्रमाणें. **वृत्रासुरमथन—**वृत्र राक्षसाचा नाश करणारा, इंद्र. **देखोनि नयनें—**डोळ्यांनीं पाहून. इंद्र आलेला डोळ्यांनीं पाहून, ब्रह्मदेवानें त्याला “आतांपर्यंत कोठे होतां” असें विचारलें, व त्याला बडलेली खरी गोष्ट सांगितली. **तथ्य—**खरी गोष्ट. **विषम—**वांकडें. **श्लोक २४—कमळासनें—**ब्रह्मदेवानें. इंद्र कपट करणार हें ब्रह्मदेवाला ठाऊक होतें. **परतें—**पलीकडे, आपल्यापासून दूर. “अहिल्येला आपल्यापासून दूर कधीं करू नको, ज्यावेळीं हिला आपणापासून दूर ठेवशील, त्यावेळीं इंद्र फसवील, दगा देईल.” **ठकिल—**फसवील.

श्लोक २५—वासर—दिवस. **संक्रमिले—**गेले. **शतमखे—**इंद्रानें टपून बसतां बसतां दिवस साधला. अहिल्येला फसविण्याची संधि साधली. **पर्वाणि—**पुण्यकाळ. **सूर्यपरागिंची—**सूर्यग्रहणाची. **पहा—**

चंद्रासि लागति कळा उपराग येतो । —दमयंतीस्वयंवर-५. तिची—त्या पर्वणीची, त्या पुण्यकाळीं घडलेली. श्लोक २६—गौतम सूर्यग्रहणाची पर्वणी साधण्यासाठीं आपल्या पत्नीसह वैतरणी नदीस स्नानास गेला. रमणी—पत्नी, अहिल्या. वैतरणीस—विंध्यपर्वतापासून निघणाऱ्या नदीस. संतर्पणी—संतर्पण करण्यासाठीं. देव, पितर यांना उद्देशून उदक देण्यासाठीं. पर्वणी साधणें—सूर्यग्रहण अथवा चंद्रग्रहण हा काल पर्वकाल समजला जातो, व तो काल संपण्याच्या आंत समुद्रस्नान, श्राद्ध, पितृतर्पण, दान इ. पुण्यकर्म उरकून घेणें. अशा कालांत पुण्यकर्म केलीं असतां कोटिगुणित फळ प्राप्त होतें अशी श्रद्धाळू समजूत आहे. मोक्षांतीं—ग्रहण सुटल्यावर. पाककरणीं—स्वैपाक करण्यास. ग्रहण सुटल्यावर भोजन करावयाचें म्हणून गौतमानें अहिल्येस स्वैपाक करण्यास आपल्या अगोदर बरीं पाठविली. हीच अहिल्येला एकटी गांडण्याची संधि टपून वसलेल्या इंद्रानें साधली.

श्लोक २७—इंद्र गौतमाचें रूप धेऊन अहिल्येकडे येतो. रती —संभोग. कामज्वरें—कामधिकारानें पेटलेला. ते—अहिल्या. “दिवसा संभोग वर्ज, हा शास्त्रार्थ तुम्हास टाऊकच आहे.” अहिल्येला तो कपटी इंद्र उमगला नाही. त्यानें गौतमाचें रूप घेतल्यानें तो तिला आपला पति गौतमच वाटला. म्हणून गौतमालाच उद्देशून ती बोलते. नेंदी कदा भाउका—“मला माझे हित साधावयाचें असल्यामुळें, अशा दिवसाढवळ्या मी तुम्हांला कधींच संभोग देणार नाही.” येथें “भाउका” ही चतुर्थी घ्यावी. पण ‘भाउका’ हे संबोधन घेतल्यास, “हे भाविका ! तुम्हांला मी संभोग कधी दिला नाही ? पण अशावेळीं तुम्हीं कसा अधर्म करता हें चांगलें कां ?” असाही अर्थ होईल, भाउक—हित, कल्याण, अथवा भाविक. श्लोक २८—तो—गौतमरूपी इंद्र. मृगशावलो लनयना—हरिणबालकांच्या डोळ्याप्रमाणें चंचल आहेत डोळे जिचे अशी. सामथर्यवंतापुढें इ.—माझ्यासारख्या प्रभावी माणसापुढें मूर्ख शास्त्रांना दोषादोषविचार कांहीं समजत

नाहीं. त्यांची वचने म्हणजे नुसते वेडेचार आहेत. म्हणून शास्त्रवचन विचारांत घेण्याचें कारण नाहीं. चार करणे—वेडेवांकडे आक्षेप घेणे, बडबड करणे, कोपे इ० — “ ज्याच्या अंगांत सर्व त्रिभुवन भस्म करण्याचें सामर्थ्य आहे; त्याला दिवसा संभोगाचा दोष कांहींच करूं शकत नाहीं. मी शाप देण्याला तसाच अनुग्रह करण्यालाही समर्थ आहे. मला ब्रह्मा व इंद्र हे देव वंदन करतात. ”

श्लोक २९— गौतमरूपी इंद्र पुढें आणखी युक्तिवाद करतो. **स्वक्षेत्री**— आपल्या पत्नीच्या ठिकाणी. “ आपल्या पत्नीच्या ठिकाणी स्वेच्छेनें केव्हांही रममाण होण्यास दोष नाहीं. ” असा शास्त्रार्थ त्या कपटी इंद्रानें पुढें केला आहे. **आच्छादं** इ० — “ तुला दिवसाचीच शंका येत असेल, तर हें सूर्यवित्र झाकून टाकून अंधार करूं काय ? ” दिवसा सूर्यालाही झाकून टाकण्याचें सामर्थ्य आपल्या पतींत आहे हें अहिल्येला माहित होतें, म्हणून ती इंद्राच्या या भुलथापांना भुलली. **शास्त्रार्थी**— शास्त्रवचनांत. या श्लोकाच्या पहिल्या ओळींत सांगितलेल्या शास्त्रवचनांत. **गोंविले**—आडकविलें. **दिजे**— दिला. **श्लोक ३०**—रतांतसमयीं— संभोग घेतल्यानंतर इंद्रानें आपलें खरें रूप प्रगट केलें, व मग अहिल्येलाही आपली दुःस्थिति कळून चुकली. **दुर्गती**— आपली शोचनीय स्थिति, भ्रष्ट स्थिति. **कंटाळणें**— त्रासणें, उद्वेग वाटणें. **कवण पै वर्जी**— “ ज्यानें तपाचें वर्धन केलें आहे अशा गौतमाचें कोण निवारण करूं शकेल ? ” असें अहिल्या त्या कपटी इंद्राला बोलते. **श्लोक ३१**— इंद्रअहिल्येच्या संभोग-कालीं गौतमऋषी नदीहून आपल्या आश्रमाला आला. **परगामिनी**— आपली पत्नी परपुरुषाशीं रत झाली, हें गौतमाला अंतर्ज्ञानानें समजलें. **पाचारी**— विचारलें. गौतमानें इंद्राला आश्रमाच्या बाहेरूनच विचारलें. **आशंका**— भीति. **पाकशासन**— इंद्र. अहिल्येनेंही इंद्राचा धिक्कार केला, तो पुढील श्लोकांत दिला आहे.

श्लोक ३२ - झिडकिला - धुडकावला, धिक्कार केला. मार्जार-
वेशे - मांजराच्या रूपानें. इंद्र मांजराच्या रूपानें दडला. गौतमाची त्याला
भीति वाटली. इंद्रगोप - तांबड्या किंवा हिरवट रंगाचे मखमली किडे
पावसाळ्याच्या प्रारंभी निघतात ते. कदाचित् इंद्रानें त्याचें रूप घेतलें
म्हणूनच त्यांना तसें नांव पडलें असावें. सहसा - अकस्मात्. गौतमाच्या
तो जातां जातां दृष्टीला पडला. गौतमानें आपल्या झारोतील पाणी शिंपडून
इंद्राला त्याच्या खऱ्या स्वरूपांत आपल्यापुढें उभा केला. इतकें त्याचें मंत्र-
सामर्थ्य प्रभावी होतें. विषयता - कामुकता. इंद्रासारख्या देवाधिदेवानें
प्राकृत मानवाप्रमाणें दुष्ट कामुकतेला बळी पडावें, याबद्दल गौतमाला विस्मय
वाटला आहे. वोखटा - वाईट. श्लोक ३३ - म्हणून गौतम इंद्राला
शाप देतो. " ज्या भागाच्या ठिकाणीं तूं रममाण झालास, तशीच हजारों
छिद्रे तुझ्या अंगाला पडतील. " लुति - लूत. हा एक त्वचारोग आहे.
कुठ्यालाही लूत भरते, तशीच लूत तुझ्या अंगांतून गळून तुझे शरीर
सडून जावो असा गौतमाचा शाप. आच्छादी - झांकून घेतलें. इंद्रानें
लाजेनें आपलें तोंड झांकून घेतलें. सर्वांगी इ० - गौतमाच्या शापवाणी-
प्रमाणें इंद्राच्या सर्वांगावर छिद्रे पडल्याची स्थिति प्रत्यक्ष अनुभवाला आली.
बाणली - ठसली. उश्याप - शापाची तीव्रता कमी करणारे वचन.
इंद्रानें भिऊन जाऊन आपल्याला दिलेला शाप कमी व्हावा म्हणून गौतमा-
जवळ तशी मागणीदेखील केली नाहीं. श्लोक ३४ - युग - जोडी.
दंड - शिक्ष. ऐरावत - इंद्राचा हत्ती. शतक्रतु - इंद्र. स्त्रीशीं -
अहिल्येला गौतम बोलला. तूं कैशी इ० - " तूं इंद्राशीं रममाण होऊन
पुनः त्याला पळ असें कसें म्हणालीस ? " यावरून इंद्राला अहिल्येची
देखील फूस अगर अनुमति असावी, असा गौतमाचा संशय दिसतो,
म्हणून त्यानें त्या दोघांना शाप दिला. कां लत्ताप्रहरं इ० -
गौतमाचा अभिप्राय असा कीं, इंद्राच्या व्यभिचारकर्मांत जर अहिल्येचें
अंग नव्हतें, तर तिनें त्याला लथ कां मारली नाहीं ? ' पळून सुटून जा. '

असं. ती त्याला कां म्हणाली ? यावरून अहिल्यासुद्धां शापाला तितकीच पात्र ठरवून गौतमानें तिला, ' शिला होऊन पड ' असा शाप दिला. श्लोक ३५ — अहिल्या आपल्याकडून घडलेल्या दोषांचें समर्थन करतें. ते— अहिल्या. ती गौतमाला म्हणते, " इंद्रानें तुमचें रूप धारण केलें, शिवाय त्यानें ' पतीला आपल्या पत्नीशीं केव्हांही रममाण होण्यांत दोष नाही ' असा शास्त्रार्थ सांगितला. मी तर निर्दोष आहे, ही सर्व घटना केवळ दैव-योगानें घडून आली ! " हें ऐकून गौतमानें अहिल्येला उःशाप दिला. जल्पे — बोले. सुधासौरसी — अमृताच्या गोडीनें, अमृततुल्य. श्री-रामांघ्रि इ० — श्रीरामाच्या पदकमलाचे रजःकण. श्रीरामाच्या पायाची धूळ लागताच तूं पुनरपि तुझें पूर्वांचें शरीर पावशील. तूं पुनः अहिल्यारूप धारण करशील. श्लोक ३६ — मळरूप — पापरूप. कुंडाग्निनें — यज्ञकुंडांतील अग्निनें. पर्णकुटी जळून सर्वत्र शून्य झालें.

श्लोक ३७ — मृगासन — हरिणाजिन. हें झाडून गौतमानें तें वन सोडून जाण्याची तयारीच केली ! एणें — गौतमानें. श्लोक ३८ — नीडें — वरटीं. पक्ष्यांनीं आपलीं घरटीं सोडलीं. समूळाग्रपत्रें — मुळापासून शेंड्याच्या पानापर्यंत वृक्ष वाळून गेले. गतक्रोध — राग शांत झाल्यावर मात्र गौतमाला पश्चात्ताप प्राप्त झाला. श्लोक ३९ — गौतमाला मेरुपर्वतावर तपाःश्रयेंला जावें लागलें. घाला घालणें — छापा घालणें. इंद्रानें गौतमाच्या अहिल्येवरच केवळ छापा घातला नाही, तर गौतमाला आपल्या कपटी वर्तनानें क्रोधाला चढवून त्याच्या तपावरच त्यानें घाला घातला ! क्रोधाला चढून गौतम आपल्या दीर्घकालीन तपाचें पुण्य गमावून बसला. पश्चात्तापे इ० — आपण इंद्राला व अहिल्येला व्यर्थ शाप दिला असा त्याला पश्चात्ताप झाला, व त्यामुळें त्याचा इंद्र-अहिल्येवरील क्रोध शांत झाला. श्लोक ४० — शांतरस व वीररस यांच्यांत मूलतःच विरोध आहे. तिमिर — अंधार. दुरित — पाप. या श्लोकांत दोन विरोधी गोष्टी

एकत्र राहूं शकत नाहीत, याबद्दल निरनिराळे दृष्टांत देऊन गौतमाच्या पश्चात्तापापुढे त्याचा क्रोध राहणें शक्य नव्हतें, हें ध्वनित केलें आहे. **श्लोक ४१- आपुला घात केला- आपल्या तपःपुण्याचा नाश करून घेतला. लिंपिली - मावली.**

श्लोक ४२-गौतम पश्चात्तापपूर्वक म्हणतो. “ ज्या अर्थी अहिल्ये. कडे कांहींच दोष नाही, त्याअर्थी खरें काय तें न समजून घेतांच मीं तिला शापली. इकडे इंद्रही कांहीं सामान्य व्यक्ति नव्हे, तर तो सर्व देवांचा अभिमानी ! अशांना क्रोधानें शाप देण्यांत मीं व्यर्थ पुण्यहानि करून घेतली. ” **श्लोक ४३ - “ कोणत्याही कन्येच्या कौमारावस्थेंत चंद्र, अग्नि व गंधर्व हे तिचे प्रत्येकीं दोन वर्षे तिचा उपभोग घेतातच, त्याचा प्रत्यवाय कोणता योगी धरतो ? ”** गौतमाचें म्हणणें असें कीं, प्रत्येक कुमारीचा जर चंद्र, अग्नि व गंधर्व यांच्याकडून उपभोग घेतला जातोच, तर अहिल्येच्या कौमारावस्थेंतही तसेंच घडलें असलें पाहिजे. मग त्याला जर आपण आक्षेप घेतला नव्हता, तर आतां इंद्रानें अहिल्येचा उपभोग घेतला म्हणून तरी आपण कां क्रोधास चढावें ? इंद्र देखील चंद्र अग्नीप्रमाणें देवच नाही काय ? आपण व्यर्थ क्रोधास वश झालों याबद्दलची गौतमाची ही पश्चात्तापोक्ति आहे. **सुरतानुरागी-उपभोगाची इच्छा धरणारे. दुर्बाध - प्रत्यवाय. श्लोक ४४-“ शिवाय जो विराटस्वरूपीं ईश्वर जगाचा केवळ प्राण असून प्रत्येक प्राण्याच्या देहांत प्राणरूपानें राहतो, चंद्र हा ज्याचें मन, व सूर्य ज्याचे डोळे, त्याच्याच मुखापासून इंद्र व अग्नि उत्पन्न झाले. ”** गौतमाचें म्हणणें असें कीं, विराटस्वरूपी परमेश्वराच्या तोंडांतून निघालेल्या इंद्राकडून आपल्या पत्नीचा देह विटाळला गेला असल्यामुळें, ती गोष्ट विचारांतच घेण्यासारखी नाही. कारण प्रत्येक प्राण्याच्या देहांत विराटस्वरूपी ईश्वर प्राणरूपानें राहतो, तथा तो अहिल्येच्याही ठिकाणी आहेच. आणि अशा विराटस्वरूपाच्या तोंडांतून निघालेला इंद्रही विराटस्वरूपाचा अंशच असल्यानें, ईश्वराच्या विराटस्वरूपाच्या नात्याच्या दृष्टीनें विचार केल्यास,

अहिल्या व इंद्र दोघेही विराटस्वरूपाचेच अंश ठरतात. म्हणजे त्या दोघांत द्वैत नाहीच. मग त्यांच्यांत व्यभिचार घडला असे तरी कसे मानतां येईल? गौतम यथे वेदान्ताच्या दृष्टीने आपले समाधान करून घेत आहे. वेदांच्या भूमिकेवरून पाहतां, इंद्रावर व अहिल्येवर आपण क्रोध धरला हें अनुचित केलें, असेच त्याला ध्वनित करावयाचें आहे. **अर्यमा**—सूर्य. **भूत**—ज्ञाले, उत्पन्न ज्ञाले. **श्लोक ४५**—गौतम शेवटीं, “व्हावयाचें तें टळत नाही, ब्रह्मादिदेवांनासुद्धां भोग सुटत नाही, यावरून ईश्वरेच्छा बलीयसी” असें म्हणून, आपल्या क्रोधाची व्यर्थता दर्शवितो. “ब्रह्मादेवाला जिथं आपत्ति सुटली नाही, तिथं आपला काय पाड !” असेच गौतमाला सुचवावयाचें आहे. जी गोष्ट व्हावयाचीच हें ठरून गेलें होतं, ती होणारच. अहिल्येकडून असे अपवृत्त्य होणार हें जर पूर्वांच ठरलेलें होतें, तर त्याबद्दल क्रोध बालगून तरी काय फायदा ? **प्रमाणीं**—प्रत्यंतरासाठीं. “होणार तें टळत नाही,” याच्या प्रत्यंतरादाखल अनेक ऋषी वेदवाणी बोलून गेले आहेत.

श्लोक ४६—संग्रह-पुण्यसंचय, सांटा. **संदग्ध करावयातें**—जाळून टाकण्यासाठीं, नाहीसा करण्यासाठीं. **प्रस्थान**—प्रस्थान=प्रवासास निघणें, प्रयाण करणें. **श्लोक ४७** रामाचें परब्रह्मस्वरूप जाणूनच विश्वामित्रानें त्याला अहिल्येची हकीकत साग्र सांगितली. **आत्माराम**—परमात्मा. **गुणाभिराम**—गुणांनीं सुंदर असणारा, गुणमंडित. **त्यातें म्हणें**—राम विश्वामित्राला म्हणतात. **ते पें ३०**—तिला तूं खचित उद्धरशील. **उड्याप**—अहिल्येच्या शापाचा परिहार कसा करावयाचा हें तूं जाणतोस. तुड्याचकडून तिचा उद्धार व्हावयाचा आहे, असा अर्थ. **श्लोक ४८**—विश्वामित्र रामाला अहिल्येची शिला कोडे आहे तें सांगतो. **पसरिली**—लांब-सडक अशी पडलेली आहे. अहिल्येच्या देहाचीच शिला-ज्ञाल्यामुळे ती लांबच लांब अशी पडली होती. **वंशातळीं**—वेळूच्या वेदाच्या मुळाशीं. **शापील ३०**—रामाला वाटलें कीं, आपण जर त्या

शिळेल्या पाय लावला, तर तिच्यांतील अहिल्या आपल्याला कदाचित् शापील. अशा पतिव्रतेच्या शिळेल्या पाय कसा लावायचा अशी शंका रामाला वाटली, पण विश्वामित्रानें त्याची खातरजमा करून आपल्या पायांच्या रजःकणानें तिचा उद्धार करण्यास सांगितलें. **पादक्षालन** - पाय धुवून. कोणतेंही पवित्र कार्य करण्यापूर्वी हातपाय धुण्याचा आपला आचार आहे. **आचमन**-तळहातावरून संध्येच्या पन्नीभर पाणी पिणें. हाही वरीलप्रमाणेंच आचार आहे. **रामांघ्रि** - येथें वास्तविक रामानें आपला पाय शिळेल्या लावला आहे. पण 'रामांघ्रि' असा समास घेतल्यास 'रामाचा पाय' विश्वामित्रानें त्या शिळेल्या लावला असें समजावें लागेल. 'राम अंघ्रि' अशीं भिन्न पदें असतां, कवीनें येथें संधि केला आहे. **श्लोक ४९** - **समेत** - बरोबर. **ते** - शिळा. **जडतां** - लागतांच **पूर्वस्थिति** - अहिल्येचा पहिला मनुष्यदेह तिला प्राप्त झाला. **तपोवर्धना** ज्यानें आपलें तप वाढविलें आहे अशा विश्वामित्राला. **मूर्धना** - मस्तक.

श्लोक ५० - मिलिंदे—भृंग. रामाच्या पदकमलदर्शनासाठीं देव देखील भृंग झाले, उत्सुक झाले असा अर्थ. **श्लोक ५१**—अहिल्या रामाची स्तुति करते. **कैवल्यधाम** - मोक्षाचें माहेरघर अशा. **निगम**—वेद. राम हा परमात्मस्वरूप असल्यानें त्याचें स्वरूप वेदांना देखील कळलेलें नाही. म्हणून "नेति नेतीत्यात्मा" असें उपनिषद्ब्रचन आहे. **वामांगि** **रामा** - ज्याच्या डाव्या बाजूला त्याची पत्नी (सीता) बसलेली आहे असा. "वामांकारूढ सीता मुखकमलामिललोचनं नीलकंठम्" असें रामाचें ध्यान वर्णन केलें आहे. पण येथें तर सीतेचें स्वयंवर अजून व्हावयाचें आहे. मग त्याच्या वामांगी सीता आली कोठून ? हा कालविपर्यासाचा दोष कवीच्या लक्षांत आला नाही. येथें 'वामांगि' असा पाठ पाहिजे होता. **उमा कांत** - शंकर. हा रामाचा भक्त असून तो रामाचा सारखा जप करतो अशी कथा आहे. पहा— "निशिदिनि शितिकंठा हा जपाचाच घंटा" —

सामराज. रु. ह. क्रिया 'तूझ्या पदांबुजरजःस्त्रपनें शिवाला । अज्ञाननाशन महोत्सव थोर जाला' ॥— सामराज. रु. ह. ५।१०० मोक्षार्थ इ०— धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चारी पुरुषार्थ तूं भक्ताला साधून देतोस. अभृत-पद— मोक्षपद, निर्वाणपद. पहा— “ यद्गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम ”— गीता. पूर्णकामा— भक्तांच्या इच्छा पूर्ण करणारा. सामा-विशी— भक्तांचें अन्याय तूं पोटांत घालतोस. येथें “ द्वादशकमलबंध ” नामक बंध साधला आहे. या श्लोकाच्या ओळींत २१ अक्षरें असून, त्यापैकी सातव्या अक्षराला 'मा' यानें यमक साधलें आहे, व हें 'मा' अक्षरच या सहा सहा अक्षरांच्या प्रत्येकी पाकळ्यांच्या कमळाचें डेट आहे. अशा सहा सहा अक्षरांच्या पाकळ्या एकंदर चारा होतात, म्हणून याला द्वादशकमलबंध म्हटलें आहे.

श्लोक ५२ — आपल्या पत्नीचा रामानें उद्धार केला, हें गौतमाला अंतर्ज्ञानानें समजलें. समीरोपमा — वायुवेगानें, शीघ्रगतीनें. याचा संबंध 'आला' या क्रियापदाकडे आहे. साकार ब्रह्म — परब्रह्म हें निर्गुण निराकार आहे, तेंच रामाच्या रूपानें साकार होऊन आलें आहे, अशी गौतमाची स्तुति. श्लोक ५३ — वेदमंत्रां — वेदमंत्रोच्चारपूर्वक. विधानोक्त — शास्त्रांत सांगितलेल्या त्रिधीप्रमाणें, पद्धतीप्रमाणें, तंत्रां — तंत्राप्रमाणें. तंत्र= धार्मिक विधींतील मंत्राप्रमाणें हातानें करावयाच्या क्रियांचा समुदाय, पूजा इत्यादिकांतील आचार, प्राणायाम, षडंगन्यास इ. बाह्य कर्में तंत्रांतच येतात. गौतमाला अहिल्या पुनरपि मंत्रतंत्रोक्त दिली असा अर्थ. गीर्वाण— देव. ऋषीकारणें — ऋषीला. द्वितीयेमाठी ' कारणें ' हें अव्यय जोडलें आहे. श्लोक ५४ — ब्रह्मदेवादि देवांची गौतमाला प्रार्थना. समस्तां इ० — सर्व देवांना तो पुनरपि मान्य होवो. गौतमाच्या शापानें इंद्राचें स्थान भ्रष्ट झालें होतें; तर पुनः त्याला त्याच्या पूर्वस्थळीं स्थापना अशी प्रार्थना. श्लोक ५५— गौतमानें उक्तं. समुद्रांतुनि — इंद्र गौतमशापामुलें समुद्रांत दडी मारून

बसला होता. वदे - गौतम इंद्राला म्हणाला. सर्व सेवी - यज्ञांतील सर्व हविर्भाग तूं पूर्वाप्रमाणेंच घेत जा. श्लोक ५६ - भगांचे - इंद्राच्या अंगावरील छिद्रांचे डोळे झाले. साक्षि चाले - असें प्रत्यक्ष प्रमाण घडलें. इंद्राला त्या दिवसापासून ' सहस्राक्ष ' हजार डोळ्यांचा असें नांव मिळालें. श्लोक ५७ - तपोधन - तप हेंच धन ज्याचें असा गौतम. ऋषि - विश्वामित्र. बंधु - लक्ष्मण. जगवंदनमूर्ति - महेश, शंकर. विश्वामित्र, राम व लक्ष्मण हे तिघे त्या रथावर ब्रह्मा, विष्णु, महेशाप्रमाणें शोभले. श्लोक ५८ - चाल्मीकिची - रामायणकर्ता आद्य कवि. त्याच्याच काव्याच्या आघारानें आपण हें काव्य रचिलें, असें विठ्ठल सांगतो. उलथा - संस्कार, ठसा. वित्पन्न - व्युत्पन्न, विद्वान लोक, आपला हा दुसरा सर्ग कानांनी ऐकोत, अशी विठ्ठलाची विनंति.

सर्ग तिसरा

विठ्ठल कवि आपल्या काव्यरचनेला आधारभूत असलेल्या संस्कृत व प्राकृत ग्रंथांचा उल्लेख करतो. हनुमंत नाटक - हें नाटक मिश्रमोहनदास या नांवाच्या कवीने संस्कृतांत रचलें असून, त्याचें १४ अंक आहेत. यांत रामाच्या स्वयंवरापासून त्याच्या लंकाविजयापर्यंतचे प्रसंग वर्णन केले आहेत. शिवकालांतील मुक्तेश्वर, नागेश, आनंदतनय, अनंत अित्यादि सीतास्वयंवरावर रचना करणाऱ्या मराठी कवींनी या नाटकाच्या जरूर त्या भागाचा अनुवाद केला आहे. रघुवंश - कालिदासाचें हें महाकाव्य १९ सर्गांचें असून त्यांत दिलीपापासून लवकुशापर्यंतच्या रघुवंशाचें वृत्तवर्णन केलें आहे. आदिकविप्रमेय - वाल्मीकि हा आद्य कवि असून त्याचा रामायण हा रामचरित्रपर ग्रंथ सिद्धांतस्वरूपाचाच आहे. प्रमेय - सिद्धांत. गिरादेशिची - देशी भाषा जी मराठी, तिच्यातील कांहीं रचना. विठ्ठलानें आपल्या सीतास्वयंवराला कोणते मराठी काव्यग्रंथ आधाराला घेतले होते, याचा स्पष्ट उल्लेख त्यानें केलेला नाही. पद्ये सार्थक - विठ्ठल अशी ग्वाही देतो कीं, आपली पद्यरचना अर्थपूर्ण असून, त्यांत वाचकांना पाद-पूरणासाठीं अधिक अक्षरांची किंवा शब्दांची भरती करावी लागणार नाही. आपली वाणी जशी अर्थवाहक आहे, तशीच आपली पद्यरचना देखील वृत्त-शुद्ध आहे, असा त्याला विश्वास आहे. पादपूर्ति - वाक्याच्या किंवा श्लोकाच्या चरणाची भरती. गौणाक्षरें - कमीजास्त अक्षरें. आपल्या कवितेंत उगीच वावगीं अथवा फालतू अक्षरें सांपडणार नाहींत, असें कवि वजावतो. चैत्रींचे ६० - असा हा आपला रामचरित्रपर काव्यग्रंथ रामनवरात्रांत चैत्र शुद्ध प्रतिपदेपासून रामनवमीपर्यंत ९ दिवस वाचला जावा, तो वाचण्यालायस्य आहे, अशी कवीची अपेक्षा आहे.

श्लोक २ — राम, लक्ष्मण व विश्वामित्र अहिल्येचा उद्धार करून त्या भद्रवनांतून मिथिलेकडे निघाले. या सर्गांत रामाच्या मिथिला प्रवेशाचें वर्णन येणार आहे. **स्यंदन** — रथ. **वायुगतीं** — वायुवेगानें. **भाट अचाट** — असेंच वर्णन पहिल्या सर्गाच्या ४६ श्लोकांत आलें आहे. तुलनेसाठीं सर्ग २ श्लोक ११ ही पहावा. **श्लोक ३** — राम, लक्ष्मण व विश्वामित्र हे जणु श्रृंगार, हास्य व करुणरसांच्या मूर्तीच होत्या. पण विश्वामित्रासारख्या कोपिष्ठ माणसाला करुणरसाची मूर्ति म्हणण्यांत काय स्वारस्य आहे ? शिवाय लक्ष्मणाचा तरी हास्यरसाशी काय संबंध, हें समजणें कठीण आहे. **साक्षिपूर्ति** — साक्षीभूत, साक्षात्. **श्लोक ४** — रामाच्या रथाचें वर्णन. **वणूं सके** — 'वणूं सके' या क्रियापदाचें 'वेगासि' हें कर्म व्यानें. **मलयानिळाते** — मलय-पर्वताकडून येणाऱ्या वाऱ्याला देखील तो रथवेग कुंठित करित होता, थोपवीत होता. **गाती ३०** — काव्यसंग्रहाचा पाठ घेतल्यास 'गाती' वाला कर्ताच दिसत नाहीं, म्हणून तो पाठ स्वीकारला नाहीं. **श्लोक ५** — **जान्हवी** — गंगा. **भर्गचित्ताभिरामे** — शंकराच्या मनाला आनंद देणाऱ्यानें अर्थात् रामानें. शंकर रामाचा भक्त असल्यानें, राम हा त्याला आनंद देणारा आहे. **असा प्रश्न** — रामानें गंगावतरणाची कथा विश्वामित्राला विचारली, व त्यानें ती त्याला सांगितली. **श्लोक ६** — विश्वामित्र सांगतो. **सगर** — इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न हरिश्चंद्रवंशीय बाहुक राजाचा पुत्र होय. त्याला विदर्भ देशाचा राजा यदु याची कन्या सुमति व शिवि देशच्या राजाची कन्या केशिनी अशा दोन बायका होत्या. त्यांत पहिलीला साठ हजार व दुसरीला असमंजा नांवाचा एकच, याप्रमाणें पुत्र झाले होते. सगरानें अनेक यज्ञ करून अश्वमेधही शतावधि केले. त्यांतील एका अश्वमेधांतील शामकर्ण अश्व इंद्रानें हरण केला, त्याचा साठ हजार सगरपुत्र शोध करूं लागले. परंतु त्याचा कोठें ठिकाण लागेना, म्हणून त्यांनीं समुद्र खणला. तथापि तेथें अश्व न सांपडतां, कपिलऋषीच्या आश्रमांत तो सांपडला. तेव्हां कपिलमुनि हाच

अश्वहरणकर्ता असावा असे वाटून, ते त्या समाधिस्थ ऋषीस मारुं लागले. इतक्यांत कपिलानें नेत्र उघडून सगरपुत्राकडे पाहतांच ते सर्व दग्ध झाले. इकडे सगरराजा यज्ञदीक्षा घेऊन बसलेला, तर तिकडे पुत्रांचा असा परिणाम झालेला. असमंजा पुत्र जवळ होता, पण तो पूर्वांच अरण्यांत गेलेला असल्यानें, राजाला यज्ञसमाप्तीचें मोठें संकट पडलें. पुढें असमंजाचा पुत्र समदृश (अंशुमान्) यानें तो अश्व मोठ्या युक्तीनें कपिलाकडून आणून सगराचा यज्ञ सिद्धीस नेला. यज्ञ पूर्ण होतांच सगरानें समदृशास (अंशुमानास) राज्यावर बसवून आपण तपार्थ अरण्यांत गेला. **सूर्याशिचा** - सूर्यवंशातील, राम हा इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न व सूर्यवंशी होता. सगर त्याचा पूर्वज ठरतो. **घोडा** - अश्वमेध यज्ञातील घोडा अगोदर पृथ्वीवर भ्रमणार्थ सोडावयाचा, व जो कोणी राजा त्या घोड्याला धरील त्याला त्या यज्ञकर्त्यानें जिंकायचें, अशा तऱ्हेनें पृथ्वीवरील सर्व राजे जिंकून झाल्यावर मग त्या घोड्याचा यज्ञ करावयाचा, अशी पद्धति होती. येथें त्या साठसहस्र सगरपुत्रांनीं आपल्या सामर्थ्यानें पृथ्वीवरील सर्व राजांना जिंकलें होतें. **गोत्रापती** - पृथ्वीपती, राजे. **शतक्रतु** - इंद्र. ज्या कोणाच्या यज्ञांची संख्या शंभरपर्यंत येई, त्याच्या यज्ञांत इंद्र विघ्न आणणार हें ठरलेलेंच असे. कारण ज्याच्या हातून शंभर यज्ञ होतील त्याला इंद्रपद मिळावयाचें असा नियम होता, व त्यामुळें आपलें स्थान जाईल अशी इंद्राला नेहमींच भीति वाटे. म्हणून तो अशा यज्ञांत कांहींतरी विघ्न आणीच. येथें सगराच्या यज्ञाचा घोडाच पाताळांत नेऊन इंद्रानें अडथळा उत्पन्न केला आहे.

श्लोक ७- विंदुसरोवर - भागीरथीचा ओघ शंकरांनीं मस्तकीं धारण केला, त्यांतून जे विंदू भूमीवर पडले, त्यांपासून झालेले सरोवर तें. हें हिमालयाच्या हिरण्यश्रृंग नामक शिखराच्या पायथ्यासमीप आहे. **सगर-** सगरपुत्र. **जालें तुरंगें पिसं-** घोड्यामुळें वेडे झाले, त्यांची अगदीं वेड्यासारखी स्थिति झाली. **होतें बंधन इ०-** इंद्रानें तो घोडा पाताळांत

कपिलऋषीच्या आश्रमांत त्यांच्या पाठीमागे बांधून लपवून ठेवला होता. नेणोचि तो लापसी- ही गोष्ट कपिलाला ठाऊक नव्हती. आपल्या मागे हा सगराचा घोडा इंद्राने बांधला आहे, याची त्या ऋषीला कल्पना नव्हती. वारुसी- घोड्यास. श्लोक ८- खाणितले- खणून काढले. सगरपुत्रांनी समुद्र खणला म्हणून त्याला 'सागर' असे नांव मिळाले. धुंडित इ०- घोड्याला हुडकीत हुडकीत ते सैन्यासह विळांविळांतून येत होते. शामल- कर्ण- ज्याचे कान काळे आहेत, असा सुलक्षणी घोडा. समाधिसि इ०- कपिलमुनि त्यावेळीं समाधि लावून वसले होते, त्यांच्या मागेच इंद्राने घोडा बांधला होता. सगर कपिलालाच घोड्याचा चोर समजून, त्याच्यावर ते तुटून पडले, व त्याचे अपराधी झाले. एकसरें पडले- एकदम तुटून पडले. श्लोक ९ - जन्मा इ०- कपिलाने त्यांना 'तात्काळ जळून जा' असा शाप दिला. नेत्रानळें- कपिलाच्या डोळ्यांतील अग्नीने. कपिलाने त्यांना आपल्या क्रुद्ध दृष्टीने जळून भस्म केले. श्लोक १०- इकडे सगरपुत्र कपिलाच्या रागाने जळून गेल्यामुळे, त्यांचे काय झाले हे सगर राजाला समजेना, म्हणून तो चिंताक्रांत झाला. समदृश (अंशुमान्) हा असमंजाचा पुत्र व सगराचा नातू, हे वरसांगितलेच आहे. म्हणजे- म्हणून. शुद्धि- शोध. त्यांची - साठ हजार सगरपुत्रांची म्हणजे आपल्या चुलत्यांची. विवरद्वारमार्गी- पृथ्वी खणून भोक पाडले होते, त्याच्या तोंडाला.

श्लोक ११ - पाताळीं- कपिलाचार्याचा आश्रम पाताळांत होता, तेथे समदृश गेला, व आपले पूर्वज जळत असलेले त्याने पाहिले. तो भाव- हा जळण्याचा काय प्रकार आहे, त्याचे त्याने कारण विचारले, व कपिलानेही त्याला इत्थंभूत हकीकत सांगितली. तथा- कपिलास. उश्यापि- समदृशाने आपले चुलते जे सगरपुत्र त्यांना मिळालेला कपिलाचा शाप उठविला. श्लोक १२- समदृशाची कपिलाला प्रार्थना, पहिल्या दोन ओळींत आली आहे. संतोषोनि इ.- समदृशाच्या प्रार्थनेने संतुष्ट होऊन कपिल म्हणतो.

श्रीतीर्थचूडामणी - सर्व तीर्थांचें शिरोरत्न. महेशसुगुटीं-शंकराच्या मस्तकावरील. गंगावणी - गंगेचें पाणो. " सर्व तीर्थांत श्रेष्ठ असें शंकराच्या मस्तकावरील गंगाजळ आणून त्यानें सगरपुत्रांना स्नान घाल म्हणजे ते उद्धृतील, " असा कपिलानें समदृशाला सगरपुत्रांच्या उद्धाराचा मार्ग सांगितला. न्हाणि-स्नान घाल. पदा-“ शुक्रसुता गर्हिवरली न्हाणी तदुरस्थळासि अश्रु तिचे । कोणाला न प्रिय तें गुणमणिमय केलिमंदिर. श्रुतिचें ”॥ - मोरोपंत कचदेवयानी आख्यान. श्लोक १३ - कळेवर-शरीर. पुरश्चरण—मंत्रसामर्थ्य मिळविण्यासाठीं मंत्रशास्त्रांत सांगितल्या प्रमाणें मंत्राचें जपानुष्ठान करणें. पुरश्चरण करीत असतां समदृशाचें शरीर नष्ट झालें. भगीरथ — इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न मगरवंशीय दिलीप राजाचा पुत्र. दिलीप राजानें पूर्वजांच्या उद्धारार्थं गंगा प्राप्त व्हावी, म्हणून दीर्घकालपर्यंत तप केलें. परंतु ती सिद्धि त्याला न मिळतांच तो मरण पावला. पुढें राज्यावर आलेल्या भगीरथानें पित्याप्रमाणेंच हिमालयावरील गोकर्णक्षेत्रीं सहस्र वर्षें तप केलें. या तपानें गंगा प्रसन्न होऊन त्याच्यापुढें साक्षात् उभी राहिली, व तिला वंदन करून त्यानें “ तूं आपल्या जलानें माझ्या पूर्वजांचा उद्धार कर ” अशी तिची प्रार्थना केली. गंगेनें भगीरथाचें म्हणणें मान्य करून अलकनंदानामक प्रवाहानें ती पूर्वीच स्थित असलेली, त्याच्यामागून येत येत हिमालयावर येऊन या भरतखंडांत आली, व तिनें त्याच्या पूर्वजांचा उद्धार केला. तेव्हांपासून गंगेस भागीरथी हें नांव मिळालें. या कथेंत भगीरथाला शंकराकडून गंगा मिळाल्याचा उल्लेख नाही. पण शंकराच्या द्वागं ती त्याला कशी मिळाली, हें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे.

श्लोक १४ - कुमंडलु-पृथ्वीचें मंडल. काव्यसंग्रहाचा ग्रंथ 'कुमंडलु' असा पाठ आहे. पण ब्रह्मदेवाला कुमंडलु असण्यापुढे तो कांहीं संन्यासी नाही. सत्र तो पाठ चुकीचा दिसतो. ब्रह्मांडसरोदके— ब्रह्मांडाचें केवळ सत्त्वच अशा पाण्यानें, ब्रह्मदेवानें हें सर्व पृथ्वीतल भरून

टाकलें. **दानांतीं**—पुढें चळिराजानें ब्रह्मामनेवपधारी विष्णूला दिलेल्या त्रिपाटभूमीच्या दानाच्या वेळीं, चळीच्या आचार्यांनीं याच पाण्यानें विष्णूचे पाय धुतले. **बोधक**—आचार्य. **ती धारा इ०**—त्या विष्णुगदोःकाची धार शंकरानें आपल्या शिरावर घाली, व तीच पृथ्वीवर सोडल्यानें जान्हवी या नांवानें प्रसिद्ध झाली. **केलें पूर्वज इ०**—ही गंगेच्या पाण्याची धार कविलशापानें भस्म झालेल्या सगरपुत्रांच्या राखेला लागतांच ते मुक्त झाले. **देवसरिता**—देवनदी. या नदीला ब्रह्मा, विष्णू, महेशांचा संबंध लाभल्यानें हिला देवसरिता म्हणलें आहे. **पूर्वावुधि**—पूर्वसमुद्राला. गंगा पूर्वसमुद्राला मिळवून टाकली. **श्लोक १५—आख्यान**—हें गंगेचें आख्यान, कथा. **कौशिककथा**—विश्वामित्रानें सांगितलेली ही गंगेची कथा. **प्रशिपात**—रामानें गंगेला नमस्कार घातला. **नावकरियाप्रति**—नावाड्यास. **बाहे**—हाक मागी. रामानें नावाड्यास बोलावलें.

श्लोक १६—गुह्यक—शृंगवेरपुरीचा किराताधियति. हा दशरथाचा परममित्र होता. राम अयोध्येहून दंडकारण्यांत चालला असतां, एकरात्र शृंगवेरपुरींत राहिला होता, व तेव्हां गुह्यकानें रामाचें आतिथ्य करून रामाला तेथेंच १४ वर्षे घालविण्याचा आग्रह केला. पण रामांनीं तें मान्य केलें नाहीं. नंतर प्रातःकाल होतांच रामलक्ष्मणांनीं आपलें नित्यकर्म उरकून त्यांस “ गंगेपलीकडे दक्षिणतिरीं आम्हांस उतर ” म्हणून सांगितलें. त्याप्रमाणें यानें राम, सीता व लक्ष्मण या तिघांस गंगेपार उतरिलें. नंतर येथून रामलक्ष्मणास पंचविण्यास आलेला सुमंत्र अयोध्येस माघारा गेला. गुह्यकाची ही माहिती पुढील रामवनवासप्रसंगींची आहे. यावरून रामाची व गुह्यकाची भेट वनवासापूर्वीं म्हणजे विश्वामित्राबरोबर मिथिलेस जाताना प्रथम पडली होती, असें या श्लोकांतील विह्वलाच्या उल्लेखावरून दिसते. **मुहूर्ती इ०**—“ प्रयाण करण्यांत मुहूर्त साधण्याचें मोठें कार्य मला करावयाचें आहे ” असें रामाचें नावाड्यास सांगणें. स्वयंवराचा मुहूर्त साधावयाचा असल्यानें आपणांस लवकर प्रयाण करावयाचें आहे, तरी नाव

हाकार, असा रामाचा आशय. कर्णधार-नावाडी. पहा—‘कर्णधार उतरील उतारीं’—सामराज-रु. ह. ४।१०८. ‘वदे’ या क्रियापदास ‘राम’ हा कर्ता आहे. श्लोक १७—या पुढील श्लोकांत गुह्यकानें रामाची स्तुति केली आहे. गुह्यक म्हणतो, “हे रामा ! तुझ्या पदधूलीनें शिळादेही गौतम-पत्नी अहिल्या मुक्त झाली. याची साक्ष विंध्य पर्वतावरील ऋषींनीं प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तूं त्या ऋषींच्या इच्छेवरून विंध्यपर्वतावरील दगडांचें स्त्रियांत रूपांतर केलेंस व त्यांची इच्छा पूर्ण केलीस.” रामानें शिळेची अहिल्या केवळ आपल्या पदस्पर्शानें केली असें पाहून, विंध्यपर्वतावरील वन्याच ऋषींनीं रामापुढें तेथें पडलेले दगड धरून त्याच्या पदस्पर्शानें त्यांच्या साक्षात् स्त्रिया करवून घेतल्या, व अशारीतीनें तेथील ऋषींची इच्छा रामानें पूर्ण केली. राम असा अद्भुत् चमत्कार करतो असें पाहून, स्त्रीलोलुप ऋषींनीं हावरेपणानें तेथील वाटेला त्या दगडाला रामाचा पाय लावून त्यांच्या स्त्रिया करून घेतल्या, असा प्रसंग नागेश कवीनेंही आपल्या सीतास्वयंवरांत वर्णन केला आहे. पहा—“बळानें शिळा मस्तकीं थोर घेती, । महा धीट ते राघवा नीट येती ॥ तदा राम बोले गुरू न्यायवाचा । ‘यदर्थी कसा काय, अन्याय यांचा ?’ ॥१५१॥ नागेश कवीचा या प्रसंगीचा विनोद विडळांत नसल्यानें, त्यानें हें प्रकरण गुह्यकाच्या तोंडच्या एकाच श्लोकानें कसें तरी आटपलें आहे. तथापि काव्यसंग्रहकारांना अशा प्रसंगाची कल्पना नसल्यानें त्यांच्या प्रतीतील पाठ चुकीचे पडले आहेत. ‘उपल युवति’ असे पृथक् शब्द व ‘तापसांची’ असा सानुस्वार शब्द येथें अवश्य आहे. त्याशिवाय घांगली अर्थसिद्धि होत नाही. उपल युवति होती—दगड स्त्रिया झाले. वासना—दगडांच्या स्त्रिया बनवून घ्याव्या, ही ऋषींची इच्छा रामानें पुरवली.

श्लोक १८ — या श्लोकांत गुह्यक रामाला विनंति करतो, “हे रामा ! माझ्यासारख्या दुर्बळाला दुसरी बायको करणें शक्य नाही, आपण दगडाची स्त्री बनविता, तर आपण माझ्यासाठीं लाकडांतून स्त्री निर्माण करावी. कारण

दगड व लाकूड हे जडत्वाच्या दृष्टीने सारखेच, त्यांत अणुमात्र भेद नाही. ”
 विंध्यपर्वतावरील ऋषींना, तेथील शिलांच्या स्त्रिया रामांनी केवळ आपल्या
 पदस्पर्शाने बनवून दिल्याचें ऐकून, गुह्यकानें येथें आपणासाठीं लाकडांतून स्त्री
 बनविण्याची रामाला प्रार्थना केली आहे. गुह्यकाचा घंटा नावाच्याचा.
 त्याचा संबंध नित्य लाकडाशीं. म्हणून त्यानें हातास सांपडलें त्या लाकडांतून
 स्त्री निर्माण करण्यास रामास सांगितलें आहे. ध्रुविन इ० — “ आपले
 पाय धुवून त्यांचे जेव्हां तीर्थ घेईन, तेव्हांच तुम्हांला नावेत वसवीन ”
 असें गुह्यकाचें रामास निक्षून उत्तर. श्लोक १९— परपार— गंगेपार.
 सवनादिक— पावन स्नान. तिथ— राम, लक्ष्मण व विश्वामित्र. मध्यंतरीं
 वांटेंत गंगेवर नित्यकर्म करावयास थांबून ते पुढें मिथिलेस जावयास निघालें.
 पवनानुवेगे— वायुगतीनें. श्लोक २०— जनकराजानें आपलें नगर कसें
 श्रृंगारलें त्यांचें वर्णन येथून चालू होतें. जैसा इ०— जसा रवीचा उदय
 हातानें झांकला तरी तो झांकला जात नाही, आपल्या मूळच्या प्रकाशानेंच
 तो प्रकाशतो, तद्वत् मिथिलेंतील सुवर्णकळसांचें तेज सूर्योदयाप्रमाणेंच सर्व
 दिशांना फांकलें होतें. सुवर्णमणि— सुवर्णकळस. मंदिरांचे सोन्याचे
 कळस. सःपुटभेदन — आपलें नगर. अर्थात् मिथिला. पहा—
 उपरुध्यमानमिव भूभृतां बलैः पुटभेदनं दनुतुतारिरैक्षत । — शिशुपालवध —
 १३।२६. भूमिपाले— जनक राजानें. येक्या इ०— एका खणावर
 सात मजले विराजमान झाले होते. मिथिलेंत सात मजली इमारती होत्या
 असा अर्थ. ताळ— इमारतीचा मजला. श्लोक २१— सकळ दुर्घट
 भेद— मनांतील सर्व भेदभाव. त्या नगरीच्या दर्शनानें हें आपलें हें पर-
 क्याचें असा भेदभाव नष्ट होई. कारण जनकासारख्या ब्रह्मज्ञानी राजाची
 ती नगरी होती. जीवंत इ०— तेथील प्रजाजन इतके पुण्यवान् होते कीं,
 ते जीवन्मुक्त होते. जिवंत असूनही, ब्रह्मज्ञान वाणल्यामुळें, त्यांना इहलोकींच
 मोक्ष प्राप्त झाला होता, जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून ते सुटले होते. ज्ञानी

अभेद ३० - आत्मा व परमात्मा हे एकच आहेत, असें अभेदज्ञान त्यांना प्राप्त झालें होतें. त्या ज्ञानाचें ते चिंतन करणारे होते. अशांचा गुणगौरव मी कसा करणार असें कवि ध्वनित करतो. श्लोक २२ - वरील श्लोकांत मिथिलेचें अध्यात्मिक वैभव वर्णन केल्यावर, आतां तिचें आधिभौतिक वर्णन कवि कवीत आहे. हाटवटिया - बाजारपेठा, बाजारांतील दुकानें. पहा-कीर्तन केलें पोशसाठीं । देवा मांडिलें हाटवटीं - दासबोध ५।८।१९. मढिली - सजविली. वीथी - रस्ते. चतुष्पथ - चव्हांट. (Squares). पट्टशाळा - मुख्य शाळा (Main Hall). ही शाळा श्रीगोपुरावर असून ती सर्वोपचारांनीं युक्त होती. श्रीगोपुर - राजवाड्याच्या महाद्वारावरील मजलेशर, नक्षीदार किंवा मूर्ती वगैरे काढलेली इमारत. पहा— ' एक चढले माडिया गोपुरीं '—एकनाथ. रु. स्वयंवर ६।१०७. ' खग मग नगरीचे गोपुरीं झेंप घाली '—रघुनाथ पंडित - नलदमयंती-९० उपचारशीळा जेथें सर्व शिष्टाचार पाळले जात होते अशी. 'पट्टशाळे' चें हें विशेषण व्यावें. श्लोक २३—मिथिलेच्या श्रृंगाराचें आणखी वर्णन दिलें आहे. समाजित ३०-तेथील जमिनीवर केशराचे सडे घातले होते. कुंकुम-केशर. असे सडे घातल्यानें सर्व वातावरण सुगंधित झालें असेल. श्लोक २४-तेथील नित्याचा व्यवहार कसा चालत होता तें सांगितलें आहे. स्फुराणें-घडघडाट. उदिम करी—व्यापार करी. लोकांचा व्यापार दुसरा तिसरा नसून नीति, शास्त्र व प्रमाण यांच्या चर्चेतूनच चालत असे. अशी चर्चा हाच त्यांचा नित्याचा व्यवसाय होता. ' नीतिशास्त्राप्रमाणें ' हा काव्यसंग्रहाचा पाठ घेतल्यास लोक नीति व धर्मशास्त्राप्रमाणें वागत होते असा अर्थ करावा लागेल. पण त्यांत कांहीं विशेष स्वारस्य नाहीं. नाहीं देशीं ३०-पाप लाजीरवाणें होऊन त्या देशांत (मिथिलेंत) राहातच नव्हतें, तर तें भयानें तेथून पळून गेलें होतें. त्या नगरींत पाप घडतच नव्हतें असा भाव. रामश्रीकृष्ण नाणें—राम व श्रीकृष्ण या दोन नांवांचेंच चलन लोकांत चालूं होतें. दुसरी रुप्याचीं, सोन्याचीं नाणीं तेथें नव्हतींच. येथें रामनामाचें नाणें चालें

असे म्हणगे एकरवार चालेऊ. कारण रामाचा अवतार त्यावेळीं सुरुं तरी झाला होता. पण जो श्रीकृष्ण पुढें पुष्कळ वर्षांनीं झाला, त्याच्या नांवाचें नाणें मिथिलेंत रामावतारांत कसें चालत होतें हें चित्त आहे. हा कवीचा निवळ कालविपर्यासदोष आहे.—सुक्तजीवंत जाणें -तेथील लोक मोक्ष पावून सदेहं स्वर्गाला जात असत. कदाचित् तुकारामाचें सदेह स्वर्गगमन कवीच्या कानावरून गेलें असेल, व त्याचाच तो यथे उल्लेख करीत असेल.

श्लोक २५—वर्नी-मिथिलेजवळच्या उपवनांत. वृतांत—वृत्तांत. द्विज मुनी आल्याची वर्दी दूतांनीं जनकाच्या कानावर घातली. स्वामंत पाचारिले—जनकानें आपले मांडलीक राजे बोलावले. नृप—जनकराजा त्यांना सामोरा गेला. सर्वे—बरोबर. सैन्यसिंधु—सेनासमुद्र. सरिसा—जवळ. **श्लोक २६**—जो सृष्टिकर्ता इ.—विश्वामित्रानें ब्रह्मदेवाप्रमाणें अपरसृष्टि निर्माण करण्याचा उपक्रम केला होता. हर्षे स्फुरेति इ.—आनंदानें त्यांचे बाहू स्फुरण पावत होते. पुरौकस—प्रजानन, शहरवासी लोक. शिविका—पालख्या. **श्लोक २७**—विश्वामित्राला आणखी कोण कोण सामोरे गेले, त्यांची यादी दिली आहे. मौनी-मौन धारण केलेले. तडीतापडी-तपस्वी, बैरागी. श्रौत्री-अग्निहोत्री, वैदिक. सिद्ध-अणिमा लघिमादि आठ सिद्धी प्राप्त झालेला. साधक—मंत्रतंत्रादि साधन करणारा. कापडी—खांद्यावर कावड घेऊन तीर्थयात्रा करीत फिरणारे. श्रौत—वेदविषयक. स्मार्तक—स्मृति, धर्मशास्त्रविषयक. मंत्रौपासक-मंत्राची, ऋषिप्रणात गूढशक्तियुक्त वाक्याची उपासना करणारे.

श्लोक २८—विश्वामित्राच्या स्वागतार्थ आणखी प्रतिष्ठित लोक कोण कोण गेले ते सांगितलें आहे. सेटे-बाजारावरील अधिकारी. महाजन-गांवांतला शिष्ट मनुष्य, व्यापारी, सावकार. चाटे-कापडाचे व्यापारी. वागी—किराणा जिनसांचा दुकानदार. उदमी-व्यापारी, दुकानदार. पुरपंथ दाटे—शहराचा रस्ता भरून गेला. धूळी इ०—या सर्वांच्या चालण्यानें जी धूळ उठली, तिनें सर्व अंतराळ भरून गेल्यामुळे तें धूसर, धुरकट

ज्ञालें वाटलें. मुनी-विश्वामित्र. हा जनकाकडे पाहून कौतुकानें हांसला असावा. श्लोक २९-जनकराजाचें सपरिवार वर्णन. वेत्रपाणी-वेताच्या काष्ठ्या घेतलेले लोक. भाट - स्तुतिपाठक. स्तुतिपाठक जनकराजाच्या प्रतापा-तिश्याचें आपल्या नाणीनें वर्णन करीत होते. विदेही - विदेह देशाचा राजा जनक. पदस्पर्शनें ३० - जनकानें विश्वामित्राच्या पायाला स्पर्श करतांच दोघांनाही आत्मैक्याचा अनुभव घडला. जनक व विश्वामित्र हे दोघेही ब्रह्मज्ञानी असल्यानें, परस्परांच्या स्पर्शानें त्यांना असा अभेदानुभव आला. चित्कला - चैतन्यकला, ब्रह्मकला, आत्मकलिका.

श्लोक ३०- जगन्मित्र- विश्वामित्र. क्षमालिंगनें- 'क्षमालिंगनें' असें पाहिजे. वृत्तसुत्रार्थ 'क्षमालिंगनें' असें लिहिलें आहे. क्षेम- आलिंगन. हे दोनी शब्द समानार्थीच आहेत. जनक व विश्वामित्र हे परस्परांच्या आलिंगनानें एक होऊन राहिले. दिशा दाटल्या- दिशा भरून गेल्या. भार भूगोल- पृथ्वीचें वजन हादरलें. एवढे वजनदार पृथ्वी, ती देखील हालली. श्लोक ३१- पुण्यश्लोक- पवित्र आहे यश किंवा कीर्ति ज्याची असा. अशा पुण्यश्लोक प्रातःस्मरणीय राजांबद्दल जो एक श्लोक प्रसिद्ध आहे, त्याचाच येथें अनुवाद केलासा दिसतो. "पुण्यश्लोको नलो राजा, पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकश्च वैदेहः पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥" प्रत्येक युगांत पुण्यश्लोक राजे होऊन गेले. जनार्दन हा पहिला पुण्यश्लोक, कारण तो तर प्रत्यक्ष ईश्वर. पुढें कृतयुगांत नलराजा, द्वापर युगांत धर्मराजा, व त्रेतायुगांत जनक. क्षमापति- पृथ्वीपति. देही ३० - शरीरधारण करणारा असूनही जो आपलें शरीर नाहीच असें मानतो. ज्यानें आपल्या शरीरावरील आसक्ति नष्ट केली आहे. वामनयना- सुंदर आहेत डोळे ज्यांचे अशा स्त्रिया. सुंदर स्त्रिया ज्याचा एक पाय आपल्या चंदनयुक्त स्तनांनीं रगडतात, तर ज्याचा दुसरा पाय अर्मीत आहे, अशा त्या जनकराजाला राजेलोक आपलासा करतात. जनकराजाच्या देही विदेही वृत्तीचें हें वर्णन आहे. जो एकीकडे राजोपचारादि उपभोग घेतो, तोच

दुसरीकडे आपला पाय अर्मीत जळाला तरी त्याची क्षिति वाळगीत नाही. यावरून त्याची प्रपंचांत राहून वैराग्यवृत्ति स्पष्ट होते. काव्यसंग्रहकारांनी 'वर्णित' या पाठाबद्दल 'चिन्तित' असा पाठ दिलेला आहे, तो अर्थातच अर्थहीन व चुकीचा आहे. श्रीगंधे - सुगंधाने युक्त. हा शब्द 'स्तने' याकड घ्यावा. अर्जिती - प्राप्त करून घेतात, आरडासा करून घेतात.

श्लोक ३२ - आतां विश्वामित्रासह जनकराजा त्या उपवनापासून आपल्या सभास्थानाकडे जातो. दंड धरुनी - राजदंड घेऊन. राजदंड ही राजाने हातांत धरावयाची सोन्याची काठी असून, ते एक राजचिन्ह आहे. निवारीत - निवारण करित, थोपवीत. मिरवणुकीपुढील वाद्ये लोकांना जणू काय थोपवीत होती. श्लोक ३३ - विष्टर - आसन. विश्वामित्रापुरत - विश्वामित्रापुढे. बंधु उभयां - रामलक्ष्मण दोघे. दिसे इ० - जनकराजाला राम परब्रह्मरूप दिसला. जनकराजा - ज्ञानदृष्टि असल्याने, राम हा परब्रह्माचेच सगुणस्वरूप आहे असे त्याला पटले. पण सामान्य लोकांच्या व्यावहारिक दृष्टीला राम केवळ मदनाचे म्हणजे सौंदर्याचे माहेरघरच भासला. श्लोक ३४ - कासिणे - बांधणे, कसणे. कनकअंबर - पीतांबर. कांसे - कांसोटा, काचा. पहा - 'तुळशीहार गळां कांसे पीतांबर ।' - तुकाराम. कौस्तुभ - श्रीविष्णूच्या कंठांतील मध्यमणि. समुद्रमंथनातील १४ रत्नांपैकी एक. पहा कंठी कौस्तुभमणी विराजीत " - तुकाराम. वक्षीं - छातीवर. वांकी - पायांतील अरुंकार-विशेष. तोडर - पायांतील एक दागिना. पहा - इटोपरी वाउली तोडरी काढिती दैत्यांची ।' - दामोदर पंडित, वच्छहरण ८१. श्लोक ३५ - रामलक्ष्मण निरनिराळ्या लोकांना कसे दिसले, त्याचे वर्णन केले आहे. क्षत्रियांच्या दृष्टीला ते राजासारखे तर इतर सज्जनांना ते देवांचे अवतारच आहेत असे भासले. धरापति जनकराजा. त्याने रामलक्ष्मणाबद्दल विश्वामित्राबद्दल पृच्छा केली.

श्लोक ३६ — विश्वामित्र रामलक्ष्मणांचें कुलवृत्त निवेदन करतो. चंड — प्रचंड, गाढे. दिनकरकुळ — सूर्यवंश. करणि — रामाचा पराक्रम. विश्वामित्र पुढील श्लोकांत रामपराक्रम वर्णन करतो. श्लोक ३७ — मख-यज्ञ. या यज्ञरक्षणासाठीच विश्वामित्रानें रामाला दशरथाकडून आणलें होतें. उडविली इ० — दशदिशांना उडवून दिली, मारली. मूळपत्र — आमंत्रण-पत्रिका. जनकानें विश्वामित्राला पाठविलेली सीतास्वयंवराची आमंत्रण-पत्रिका. म्या तदा इ० — जनकाच्या आमंत्रणावरून रामालाही घेऊन येण्यांत आपण स्वयंवराचा शुभमुहूर्त साधला, असें विश्वामित्र म्हणतो. पण विश्वामित्र रामाला कांहीं आणायला तयार नव्हता, हें आरण पाहिलेंच आहे. रामच स्वयंवरप्रसंगी जमणाऱ्या राजे लोकांना पाहण्याच्या कुतूहलानें आरणहून आले. मग विश्वामित्रानें त्यांना आणण्याचें श्रेय घेण्यांत अर्थ काय ? श्लोक ३८ — पुढील अहिल्योद्धाराची कथा विश्वामित्र जनकाला सांगतात. निजकलत्र — स्वतःची पत्नी, अहिल्या. श्लोक ३९ — या श्लोकांत विश्वामित्र रामाचा महिमा व त्याची अवतारकथा जनकाला वर्णित. मनोभिराम — मनाला आनंद देणारा. सर्वांतरीं इ० — सर्वांच्या अंतःकरणांत नेहमींच असणारा परमात्मा. तारक — जन्ममृत्युपासून तारणारा, मोक्ष देणारा. ब्रह्म चिद्धन — ज्ञानघन परब्रह्म. परब्रह्माचें स्वरूप सत्, चित् व आनंदमय आहे. हें निर्गुण परब्रह्म, सगुणरूपीं आण तुला भेटावयास आणलें, असें विश्वामित्रांचें म्हणणें. सप्तम अवतार — राम हा विष्णूच्या दशावतारांमैकीं सातवा अवतार होय. मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध व कल्की असे दशावतार झाले. रामासारखा अवतारी पुरुष तुझ्या केवळ भाग्यानें व तुला भेटला असा विश्वामित्राचा आशय. श्लोक ४० — आतां लक्ष्मणाच्या अवताराची कथा देतात. याचा बंधु इ० — रामाचा बंधु हा लक्ष्मण, त्याचा योग्य असाच मित्र असून तो प्रत्यक्ष शेषावतार आहे. शेषावतार — विष्णू क्षीरसागरांत ज्या शेषावर शयन करतात, त्या शेषानें रामावतारांत लक्ष्मणाचें रूप धारण

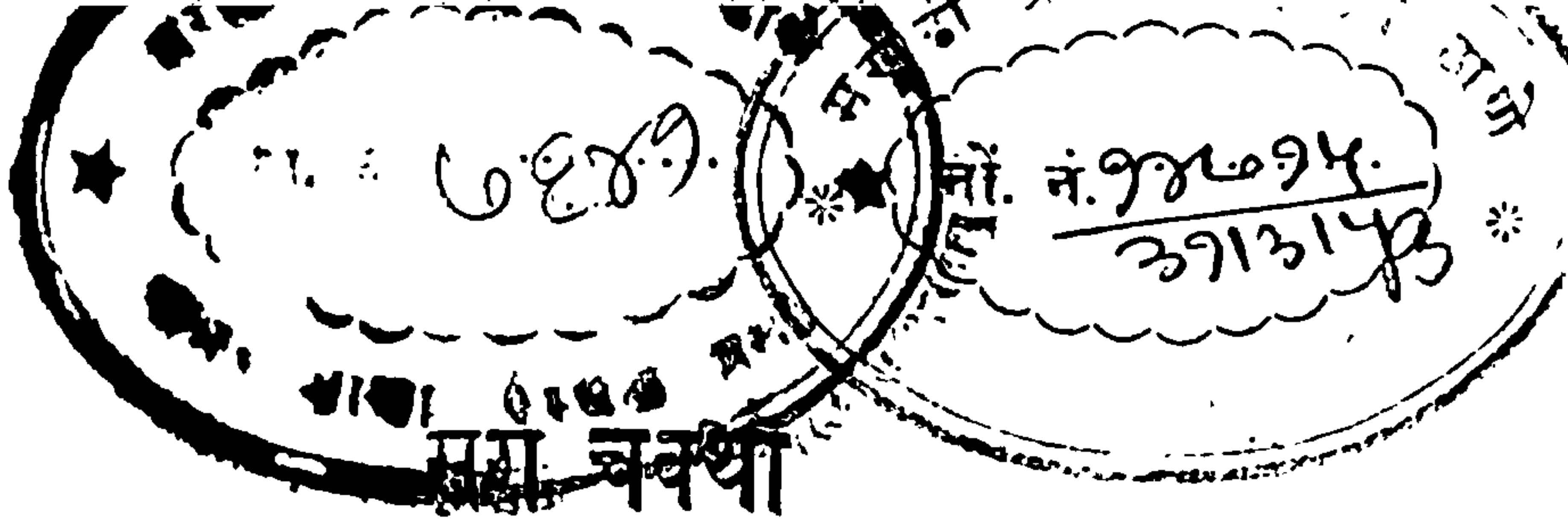
केले. विष्णूने रामावतार घेण्याचें ठरविल्यावर त्याच्या आयुधांनी देखील लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न अशांच्या त्याच्या बंधूंचे अवतार घेतले. पहा — शेष चक्र जलजात असे । सहित सहोदर तो विलसे ॥ —निरंजनमाधव — निर्वोष्टराघवचरित. तो हा — त्यापैकी राम हा लीलाविग्रही, लीलेनें कोणतेंही शरीर धारण करणाऱा, कसलाही अवतार घेणारा आहे. वेदनेति-
महिमा — वेद देखील ज्याचें खरें स्वरूप कळणें नाहीं अशा. **स्वभू-**
 स्वतःच होणारा, अवतार घेणारा. **भूप्रभू** — जनकराजा.

श्लोक ४१ — जनकाची वृत्ति राममय झाली. **विसावले** — स्थिरावले. **ठसावले** — ठसले. तो म्हणे इ० — जनक राजा रामाकडे पाहून आपणाशींच म्हणाला. “सीतेच्या स्वयंवरासाठीं परशुरामाच्या धनुर्भंगाचा पण मीं व्यर्थ लावला. हा पण लावला नसता, तर आज रामालाच तात्काळ जानकी देऊन टाकली असती.” **श्लोक ४२** — **निका** — योग्य. **भागधेय** — नशीब उधडेल, तर जानकी रामाच्या वरील. नशीब उधडावयाचें असेल, तर रामच धनुर्भंगाचा पण जिंकिल व मग जानकी सहजच त्याला माल घालील. **श्लोक ४३** — यानंतर स्वयंवराला आलेल्या राजांचें वर्णन येतें. **भूपदेशाभिधाने** — राजांच्या देशांचीं नांवे. **आतपत्रे** — छत्रे. **श्लोक ४४** — **चत्रे** — चक्राच्या, चामर. **रत्नदंड** — रत्न-स्रचित दांड्यांच्या. **चंद्रोपमा** — चंद्राप्रमाणें धवल व कांतिमान्. छत्र व चामर हीं राजचिन्हें पांढरींच असतात. पहा — “अदेयपासीत्रयमेवभूपत्रेः शशिप्रभं छत्रमुपे च चामरे ।” रघुवंश सर्ग ३. **भारापुढें** — सैन्यापुढें. सैन्यापुढें सिंहाचे, मत्स्याचे व शार्दूलाचे मुखावटे, जयचिन्हें म्हणून भिरविण्याची चाल असावी. **मातृदुपत्र** — सूर्यपान. सूर्याची आकृति असलेली अंबदागिरी. हे देखील एक राजचिन्हच आहे. **ध्वजा** — पताका. **मेघडंबर** — छत. उंच सूर्यपाने व पताका यांनीं आकाश एवढें झांकून गेलें कीं, आकाशाला छतच मारण्याप्रमाणें भासलें. **विदुडे** — नांवलौकिक,

कीर्ति. श्लोक ४५ — रायें ~~जनकानि~~ जनकानि सत्पुण्ड्रं जाऊन आलेल्या राजांचें स्वागत केलें. **ढंसली** — दडपून भरली. पहा — ‘तुज करावया नमस्कार । पुढें ढसे महासिद्धांचा संभार ॥’ एकनाथी भागवत ४।१४६. **धात्रीवगी** — पृथ्वीवर. ती जनकराजाची सभा, पृथ्वीवर स्वर्गांतल्या इंद्र-सभेप्रमाणें भासली.

श्लोक ४६ — जनकाच्या सभेचें वर्णन. त्या सभेच्या खांबावर बाहुल्या काढल्या असून, त्यांच्या हातांत दिवट्या दिल्याचें दाखविलें होतें. **स्मेरानना** — सुहास्यवदना. तसेंच तेथें हातांत आरत्या घेऊन ओवाळणाऱ्या हास्यवदना स्त्रियांचींही चित्रें काढलीं होती. अशी तेथील चित्रकला होती. **मुक्ते** इ० — तेथील छताला मोत्याच्या झालरी लावल्या होत्या. **मृदासन** — मृदु आसनें. शुद्ध शब्द ‘मृदासनें’ असा पाहिजे. या आसनांना मोत्यांच्या लाळ्या लावल्या होत्या. **चवरिया** — चवरें = ब्रसावयाची जागा. पहा — ‘की तें परिमळाचें देव्हारें । वरि मन्मथाचें चवरें ॥’ — नरेंद्र — रु. स्वयंवर ४३७. ब्रसावयाचीं आसनें रत्नजडित असून, त्यावर मऊ गाद्या घातल्या होत्या.

श्लोक ४७ — **खंसदिपुढें** — सभेपुढें. **श्लोक ४८** — अशा राजसभेची शोभा पाहण्यास देवांचीं विमाने नेहमीं टेवलेलींच असतात. **प्रसंगीं** — प्रसंगानें, वेळप्रसंगीं. कारण पुढील सर्गांतच विठ्ठल सीतास्वयंवराच्या आलेल्या अनेक देशींच्या राजांची यादी देतो. **ललामें** — सभेला भूषण होणारी हीं राजांचीं नांवें, गुणज्ञ श्रोत्यांनीं ऐकावीं. **श्लोक ४९** कवि आतां वाग्देवतेची प्रार्थना करतो. **हरिकथानटि** — हरिकथा गाणारी नटि हो. “तूं माझ्या जिभेवर मूर्तिमंत अवतरून नर्तन कर.” प्रत्यक्ष सरस्वतीच कवीच्या जिभेवर नतन करीत असल्यावर, मग कवित्वाचा विलास काय वर्णन करावा! **सज्ज** — तयार, सिद्ध. पहा — ‘वंदीन पादांबुज सज्जनांचे । तयां पुढें मी मग सज्ज नाचे ॥’ — नागेश — सीतास्वयंवर — ८.

प्रस्तुत सर्गांत शिवधनुर्भंगाचा प्रयत्न करतांना रावणाचा झालेला मानभंग वर्णन केला असून, पहिल्याच श्लोकांत 'रामाला हें धनुष्य वाकेल कीं नाहीं' अशी जनकाला लागलेली चिंता स्पष्ट केली आहे. विचारी-विचार करी. आरग धनुर्भंगाचा पण लावून चुकलो. राम तर लहान, त्याला हें डोंगराएवढे धनुष्य पेलणार नाहीं, व मग त्याला सीता देण्याचा आपला मनोदयही सफळ होणार नाहीं. एकदा लावलेला पणही मागे घेतां येत नाहीं. अशा दुग्ध्यांत राजा पडला आहे. वज्रातुल्य - इंद्राच्या वज्राप्रमाणें. भृगुपतिपण - परशुरामाचा पण. जो आपल्या धनुष्यास दोरी लावील, त्याला सीता चावी असा परशुरामानें घातलेला पण. मौन्य-मुद्रा - अघोलेपणानें राहण्याची प्रवृत्ति दर्शविणारी चेहऱ्याची ठेवण. श्लोक २ - त्रिदश - देव. दनुज - राक्षस, दानव. लंकनाथा-भिमानी - रावणाचे अभिमानी. श्लोक ३ - परशुरामाचें तें प्रचंड धनुष्य समेत ओढून आणायला किती हत्ती व बैल लागले तें वर्णन. दिग्मातंग - अष्टदिशांना असणाऱ्या दिग्गजाप्रमाणें मदोन्मत्त असे हत्ती, तें धनुष्य ओढतांना आघाडीला जोडले हांते. आटेपिले - सांभाळावयास लावले. मत - मत्त. रामखुळगे - रामरेडे. जेठी - मल्ल. सायासिं - श्रमानें. दिक्चापासमतुल्य - इंद्रधनुष्याप्रमाणें विस्तृत. यथे 'सम' व 'तुल्य' असे दोन समानार्थी शब्द एकत्र घातले आहेत. तथापि आपली काव्यरचना निर्दोष असल्याचा आत्मविश्वास विठ्ठल व्यक्त करतोच. रंगांगणिं - सभामंडपाच्या पटांगणांत. आनंदतनयानें याच प्रसंगाचें असेच वर्णन केलें आहे. पहा - "मत्तेभ, मल्ल, हय, बैल, हले धनुष्या लावूनि

ओढिति, बळें न ढळें मनुष्यां । गाड्यासि त्यासिं दृढ बांधुनि चारि नाडे
आकर्षिती, धरुनि हर्ष, म्हणोनि नाडे ॥ — सीतास्वयंवर ६.

श्लोक ४ — जनकराजानें यानंतर ज्या भूमीवर तें धनुष्य ठेवलें,
तिची विधीपूर्वक पूजा केली. **रंगसुरंग** — रंगांनीं रंगीत केली. **गोपन्न-**
गाईचें पाऊल. पंचरंगी गोमन्नावर पुण्यांचीं स्वस्तिकें शोभत होती. त्या
भूमीवर रंगीवेरंगी रांगोळ्यांतून गोमन्ना व स्वस्तिकें चित्रित केलेलीं होती.
वेदपूर्वक — वेदोक्त. तो भूजाविधि वेदविहित मंत्रांनीं करण्यांत आला.
उद्गाहु — हात वर करून. कोगतीही घोषणा करावयाची झाली कीं, ती हात
उभारून केली जाते. त्यामुळे श्रोत्यांचें तिकडे लक्ष वेधतें. **वक्त्रांबुजें**—
मुखकमलानें, तोंडानें. जनकराजानें त्या पूजित भूमीवर तें धनुष्य ठेवल्यावर
हात उभारून घोषणा केली. **श्लोक ५-भृगुपति इ०** — परशरामाच्या
धनुष्यास जो कोणी दारी लावील. **ज्या** — दारी. **शाली** — शोभिवंत,
प्रख्यात. यांत जनकानें सीतास्वयंवराचा आपला पण सर्व राजांना जाहीर
केला आहे. **श्लोक ६** — तें प्रचंड धनुष्य पाहून राजांची उडालेली गाळण.
अजासर्पन्यायें — शेळी सापाला पाहून भिते त्याप्रमाणें राजे त्या धनु-
ष्याला पाहून भ्याले. **स्फुरद्रोमा** — ज्यांच्या अंगावरील केस उभे राहिले
आहेत असे. राजे लोक एवढे भ्याले कीं, त्यांच्या अंगावरील केस ताठ उभे
राहिले, त्यांच्या अंगावर कांटा आला व ग्राम सुटून तो गळूं लागला. **पुल-**
कित — कांटा आला. **गळद्विंदु** — ग्रामाचे गळणारे थेंब. **मृतच्छाया** —
प्रेतकळा. राजांच्या तोंडावर प्रेतकळा आल्याप्रमाणें त्यांचीं तोंडें भीतीनें
भकास झालीं. **शरीरें इ०** — ते प्रेतवत् झाले, जिवंत असून त्यांची प्रेता-
सारखी अवस्था झाली. आपलें आयुष्य संपलें, आपणांवर मरण ओढवलें
असें त्या धनुष्याच्या दर्शनानें त्यांना वाटलें.

श्लोक ७ — जनकाचा प्रधान सर्व राजांना तें धनुष्य उचलण्याची
विनंति करतो. **दृढपणी**— दृढपणानें, निश्चयानें. **प्रतापाचे मेरु**—आपण
पराकमाचे मेरुपर्वत आहां. आपली बुद्धि मेरूप्रमाणें स्थिर आहे. **सच-**

कित- भयभीत. नागेशानें देखील आपल्या सीतास्वयंवरांत भयभीत राजांचें असेंच वर्णन केलें आहे. पहा— ‘थरथरा नृपती कित्ती कांरती, । खटखटां मग दंतही वाजती. ॥ म्हणति पूर्वभयें फुटलों उरीं, । सबळ हे तंव घोंडि बसे शिरीं. ॥ ३२५ ॥ श्लोक ८— रावणाचें शरीरवर्णन. कराळें— भयंकर. आजानुवाहो— ज्याचे बाहू गुडघ्यापर्यंत पोचतात असा. हे वास्तविक चांगलें सामुद्रिक लक्षण आहे. पण येथें रावणाच्या लांबचलांन बाहूचें तें निदर्शक आहे. रजनिचरपती — राक्षसपती, रावण. नवजलःतनु — नवीन मेघाप्रमाणें शरीर आहे ज्याचें असा; काळाकमिन्न. द्वप — धाक. सर्व राजांना रावणाचा धाक होता. श्लोक ९— येथून श्लोक ११ पर्यंत रावणगर्वोक्ति दिली आहे. दुर्गा— पार्वती. गुह— कार्तिकस्वामी, शंकराचा पुत्र. नंदि— शंकराचें वाहन. पार्वती, गणेश, कार्तिकस्वामी, नंदि असे शिवाच्या समेत असतांना, शंकराचें निवासस्थान जो कैलासपर्वत तो मी माझ्या बाहुवलानें खिळखिळा केला. श्लथरूप— सुटा. तो मी इ०— ज्यानें कैलासासारखा पर्वत शंकराच्या परिवारासह हलवून टाकला, तो मी रावण, कोसळणाऱ्या आकाशाला देखील डाव्या हातानें सावरून धरीन. हें धनुष्य मोडील असा माझ्याशिवाय दुसरा राजा कोण आहे? श्लोक १०— म्या नाहीं इ० — मी न जिंकलेला असा पृथ्वीतला कोणता राजा इथं आला आहे! म्हणजे जे राजे येथें आले आहेत, ते सर्व मी जिंकलेलेच आहेत असा भाव. माझा दर्प इ०— माझा धाक इंद्राला देखील आहे. शेषासि— पृथ्वी आपल्या डोक्यावर धारण करणाऱ्या शेषाला, वासुकीला. भूची इ० — पृथ्वीची मी घडी घालीन. उतरडी — खालीं मोठें व वर लहान अशारितीनें एकावर एक भांडीं टेवून केलेली रचना. स्वर्गाच्या एकावर एक अशा रचलेल्या उतरंडी मी पाडीन. भूलोक, भुवलोक, स्वलोक, महलोक, जनोलोक, तपोलोक आणि सत्यलोक, असे एकावर एक सात लोक आहेत, अशी कल्पना आहे. “अशा सप्तलोकांची ही उतरंड मी पाडीन” अशी रावणाची वल्गना. पाताळें— पृथ्वीच्या खालीं अतल,

वितल, सुतल, महातल, रसातल, जलातल आणि पाताल अशीं सप्त पाताले आहेत. “अशीं पाताले खणून काढून लंकेच्या किल्ल्याला पडलेल्या भेगा मी बांधून काढीन.” चिन्त्या-भेगा. एकंदरीने पृथ्वी, स्वर्ग व पाताल, हे आपणास कस्पटाप्रमाणे वाटतात, अशी रावणाची बढाई.

श्लोक ११ — रावण आणखी आपली प्रौढी सांगतो. **दंडे** — बाहूनी. **कोण्ड** — धनुष्य. **उपरीवरी** — माडीवर. नागेशानें देखील माडीवर बसलेल्या सीतेचें असेच वर्णन केलें आहे. पहा—त्यानंतरें सुंदर माडियेसी आली सखीवेष्टित ती सुकेशी ॥ उच्चसनीं बसत पंक्रजाक्षी, । महाद्ररें सर्वसभा निरीक्षी ॥ — सीतास्वयंवर २६६. **श्लोक १२** — कोण कैसा इ०— कोण राजा कसा व्हातो याचें निरीक्षण सीता करित होती. **प्रगट गुण**— प्रत्येक राजाचा ठळक गुण कोणता व कोण राजा कसा शोभतो याचें स्पष्टीकरण सखी सीतेपुढें करित होती. **श्लोक १३** — कोणकोणत्या द्वीपांचे व खंडांचे राजे सीतास्वयंवराला आले होते, त्यांचीं नांवें दिलीं आहेत. **द्वीपे**— जंबू, पलाश, शाल्मलि, कुश, कौंच, शाक व शृंगली अशीं सात वेटें, त्यांचे राजे. **दिकपती** — आठ दिशांचे अधिपति. **खंडे** — चारण, भस्म, सिद्ध, नाग, गंधर्व, इंद्र, सुवर्ण अशीं सप्त खंडे. पृथ्वी ही सप्तद्वीपा व सप्तखंडा आहे. तेथील सर्व राजे स्वयंवराला आले होते. **श्रोत्रीं इ०** — जीं फक्त कानांनीच ऐकलीं होतीं. कारण हीं सर्व खंडे प्रत्यक्ष कोण पहाणार ? **श्लोक १४**— सप्तलोक व सप्तपाताले, येथीलही राजे आल्याचें जसे वर्णन आलें आहे, तसेच पुढील श्लोकांत सप्तसमुद्र, अष्ट दिक्पाल, सिद्ध, चारण, चंद्र, विद्याधर, किन्नर इत्यादि स्वर्गीय गण देखील विमानांतून स्वयंवर पाहण्यास आल्याचें सांगितलें आहे. **भू भुवः इ०** — भू, भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं असे मेरुपर्वतावरील सात लोक मार्गें दिलेच आहेत. पातालेही सात असल्याचें सांगून त्यांची यादी १३ व्या श्लोकांत सांगितलीच आहे. **बळी**— हा एक दैत्यांचा राजा असून विष्णूनें वामनावतारांत त्याच्याकडून त्रिपाद भूमीचें दान मागितलें असतां, त्याची पूर्तता न झाल्यानें

त्याला पाताळांत दडपत्याची कथा प्रसिद्धच आहे. श्लोक १५- सप्त-
 समुद्र- क्षारोद, इक्षुरसोद, सुगद, वृतोद, क्षीरोद, दधिमंडोद व शुद्धोद
 असे सात समुद्र. यांत सर्पसमुद्र मात्र कोठें दिलेला आढळत नाही. हाहा
 हूहू- हे दोघेही चालूं मन्वंतरापूर्वीचे गंधर्व असून, त्यापैकी हूहू हा देवल
 ऋषीच्या शापानें जलामध्ये नक्र झाला होता. पुढे विष्णूनं गजेन्द्रमोक्ष केला
 त्यावेळीं गजेन्द्राबरोबर या नक्राचा उद्धार केला. यानीं- आपापल्या विमा-
 नांत. श्लोक १६- १९ स्वयंवरास आलेले भिन्नभिन्न देशांचे राजे
 सांगितले आहेत. अनंत कवीनें देखील आपल्या सीतास्वयंवर २१-२५
 श्लोकांत, असेच अनेक देशचे राजे दिले आहेत. कोंकण प्रभू-कोंकणचा
 राजा. याचा उल्लेख विठ्ठलाप्रमाणेंच नागेशानें आपल्या सीतास्वयंवरांत
 केला आहे. पहा — “ कोंकणस्थ नृप हा जळधीचा । स्वामि तो चतुर
 निर्मळधीचा ॥ २६९ ॥ श्लोक १८- येथें मात्र कांहीं म्ळेंच्छ व परदेशी
 राजांचीं नांवां आलीं आहेत. यांत ‘ किरंगाणि ’ च्या म्हणजे पोर्तुगीजांचा
 जसा नामनिर्देश आहे, तसाच तांबड्या तोंडाच्या पारशांचा व काळ्या
 तोंडाच्या दबशांचाही नामोल्लेख आहे. यावरून असे परदेशी व्यापारी हिंदु-
 स्थानांत येऊं लागल्यानंतरच विठ्ठलानें आपलें काव्य रचलेंलें दिसतें. मुक्त-
 ेश्वरानें सुद्धां दुष्यंताचे सार्वभौमत्व वर्णन करतांना आपल्या आदिपर्वीत, व
 राजसुययज्ञप्रसंगी पांडवांच्या दिग्विजयांत जिहलेल्या राजांचें वर्णन करतांना
 आपल्या सभापर्वीत, अशा परदेशस्थ जातींचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.
 पहा — “ जात्री, जंगी किरंगी वरूर । नायी, इंग्रेज मल्लोवार, । कावे,
 कांवटे कंकमखर । जळतस्कर मांशाशी ॥ ११ ॥ रूमशाम खोरासान । मुलतान,
 हंभगान, अर्वस्तान, । उजवेख, पठाण, तुर्कमान । बढकशान मेवात ॥ १० ॥
 -मुक्तेश्वर आदिपर्व १५, व “ जात्री जंगी किरंगी । इंग्रेज बहुधा रक्तंगी ।
 मल्लोवार नौकामंगी । विघ्नकर्ते दंडिले ॥ १२७ ॥ पारसी भासि त ताम्रमुख ।
 आरव हुरमुजं काळमुख । रूमशाम घोडमुख । नाट पाट पुलिंद ॥ १५६ ॥
 -मुक्तेश्वर, सभापर्व ८. श्लोक-१९ श्रीनामप्रवृत्त -तांबड्या निशाणाचे.

नीळकेतु- निळ्या निशाणाचे. पाहे इ० — मेरुपर्वताप्रमाणे प्रचंड अशा राक्षसराज रावणाने मोठ्या कौतुकाने ही सर्व राजांची शोभा पाहिली. लालसें— प्रीतीनें.

श्लोक २० येथून रावणाच्या प्रतापाचे वर्णन सुरू होते. **आले** इ० — ज्या रावणाच्या भयाने तेथे आलेले सर्व सार्वभौम राजे भयाने कांपत होते ज्याच्या घरांत स्वर्गांतले इंद्रमुख्य सर्व देव चाकराप्रमाणे रावत होते. **निर्जर** — देव. ज्यांना जरा नाही असे. कारण देवांना व यक्षांना म्हातारपण नाही. पहा — ‘ वित्तेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति ’ — मेषूः दूत. **शक्रमुख्य** — इंद्र ज्याचा प्रमुख आहे असे. **चौदा चौकडिया** — कृत, त्रेता, द्वापर व कली या चार युगांच्या मिळून होणाऱ्या कालाला चौकडी म्हणतात. अशा चौदा चौकड्या रावणाचे राज्य टिकणारे होते. **छप्पन्न** — हा शब्द येथे ‘अगणित’ या अर्थी वापरला आहे. ज्याची संपत्ति अगणित होती, असा रावण. **दर्पे** इ० — ज्याच्या धाकाने त्रिभुवनांतले गर्विष्ठ देखील कांपत होते. **श्लोक २१** — रावणाचा आणखी पराक्रम सीतेपुढे तिची सखी वर्णन करित आहे. **बंदी** इ० — ज्या रावणाने सर्व देव आपल्या बंदीखान्यांत टाकले, शंकराचा कैलासपर्वत ज्याने गदगदा हलविला. **ब्रह्मयाचा पणतू** — कुबेर. ब्रह्माभानसपुत्र पुरुस्त्यऋषीचा पौत्र व विश्रवा ऋषीपासून कैकसीनामक भार्येच्या ठिकाणी झालेल्या तीन पुत्रांपैकी एक. म्हणून हा ब्रह्मदेवाचा पणतू होतो. रावण व कुंभकर्ण यांचा हा सावत्रभाऊ. चार वेदांवर भाष्यार्थ करण्याइतका हा विद्वान होता. अशा या कुबेराला देशोधडीला लावून त्याची लंका नगरी ज्या रावणाने समुद्रांत नेऊन ठेवली. रावण ब्रह्मदेवाच्या वराने बलाढ्य झाला व त्याने वैश्रवणाकडे (कुबेराकडे) लंकेची मागणी केली. कुबेराने पितृचे (विश्रवा ऋषीचे) अनुमोदन घेऊन लागलीच लंका रावणाच्या स्वाधीन केली, व आपण निघून हिमालयाच्या कैलास नामक शिखरावर जाऊन राहिला. इकडे लंकेत रावणास राक्षसांनी राज्याभिषेक केला,

अशी कथा आहे. दहा मोठे इ० -असा हा रावण दहा शिरांचा व वीस हाताचा आहे.

श्लोक २२ — रावणाचा पराक्रम आणखी चालूच आहे. **अष्टौ-भैरव**—असितांग, रुद्र, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कुपति (कपाली), भीषण आणि संहार असे आठ भैरव. वास्तविक ही शंकराची स्वरूपे आहेत. **सटवी** — षष्ठी देवता, सती. ही एक क्षुद्र देवता असून लहान मुलांस उपद्रव देते म्हणून हिची मूल जन्मल्यानंतर सहावे दिवशी पूजा करतात. भैरव व सटवी हे लहान मुलांना उपद्रव देणारे असूनही रावणाच्या घरांत उलट त्याच्या मुलांचे रक्षण करीत होते. इतका रावणाचा त्यांना दरारा होता. **चामुंडा** — ही एक महाशक्तीची प्रखर व रौद्र देवता आहे. अशी असून देखील ती रावणाच्या घरांत एखाद्या दासीप्रमाणे रावत होती. **अनुकुला**—मंडोदरीसारखे स्त्रीरत्न ज्याची पत्नी आहे. **वायूने वरुणे इ०** — वायु व वरुण हे देव ज्याच्या घरी झडलोट व सडा, संमार्जन करतात. **पंचांग** — तिथि, वार, नक्षत्र, योग व करण यांचे पत्रक. हे पंचांग सांगण्याचे नित्याचे एकाद्या भटजीचे काम, ज्याच्या घरी प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव करतो ! **खंडे-राय** — हा शंकराचा अवतार अशी कल्पना आहे. याने मणिमल्ल दैत्यांचे मर्दन केले. असा हा पराक्रमी देव देखील रावणाला त्याच्या समेत आरसा दाखविण्याचे काम करतो. **सिद्धी** — अणिमा, गरिमा, महिमा, लघिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व व वशित्व अशा आठ सिद्धी आहेत. **निधी** — ‘महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपो । मुकुंदकुंदनीलाश्च खर्वश्च निषयो नव ॥’ असे हे कुबेराचे नवनिधी सांगितले आहेत. आठ सिद्धी व नवनिधी रावणाच्या घरांत रावत होते. मग त्याच्या वैभवाला काय कमी !

श्लोक २३ — रावणाच्या ऐश्वर्याचे सीतेच्या सखीने केलेले वर्णन तर त्याचा प्रभाव अधिकच व्यक्त करणारे आहे **नवग्रह**— चंद्र, मंगळ, बुध, गुरु, शुक्र, शनि, रवि, राहु व केतु हे नऊ ग्रह, रावणाच्या राजवाड्याच्या महाद्वाराच्या पायऱ्या होऊन राहिले होते. या नवग्रहांतच चंद्र व

सूर्याची गणना असतांना पुनः चंद्राकडे छत्र धरण्याची व सूर्याकडे द्वारपालाची कामगिरी कशी आली समजत नाही. यांत वास्तविक द्विरुक्तीच झालेली आहे. **वसंत इ०**— वसतऋतूकडे रावणाच्या पलंगावर पुष्पांची शेज रचण्याचें काम देण्यांत आलें होतें. कारण वसंतऋतु हा विविध सुगंधित पुष्पांनीं समृद्ध असतो. **माळी वासव इ०**— इंद्र माळी, अग्नि आचारी तर गणपति रावणाचा गुगखी झाला होता. **अलकेश**— कुवेर हा भांडारखान्याचा मुख्य. अशीं अनेक कामें रावणांन देवांना वाटून दिलीं होतीं. अशाच मासल्याचें रावणाच्या वैभवाचें वर्णन, नागेश व अनंत या कवींनीं आपल्या सीतास्वयंवरांत केलें आहे. पहा— “पुष्पे आणित इंद्र, चंद्ररविला दीपप्रचर्या घडे, । ब्रह्मा वेद पढे, जळाधिप जळें आणोनि घाली सडे, ॥ वारा झाडितसे स्वयें, पचन तें वैश्वानराला पडे, । द्वारा पालित काळ, रांड सटवी ते वंदखानीं रडे. ॥ ३३२ ॥ विघ्न वारितसे गणेश, नगरीं विष्णू समुद्रांतरीं, । शेषाचा मणि मंडपास निरुता, ईशान वेत्रा घरी, ॥ इंद्राणी प्रमुखा करीति सदनीं, योषांस वेणीफणी, । हें तों कांविट केवढें मजपुढें, कैसें चढेना गुणी ? ” ॥ ३३३ ॥ नागेश -सीतास्वयंवर. तसेंच “सुरेंद्र आणि माळिका, अखंड चंद्र ऊरका, । समीरणूचि झाडणी घरोनि झाडि आंगणी; ॥ ६१ ॥ वरुण घालि मार्जना, करोनि यम गर्जना । अखंड घटि घालितो, सुपर्ण ग्राम रक्षितो. ॥ ६२ ॥ विरिचि वावि पातडें, मुखी करीत वांरुडें, । मैराळ दावि दर्पणा, श्रिसूर्य वोहे सर्पणा. ॥ ६३ ॥ गणेश रासभें वळी, नवग्रह ते आवळी । करोनि त्यांस पावरी, चढुनि जाय ऊपरी. ॥ ६४ ॥” — अनंतऋषिकृत सीतास्वयंवर. **श्लोक २४** — यानंतर आतां रावणाच्या नगरीचें वर्णन येतें. **रत्नस्तंभ** — रत्नाचे स्तंभ. **चिंतामणी** — चिंतिलेली, इच्छिलेली वस्तु देणारे मणि. यांचा उपयोग सामान्य दगडाप्रमाणें बांधकामाला जेथें होत होता. **क्रांटा इ०**— रावणाच्या अशोकवंतांत क्रीडा करण्यासाठीं जे वृक्ष होते ते कल्पवृक्ष होते, तेही इच्छिलेली वस्तु तात्काळ देणारे होते. **द्विभ्रांगना** ०— ज्याच्या नगरींत स्वर्गीय अप्सराच नृत्यांगना झाल्या

होत्या. नाचणी - नृत्यांगना. दुर्गाचीं इ० - ज्या नगरीच्या बुरुजाचीं शिखरे नागांच्या फणाप्रमाणे डौलदार असून, जिच्या वेशीचीं दारे चतुर्दिशांच्या मुखाप्रमाणे विस्तृत होती. सिंधचे इ० - ज्या नगरीला समुद्राचा कंबरपट्टा लाभला होता, अर्थात् जी समुद्रवल्यांकित होती. अशा पुरीत रावण सुत्राने नांदत होता.

श्लोक २५ - रावणाच्या पराक्रमाचे, त्याच्या वैभवसंपन्न नगरीचे इतके वर्णन केल्यावर, सीतेची सखी आतां तिला रामाचे वर्णन करून सांगते.

मशकासम - ज्या रावणाला इतर सार्वभौम राजे घुंगुरट्याप्रमाणे क्षुद्र वाटतात. धरणिजा - सीता. अशा प्रचंड रावणाला पाहून ती भ्याली.

पण जिंकून हा जर आपला पति झाला, तर आपलं संपलंच असं तिला वाटलं

असावं. रविवंशशाली - सूर्यवंशांत शोभणारा राम. सखीने यापुढे

रामाचे वर्णन आरंभिले. श्लोक २६ - यांत रामाचे कुलवृत्त व त्याने

नुकताच केलेला पराक्रम थोडक्यांत वर्णिला आहे. गभस्तीचे वंशी -

'सूर्यवंशांतला हा राजपुत्र तूं पहा' असे सखी सीतेला सांगते. मुनि -

युवतिउद्धार - गौतमपत्नी अहिल्येचा रामाने आपल्या पदस्पर्शाने कलेला

उद्धार. पुढे इ० - "विश्वामित्रजवळ वसलेला तो तूं ओळख". तां -

त्वां, तूं. श्लोक २७ - रामाचे वर्णन. कोटीर - रत्नमुद्र. जडित -

रत्नखचित. फणिमगीतेज - नागांच्या फणेरीक मण्यप्रमाणे तेज आहे

ज्याचे (मुकुटाचे विशेषण). दिक्प्रांत इ० - ज्या मुगुटाच्या तेजाने सर्व

दिशा भरून गेल्या होत्या. चन्द्रार्क लाजे - रामाच्या कानांतील कुंडलांचे

मणी असे लखलखीत होते की, त्यांच्या तेजाला चंद्रसूर्य देखील लाजावे.

डाजे - मनांत डांचत होतें. रामाच्या छातीवरचे रत्नजडित पदक, राव-

णाच्या मनांत सलत होतें. तसलें पदक आपणास मिळालें नाहीं, म्हणून

रावण मत्सराने जळत होता. ब्रीदांचा इ० - रामाच्या ब्रीदावळीचा, कीर्ति-

चिन्हांचा बोध सर्वत्र गाजून राहिला होता. तोडरीं - पादभूषणांच्या

ठिकाणीं, जिकलेल्या राजांच्या प्रतिमा कोरण्याची चाल होती. यावरून तोडरीं

घालणें जिकणें, वठणीस आणणें असा अर्थ प्राप्त झाला. रामाच्या पायां-
तील तोडगांत अनेक राजे बद्ध झाले होते. रामानें अनेक राजांना जिकले
होते असा अर्थ. पहा — तो गुणांचा नव्हे गोवळु । तयां पासौनि नोवरा
शिशुगळु । जेणें तोडरो घातला काळु ? । अमोलपणें ॥ ३७३ ॥ — नरेंद्र-
रुक्मिणीस्वयंवर.

श्लोक २८—वर रामाच्या अलंकारांचें वर्णन झालें. आतां येथून
त्यांचें शरीरवर्णन आगदीं अल्पसेच दिलें आहे. विठ्ठलाच्या वर्णनाचा भर
बाह्य गोष्टीवरच अधिक दिसतो. अवयवांपेक्षां त्यानें अलंकारांनाच महत्त्व
दिलें आहे. त्रिपुंडू — कपाळीं लावण्याचा तीन पट्ट्यांचा तिलक. सामु-
द्रिक — हातापायावरच्या वगैरे रेषा पाहून त्या माणसाचें भविष्य सांगण्या-
विषयींचें शास्त्र. पहा — ‘ ध्वजवज्रांकुश रेखा । चरणींचीं सामुद्रिकें
देखा ’ ।— एकनाथ रु. स्वयंवर १।२२. रामाच्या हातापायावर
ध्वज, वज्र, अंकुश अशीं शुभ सामुद्रिक चिन्हे होतीं. अशा चिन्हांचा
पुरुष भाग्यवान् असतो. वैजयंती—विष्णूच्या गळ्यांतील माळ, हीत
पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पांच तत्त्वांचां निदर्शक नीळ, मोती,
माणिक, पुष्पराज व हिरा अशीं पंचरत्नें असतात. पहा—“ परम विमल जेथे
वैजयंती विराजे ”—सामराज, रुक्मिणीहरण ८।११९. राम हा विष्णूचाच
अवतार, म्हणून येथें त्याच्या वैजयंती माळेचा उल्लेख केला आहे. तुळसी-
स्रज—तुळसीची माळ. इचाही निराळा निर्देश, राम हा विष्णूचा अवतार
हें ध्वनित करण्यासाठींच हांय. पहा—तुळसी माळ गळां कासें पीतांबर ।
आवडे निरंतर हेंचि ध्यान ॥—तुकाराम. श्लोक २९—पुनः रामाच्या
अलंकारांचेंच वर्णन कवि करतो. कणत्—नाद करणाऱ्या. किंकिणी—
घागऱ्या. क्षुद्रघंटा—लहान लहान घंटा. नितंबीं—कटीखालच्या भागीं, कंबरेत.
महारत्नकांची—रत्नजडित कंबरपट्टा. विलंबी— लोंबणारा. रामाच्या
कंबरेत घागऱ्या व लहान घंटा असूनही शिवाय लोंबणारा व नाद करणारा
कंबरपट्टा होता. नाराच—बाण. तूण—भाता. अक्षय—कधीही न संप-

णाच्या अशा बाणांनी भरलेला भाता ज्याने आपल्या पाठीला बांधला आहे. रामाचा भाता कधीच रिकामा होत नसे. शत्रूवर सोडलेला बाण पुनः त्याच्या भात्यात येऊन वसत असे. श्लोक ३०- इंद्रनील इंद्रनील मण्याच्या कांतीप्रमाणे सांवळा. कांति इंद्रनील- कांतीने राम कोटि मदनांचा पुतळा होता. कोटी मदन एकत्र झाले असता जी कांति दिसली असती, तीच एकट्या रामाची कांति होती. कुसुमेषु- कुसुमेषु = मदन. रत्नपुंज - रत्नांचा समुदाय असलेला, अर्थात् रत्नजडित. अवतंस- तुरा. श्लोक ३१- एकाद्या निर्धनाला द्रव्याचा गडा सांरडतांच त्याला जसा विस्मय वाटतो, तसाच राम दृष्टीला पडतांच जानकीला तो वाटला. तिच्या अंतःकरणांत रामाची मदनसुंदर मूर्ति ठसल्यामुळे, किंवा तिचे मन रामांत रंगल्यामुळे, तिची समाप्ति लागण्याइतकी एकतानता झाली. श्लोक ३२- सीतेची रामाच्या ठिकाणी एवढी तंद्री लागली की, तिचा मनावरचा तावा नष्ट झाला. धारणा- धैर्य, मनावरचा तावा. पहा- धारणेत्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनो तथा । विकलरूप- ढिला. सीतेच्या मनावरचा तावा ढिला होऊन तिची शुद्ध नाहीशी झाल्याचे पाहून तिच्या सख्यांनी तिला वारा घातला. समीरण- वारा. बाह्य इंद्रनील- सीतेला बाहेरचे चंचल पदार्थ दिसेनासे झाले. म्हणून तिच्या डोळ्यांना पाणी लावण्यांत आले. बेशुद्ध माणूस शुद्धीवर येण्यासाठी असे पाणी लावतातच.

श्लोक ३३ विजया- सीतेच्या सखीचे नांव. सखे- सखे ! सीतेने आपला मनोदय येथे अगदी स्पष्ट केला आहे. श्लोक ३४- रामाचे कोमल शरीर पाहून असले कठीण व जड घनुष्य त्याला उचलेल कसे अशी सीतेला शंका वाटून, आपल्या पित्याने व्यर्थ असा कठीण पण लावला, याबद्दल तिला हळहळ वाटली. रामाला जर हा पण जिंकतां आला नाही, तर आपणास त्याचा लाभ कसा होणार, अशी सीतेला चुटपुट लागली. कांसवपृष्ठ- कांसवाच्या पाठीसारखे कठीण. ननू- खरोखर. काय कळे मला- मला कांही कळेनासे झाले आहे. पण- जनकांनी लावलेला

पण. हा श्लोक हनूमन्नाटकांतील याच प्रसंगाच्या वर्णनपर श्लोकाचा निवळ अनुवाद आहे. पहा — “ कमठपृष्ठकठोरमिदं धनुर्मधुरमूर्तिरसौरघुनदंनः । कथमधिज्यमेनेन विधीयतामहह तात पणस्तव दारुणः ॥ १।९. नागेशानं देखील या श्लोकाचा असाच अनुवाद आपल्या गीतास्वयंवरांत केला आहे. पहा—“ कमठपृष्ठकठोर धनुर्महा, । मदनसुंदर तो रघुराम हा ॥ लघु कसा घनु लाविल, पां गुर्गी, । अहह ! हा, पण दारुण साजगी ! ॥ ३२० ॥ यावरून हनूमन्नाटक हें आमच्या मराठी कवींना कसे प्रोत्साहक झाले आहे, तें दिसून येते. श्लोक ३५-येथे मात्र रामाचे थोडे तरी शारीरवर्णन आले आहे. निमासुर—सुंदर, सुरेख, लवण्ययुक्त. पहा—“ सुंदर निमासुर वदन । रघुनदन उभा तेथे ”—हरिविजय ५।१६८, किंवा ‘मुख निमासुर ब्रवंट’—त्रेणात्राई— सीतास्वयंवर १३।१४. नागर—सुरेख, सुंदर, सुसंस्कृत. या ओळींत बहुतेक समानार्थीच शब्द योजिले आहेत. मन्मथगामा—मदनाचा केवळ गामा. मदन हा सौंदर्याबद्दल प्रसिद्धच आहे. अंबुजशामल—कमलाप्रमाणे नीलवर्ण. चांवरकुंतल—चंचल, कुरळे कस. षट्पदशोभा—भृगांची शोभा. रामाचे कुरळे कस भृगाप्रमाणे शोभत होते. राम हा अंबुजशामल असे म्हटल्यावर, त्याच्या केसांना षट्पद म्हणणे योग्यच आहे. कारण कमळावरच भृग बसणार ! “अंबुदशामल” हा पाठ म्हणूनच अयुक्त. वज्रगरासन—इंद्राच्या वज्राप्रमाणे कठिण असे धनुष्य. या धनुष्याला रामाच्या हातून शासन कसे घडेल ? तें रामाकडून कसे उचलले जाईल ? याची सीतेला चिंता पडली. रामाचा सुकुमारपणा पाहून त्याच्या हातून हें धनुष्य उचलण्याचे काम कितपत निभावेल याबद्दल सीतेला विवंचना पडली व म्हणून सीता म्हणते की, ‘रावण कदाचित् तें उचलील तर मी तात्काळ देहत्याग करीन. त्याची मी वाटच पहात बसले आहे.’ रावण प्रचंड असल्यामुळे, तो कदाचित् तें धनुष्य उचलील असे सीतेला वाटले, व मग आपल्या बापाचा पण त्याच्याकडून जिंकला जाऊन आपणावर त्याची पत्नी होण्याची आपत्ति ओढवावयाची. त्यापेक्षा देहत्याग केलेला बरा असा सीतेचा निर्वाणीचा निश्चय.

श्लोक ३६- येरीकडे- दुसरीकडे. सीतेच्या मनांत एकीकडे हे विचार, तर दुसरीकडे रावण धनुष्य उचलण्यास तयार झाला देखील. अन्यप्रभू इ०— दुसऱ्या राजांना रावणाप्रमाणे तें धनुष्य कसे तोलणार ? तें रावणालाच तोलणार असं सीतेला पक्कं वाटलं. म्हणून ती प्रार्थना करू लागली. श्लोक ३७ येथून ४२ श्लोकापर्यंत, रावणाला तें धनुष्य उचलून घ्यायचें होतें, व भूमि तर सीतेची आईच. म्हणून भूमीनेच रावणाचा तें धनुष्य उचलण्यांत अडथळा करावा अशी सीतेची अोरक्षा, व ती बरोबरच आहे. कारण प्रत्यक्ष आईचाचून मुलीची इच्छा कोण पुरी करणार ? तसमै इ०— ब्रह्मदेवालाही नमन असो. त्यानें देखील रावणाला पाडण्यांत सहाय्य करावें, अशी सीतेची विनंति. देवद्रोहक- हा रावण देवांचा द्रोह करणारा असून, तो पृथ्वीला गांजणारा आहे. म्हणून सीतेचें आपल्या आईकडे मागणें असं कीं, “ तूं रावणाला उताणा पाड, व त्याच्या उरावर हें धनुष्य चक्राप्रमाणें फिरूं दे. ” चक्र-यायजर्वे- चक्राप्रमाणें वेगानें. श्लोक ३८— आतां सीता गणपतीला, शंकराला व इतर देवतांना वरीलप्रमाणेंच प्रार्थना करते. भूतेशा— हे शंकरा ! तुझें नवसाला लावलेलें त्र्यंबकचाप, दुष्ट रावणाला छळू दे. चामुंडा— शंकराच्या शक्ती. या नवकोटी चामुंडा या धनुष्यावर जोरानें बसोत. म्हणजे इतक्यांच्या वजनानें रावणाला तें धनुष्य उचलणार नाहीं. कात्यायनी— याही शंकराच्या शक्तीच आहेत. या छप्पन्नकोटी कात्यायनी धनुष्यावर भार घालोत. म्हणजे रावणाला तें उचलणें अशक्य होईल. श्लोक ३९ - आतां आणखी देवांची प्रार्थना. शेषा - आदिशेष, यानेंच ही पृथ्वी आपल्या फणवर धारण केली आहे, अशी कल्पना आहे. “ हे शेषा ! तूं पृथ्वीचा भार डोक्यावर घेऊन तिच्यासहित या धनुष्यावर भार घाल. निर्जरकुंजरा- सहित - देव व ऐरावतासह. इंद्र हा देवांचा राजा असून, त्याचा ऐरावत

नांवाचा हत्ती आहे. म्हणून त्यांच्यासह येऊन तू धनुष्याला ओढून घर अशी सीतेने इंद्राला विनंति केली आहे. **सत्यलोकरमगा** - सत्यलोकाचा राजा, ब्रह्मदेव. **कूर्मा** - आदिकूर्म. ज्याने समुद्रमंथनप्रसंगी मंदरपर्वत आपल्या पाठीवर धरला. **त्रैलोक्यवागायणा** - त्रिभुवनाचे रक्षण करणाऱ्या. **निजकूर्मचक्र** - विष्णूच्या कूर्मावतागांतल कूर्माच्या पाठीचे चक्र. पाठीवरच आदिकूर्माने पृथ्वी धारण केली असल्यामुळे, हे पाठीचे चक्र तू फिरवितांच पृथ्वी कंपायमान होऊन भग रावणाला ते धनुष्य उचलता येणार नाही, असा सीतेचा आशय. कूर्मावतारावद्दलचा उल्लेख पहा - "क्षिति-रतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे, धरणिधरणकिणचक्रगरिष्ठे । केशवधृत कच्छपरूप जय जगदीश हरे ॥ - गीतगोविंद.

श्लोक ४० - येथे सीता अनेक देवतांची, त्या धनुष्यावर बसून ते जड करण्यावद्दल आणखी प्रार्थना करते. **भैरुडा-भुवनेश्वरी** - या अशाच देवता आहेत, त्यांचे स्पष्ट स्वरूप कोडे दिलेले दिसत नाही. **ऐंद्री** - दुर्गेचे एक नांव. ऐंद्री = इंद्राणी असाही अर्थ होईल पण तिचा उल्लेख याच श्लोकांत पुढे आला आहे. **षोडशी** - या सोळा मातृका असाव्या. पहा - 'शौरी पद्मा शची मेघा, सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहः मातरो लोकमातरः । शांतिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवताः' ॥ यांत देखील शची व सावित्री यांची पुनरुक्ति झालीच आहे. **श्रीवाळा इ०** - या क्षुद्रदेवता आहेत. पहा - जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी । - दास-बोध, ४।६।१६. तसेच पहा - "नेणेचि बालाबगलादिसेवा । जाणे तुजे केवळ पाय, देवा ! ॥ सामराज रु. ह. १।३५ **व्रततिथी** - व्रतांच्या तिथी. **तारा** - वृहस्पतीपत्नी. ही चंद्रावर आसक्त झाली. **पंचदशी** - पूर्णिमा. **सावित्री** - गायत्री मंत्र. **शची** - इंद्राणी. **काळरात्रि** - भयंकर किंवा प्रलयकाळची रात्र. पहा - "काळरात्रीची कटकें । उठावली जैसी ।' ज्ञानेश्वरी ११।१९९. मात्र 'काळराजनी' ही एक रात्रिचर देवता आहे, पण ती येथे अभिप्रेत नसावी. **धन्वंतरी** - देवांचा वैद्य. हा समुद्र-

मंथनातून निघालेल्या १४ रत्नांपैकी एक आहे. या सर्व देवता या धनुष्यावर बसोत, असें सीतेचें मागणें. श्लोक ४१ — आतां भूतपिशाचांना आळविण्याची पाळी येते. अष्टमैत्रंवांचा उल्लेख मागे २२ व्या श्लोकांत आलाच आहे. **विभ्रतितनू** — शरीर धरण करून. पिशाचें वायुरूपी असतात. पण त्यांनीं शरीर धारण करून आज धनुष्य ओढण्यास येवें, असा भाव. **झोटेग** — मुसळमानाच पिशाच. पण रामकाळीं मुसळमान कुठले? **मुंजे** — मुंजा = मुंज झालेला पण सोडमुंज होण्यापूर्वीं मरून भूत झालेला. **कूष्मांड** — भूत किंवा पिशाच. **पूतना** — एक राक्षसी. कृष्णाचा नाश करवयास आलेली त्याची मावशी. यावरून नावडती मावशी, दुष्ट स्त्री. **शाकिनी-डाकिनी** — या स्त्रीपिशाचिका आहेत. **सहामार्गि** — जिवापाड श्रमानें. “ तुम्हीं आज आठोकाट प्रयत्न करून हें धनुष्य ओढून घरा, म्हणजे तें रावणास उचलणार नाही, ” असें सीता भूतपिशाचादिकांना सांगते. कोणीकडून तरी रावणाला तो पण जिंकतां येऊं नये, हीच तिची उत्कट इच्छा. श्लोक ४२ — यानंतर ज्या परशुरामाचें तें नाप, त्याच सीता आतां प्रत्यक्ष नवस लावते. **विसभुज** — वीस हाताचा, अर्थात् रावण. रावणानें धनुष्य उचलल्यास आपण जगणार नाही, असा सीतेचा नवस. **षष्टावतारी** — परशुराम हा विष्णूचा सहावा अवतार. अशा अवतारी पुरुषाशिवाय आपल्यासारख्या जडजीवांना कोण तारणार? असा सीतेचा भाव. धनुष्य जड करून व रावणास तें उचरण्यास अशक्य करून आपणास पर्यायाने तागवें असें सीतेचें मागणें.

श्लोक ४३ — ते धनुष्य उचलण्याचा चमत्कार रावण करित असतां, तो पहावयास गांवांतले लोक जमले. **चित्र** — चमत्कार. **अभिनव** — पहिल्यानेच. रावणाला त्यांनीं पूर्वीं कधीं पाहिला नव्हता. **घनसर** — जाड. मजबूद भक्कम. रावण असा जाडजूड होता. **कळकंबा** — दांडगा, (कळकाचा कोंब). **स्तंभ इ०** ज्याचे हात खांबाप्रमाणें लांबचलांब. मागे त्याला ‘ आजानुवाहु ’ म्हटलेंच आहे. परा श्लोक ४८. रावण तें धनुष्य

कसा उचलतो तें पाहण्यास देवप्रमुख आकाशांत आपलीं विमानें थांबवून राहिले होते. श्लोक ४४ - धनुष्य उचलावयास जाणाऱ्या रावणाच्या डौलाचें वगन. भूयूळीं ३० - जमिनीवरील मातीनें त्यानें आपलं दंड माखले. पाहिल्यान् लोक कुस्ती खेळण्यापूर्वीं आत्राड्यांतली माती अशीच अंगाला लावतात. चमकला - दचकला, झाला, बुजला. मूत्रां - डोकें. त्यानें आपलें डोकें जोरान वर उचलून धरलें. तें शिवधनुष्य पाहून त्याच्या अंगांत कांपरं भरलें. साटोप - अतिनट. त्यानें आपल्याकडून करावयाचा तो नेट केला. दावी भाव ३० - आपणास असें वजनदार धनुष्य उचलण्याचा जणु सगवच आहे, असा आविर्भाव रावणानें दाखविला. श्लोक ४५ तें - धनुष्य इंद्राच्या वज्र प्रमाणें त्याला कठिण वाटले. 'इंद्रवज्रा' ची उपमा धनुष्याला देऊन कवीनें जातां जातां श्लोकाचें 'इंद्रवज्रा' हे वृत्तही सूचित केलें आहे. पण विद्वज्ज 'सम' व 'तुल्य' असे समानार्थी शब्द एकत्र घालतो. पहा मागे. सर्ग ४३. स्पर्श ३० - रावणानें जमिनीची धूळ घेतांना भूमीला स्पर्श करतांच त्याच्या अंगांतली शक्ति नाहीशी झाली. भूमी ही सीतेची आई असल्यानें, तिनें च सीतेसाठीं त्याला बळहीन करून टाकलें. 'स्पर्श सिताच्या' हा काव्यसंग्रहाचा पाठ, या दृष्टीनें मुद्दीच दृष्ट्य नाही. कोडंडतोली ३० - रावण जो धनुष्य तोळू लागला, तो त्याच धैर्य गळून गेलें

श्लोक ४६ एकाच्या कौरवांतील माणसानें देशावर जावून श्रमानें द्रव्यसंचय करावा, व तें द्रव्य, जातांजातां फुकट चोरांनीं लुटून न्यावें, म्हणजे जशी त्या माणसाच्या मनाची वंचना होते, तसाच प्रकार रावणाचा झाला. आजपर्यंत त्यानें भिळविलेला लौकिक व प्रौढी, तें धनुष्य उचलतांना अकस्मात् रसातळाला गेली ! लज्जानृपांची - इतर राजे त्याप्रसंगीं लाजलेले आहेत, असें पाहून रावणाच्या मनाला धीर आला. राजे लोकांनीं लाजेनें आपलीं तोंडे खाली घातल्यानें आपलें धैर्य गळलेलें त्यांना दिसलें नाहीं, हे पाहून रावणाला बरा बरें वाटलें. श्लोक ४७ - रावणाचा तें

धनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न येथें वर्णन केला आहे. न गवसे — रावणानें आयत्या वीस हातांनी तें धनुष्य ओढलें पण तें त्याच्या हातांत आलेंच नाहीं. मांडुखुटी — वीगजन. पहा — ‘मग गोसावियांपुढें मांडुखुटी घालूनि बैसले’। — श्रृंगारिंदप्रभुचरित्र १०८. तसेच “मांडीखुटी येउनि तोलित्ताहे। तथा न तोले, उर योजितःहे”॥ — नागेश — सीतास्वयंवर ३४२. जानू — गुडघे. जमिनीवर गुडघे टकून रावण हातानें तें धनुष्य तोळून पाहूं लागला. या उपरि ६० — तें धनुष्य हालेचना असें पाहून रावणानें तें छातीशीं कवटाळून धरलें. पण यामुळें त्याला धाप लागली, त्याचा शरीराला कंप सुटला. म्हणून छातीस धलेलें तें धनुष्य त्याला पायाच्या घोठ्यापर्यंत आणवें लागलें. गुरुफ — पायाचा घोटा. ‘पोटीं धाक’ हा काव्यसंग्रहाचा पाठ अर्थहीन आहे. श्लोक ४८ — रावणाची तें धनुष्य उचलण्याची खटपट, व शेवटीं तें त्याच्या उरावर येऊन तो उताणा पडल्यानें त्याची झालेली फजीति, येथें वर्णन केली आहे. झोंबी लोंबी ६० — रावण त्या धनुष्याशीं मोठ्या शिकस्तीनें झोंबी खेळला, त्याला लोंबकळला, व आपले वीस हात एकत्र करून त्यानें तें धनुष्य कसें तरी गुडघ्यापर्यंत उचललें. टेंका ६० — तें धनुष्य जमिनीवर टिपणानें टेंकलेलें असल्यानें, हळमळत होतें. त्यामुळें रावणाला तें प्रयत्नानेंच आवरेना. साक्षपेंसी — प्रयत्नानें. सर्वांगी ६० — त्याच्या सर्वांगाला घाम सुटला. वायु त्या ६० — त्यावेळीं वारा देखील अशा दिशेनें वाहूं लागला कीं, उलथणाऱ्या धनुष्याला त्याचें साक्षच व्हावें. धनुष्याच्या मूठच्या वजनानें तें उलथलें, व त्यांतही वाऱ्याच्या वेगाची त्याला मदत झाली. त्याच्या ६० — त्या धनुष्याच्या हेलकाव्यानें रावण पृथ्वीवर उताणा पडला, व त्याच्या पडण्याचा आवाज पृथ्वीत विरून गेला, शांत झाला. धात्री-पृथ्वी. या श्लोकाला समानार्थक पहा — उलथला पृथु मेरु जसा दिसे । उपरि तो परतोनि उरीं बसे ॥ अवनि राक्षसपाटिभि घांसते । अधर भोंकर भोंकही वासतें ॥ — नागेश, सीतास्व. ३४३. अनंत-कवीनें देखील या प्रसंगाचें असेंच वर्णन केलें आहे. ‘पहा — ‘धनुष्या

लंकेशं अमित बलकोशं उचलिलें । न थारे भूमीसी, पद्मयुगुल चापें कलथिलें; ॥
 त्वरें त्याचें वक्षःस्थळिं वसुनि पाडी क्षितितळीं, । उताणा आक्रंदे, तंव महि
 मुखीं घालित धुळी. ॥ — अनंत-सीतास्व. ७६.

श्लोक ४९ — ते धनुष्य रावणाच्या उरावर पडून तो जेव्हां जमिनीवर उताणा पडला, त्यावेळीं त्याची कशी स्थिति झाली तिचें हें वर्णन आहे. आपल्यावर मेरुपर्वताचा कडा कोसळून पडला आहे, किंवा सर्व पृथ्वीच आपल्या अंगावर ढासळली आहे, किंवा सूर्याच्या रथाचा घोडाच आपल्यावर पडला आहे, इतक्या त्रासानें रावण गांजून गेला. आपल्यावर मेघ तर गडगडून पडला नाही ? असें वाटण्याइतका तो प्रसंग रावणाला भयंकर वाटला. रावणाची ही अशी शोचनीय स्थिति, तर इकडे सीतेचा मनरूपी मयूर तांडवनृत्यानें नाचला व आनंद पावला. यांतील विरोध लक्षांत घेण्यासारखा आहे. रावणाच्या कटफजीतीनें तिला पाहिजे होतें तेंच नेमकें झालें होतें. मग तिचें मन हर्षानें कां नाचूं नये ? **चवला-च्यवला = पडला.**
निधा- त्रास. **तांडवनटें-** तांडवनृत्यानें, अभिनयपूर्वक नृत्यानें. **श्लोक ५०-** रावणाची अशी फजीति झालीसें पाहून लोकांनीं एकदम टाळी पिटली. **कलका-** गलका = गलबला, गडबड. **भांतां इ०-** प्रतापी राज मनांत भ्याले, चरकले. रावणाच्या या फ.जितीचें पर्यवसान आतां कशांत होणार याबद्दल ते साशंक झाले. **आलें विघ्न इ०-** आलेलें विघ्न नष्ट झालें. रावण कदाचित् तें धनुष्य उचलील ही सांतेवर ओढवलेली आपत्ति नष्ट झाली. 'आलें'-हा भूतकाळवाचक प्रयोग पूर्णभूतकाळवाचक म्हणून योजला आहे. **विटंबिलें** — नष्ट झालें. त्यानंतर सीतेची सखी तिला म्हणाली, 'आतां रामचंद्राला वर.' रावणाचें भय गेलें, असा अर्थ. **श्लोक ५१-** धनुष्य उरावर पडल्यानें झालेली रावणाची शोचनीय अवस्था आणखी वर्णन केली आहे. धनुष्याच्या भारानें तो खालीं दडपला गेल्यामुळें, त्याची मुद्रा खेचरी झाली. **खेचरी मुद्रा-** ही दृष्ट्योगांतील एक मुद्रा आहे. या मुद्रेंत योग्यानें आपली दृष्टि भुवयांच्या मध्यभागीं स्थिर करावयाची असते. धनु-

ध्याच्या वजनाने रावणाची मुत्रचर्या अशीच खेचरी मुद्रा लावलेल्या योग्या-
प्रमाणे झाली. त्याचे डोळे भुवयांच्या मध्याकडे वळले, अर्थात् त्याची
शुद्धि नाहीशी झाली. आरक्त इ०— त्याचे शरीर रक्ताने भरून गेले.
चक्रन्याय इ०— वज्राप्रमाणे कटिण असे ते धनुष्य, रावणाच्या उरावर व
पोटावर एकाच चक्राप्रमाणे फिरू लागले. 'न्याय' हा शब्द 'प्रमाणे'
या अर्थी योजण्याची विव्हाला संवय आहे. शिवाय या चक्रन्यायाची उपमा
कवीने अनेकदा देऊन आपल्या प्रतिभेची असहायता दाखविली आहे.

श्लोक ५२ त्रिपुरे— लोह, रजत व सुवर्ण अशीं तीन पुरे मया-
सुराने निर्मिली होती. देवांच्या व ब्रह्मदेवाच्या विनंतीवरून महादेवाने
विष्णूचा बाण करून तो आपल्या धनुष्यावर जोडला व त्याने त्रिपुरांचा
नाश केला अशी कथा आहे. ज्या धनुष्याने शंकरांनी हीं तीन पुरे नष्ट केली,
तेच शिवधनुष्य रावणाने उचलताच तीं तीन पुरे निर्विघ्न झाली. कारण
आतां आपला नाश करण्यासाठी कांहीं ते धनुष्य पुनः येणार नाही, असे
त्यांना वाटले असावे. **रक्ताच्या इ०—** रावणाची त्या धनुष्याने अगदी मरणो-
न्मुख अशी अवस्था केली. **वमे—** ओकला. **प्रधानसमुहो—** रावणाचे प्रधान-
मंडळ आपल्या मालकाची अशी अवस्था पाहून त्याच्या सुटकेसाठी त्याच्या-
जवळ घाबरेले. **श्लोक ५३—** रावणाच्या उरावरील ते धनुष्य काढून त्यातून
त्याची सुटका करण्यासाठी मांडलीक राजे व सहस्रावधी पैलवान धनुष्याला ओढू
लागले. **सामंत—** मांडलीक राजे. **चंडबलिये—** मोठे बळवान् पुरुष. **वाणा-
सन—** धनुष्य. **कैचा इ०—** रावणाचा रत्नजडित मुकुट कुठच्या कुठे गेला
होता ! त्याच्या पडण्याबरोबर तोही लांब जाऊन पडला होता. **भूतळवटी—**
यामुळे रावणाची दहा तोंडे जमिनीवर बोडकीच लोंबत होती. **माथे—** तोंडे.
रिते— मोकळे, बोडके. **सारण—** रावणाचा दूत. त्याने रावणाच्या उराव-
रील धनुष्य एकीकडे सारून त्याला उठविले. **टाकी इ०—** रावणाला घाप
लागली होती, त्याचा श्वासोच्छ्वास जोराने चालला होता. **घटोदके—**
रावणाने यानंतर आपली दहाही तोंडे घागरीतल्या पाण्याने धुतली. त्याची

सर्व तोंडें रक्तचंचाळ व धुळीनें माखलेलीं असल्यामुळें, आतां त्यानें तीं स्वच्छ धुतलीं. श्लोक ५४ झांकी ३० — ज्या रावणानें आपल्याच तोंडांनीं आपली कीर्ति गायेची होती, त्याच रावणानें तीं तोंडें आतां झांकून घेतलीं. जा. ३० — लौकिकाच्या लज्जा प्राप्त झाली. ' लज्जा ' याचा अर्थ ' मर्यादा ' असा केल्यास लौकिकाची मर्यादा झाली. लौकिक संवला, गेला, असा अर्थ होईल. मृत्यु चुकलें — घनुष्याच्या रूपानें रावणावर जो मृत्यु ओढवला होता, त्यांतून तो कसाबसा निसटला. आदान — मिळावयाचें तें मात्र नष्ट झालें. सीतेचा जो लाभ व्हायचा होता तो मात्र हातचा गेला. पहा — ' पश्युगुल हरीचें ईस आदान आहे ' — सामगज — रु. ह. २।११. हें रावणाच्या वजूं झालें, तरी इतर राजांच्या मनांत ' हा रावण आतां काय करील कोणास ठाऊक ' अशा भयंकर भीतीनें ठाणें दिलें. हा रावण झालेल्या फजीतीचा सूड घेतल्यावांचून राहणार नाही, अशी शंका सर्व राजाना वाडून त्यांच्या पोटांत भीतीचा गोळा उठला. दुभय — मोठें भय. श्लोक ५५ — कवि पुढील सर्गातील कथेची पूर्वसूचना देतो. काव्यकथातंगीं — प्रस्तुत काव्याच्या कथेच्या निरनिराळ्या विभागांत; किंवा प्रस्तुत काव्यकथेच्या भिन्न-भिन्न लहरींत. भवभोगवैथा — संसारभोगाची व्यथा. संसारांतील सुखदुःखांच्या अनुभवाचा त्रास, या चौथ्या सर्गाच्या वाचनानें नष्ट होईल; वाचकाची या संसाराच्या त्रासांतून मुक्तता होईल, सारांश त्याला मोक्ष मिळेल, अशी फलश्रुति कवीनें देवटीं सादर केली आहे.

सर्ग पांचवा

मागील सर्गांत रावणाचा मानभंग वर्गन केल्यावर या सर्गांत रामाने शिवधनुर्भंग केल्याची कथा ओघानेच येते. कांचावला- खचरा. षडंगे- दोन हात, दोन पाय, मस्तक व कंबर हीं मनुष्यदेहाचीं महा अंगे आहेत. त्या मोठ्या धनुष्याने रावणाचीं हीं साहीं अंगे अगदीं पीठ करून टाकलीं. सुपर्णा इ०- गरुडापुढें सार जसे भितात, तसेच स्वयंवरासाठीं तेथे जमलेले राज, रावणाची ही गत पाहून भिऊन गेले. श्लोक २-धनुष्य उचलतांना रावण मागे हटला असें पाहून जनक राजाला सतेच्या स्वयंवराच्या अटीची घोषणा पुनरि करावी लागली. “ हें शिवबाप वांकवून जो त्याला दोरी चढवील, त्याचोच सीता पत्नी होईल. ” अशी जनकाची ही उघड घोषणा होती. सदसिं—राजसभेत. दशवदन इ०—रावणाच्या दंडांची. लववुनि—वांकवून. ज्या—दोरी. दाग-पत्नी. त्रिभुवनजयलक्ष्मी—जिच्या प्राप्तीने त्रिभुवन जिंकल्याप्रमाणे होणार आहे, अशी ही मैथिलीरूपी लक्ष्मी. हा श्लोक हनुमन्नाटकातील खालील श्लोकाचा अनुवाद आहे. पहा—

“ शृणुत जनक कल्पाः क्षत्रियाः शुल्कमेते दशवदनभुजानां कुंठिता यत्र शक्तिः । नमयति हनुरैशं यस्तदागोरणेन त्रिभुवनजयलक्ष्मीर्जानकी तस्य दाराः १।१८. श्लोक ३-जनकराजा पुढें आणली सर्व राजांना संवोधून बोलतो. यामाजि इ०—या जमलेल्या राजांकीं एकही धनुष्य उचलायला उटत नाही, कीं त्याच्याकडे नुसतें पाहतही नाही ! पृथ्वीवर एकदा रावणच वीर होता काय ? पण गरुडाच्या दृष्टेपुढें कपोत पक्षी जसा वरमतो, तसा तो देखील पणभूत झाला ! श्लोक ४—पण राजांची अगदीं केविलवाणी स्थिति झालेली होती. भयासि इ०—ते भयाला लुब्ध झाले होते, भयाच्या स्वाधीन झाले होते. वाग्वंध—त्यांच्या वाणीला, तोंडाला खीळ

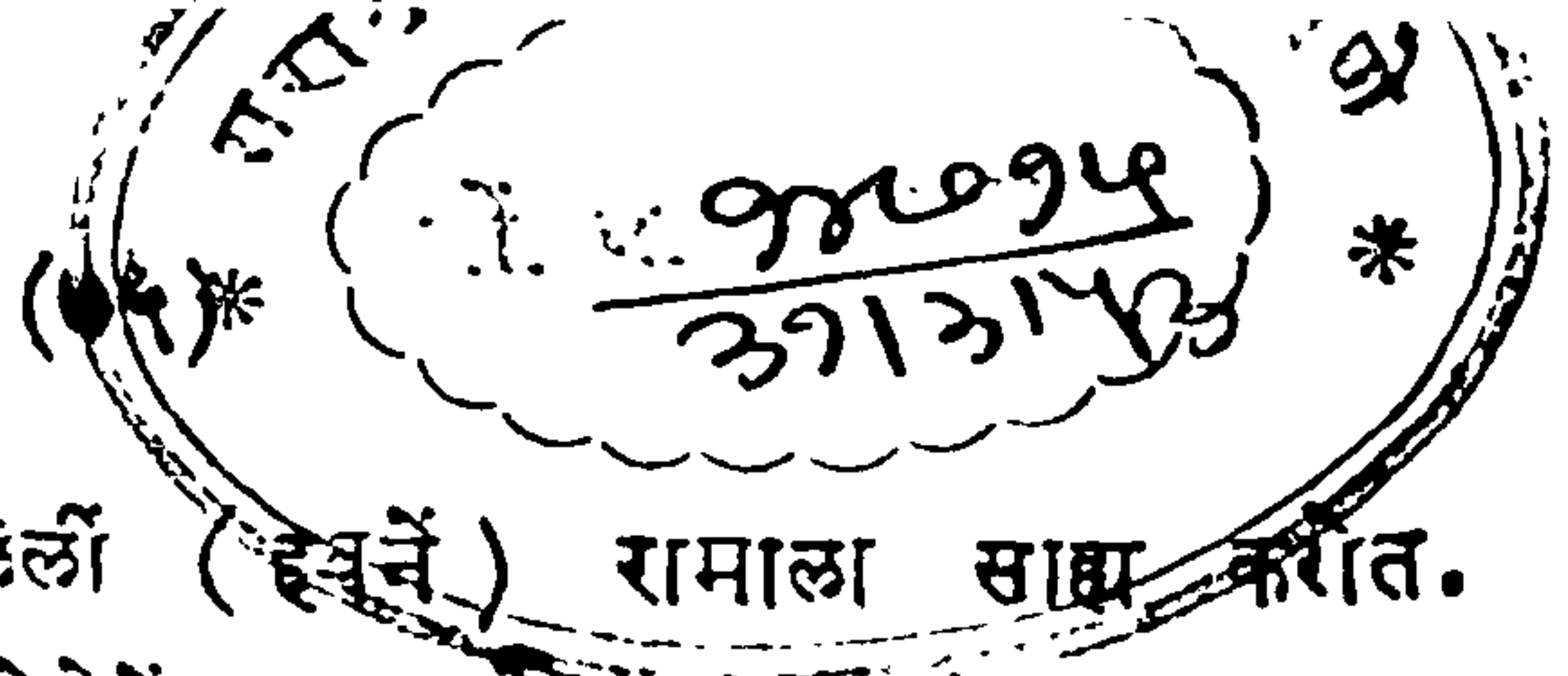
बसली हंती. चित्रोपमा-तं चित्राप्रमाणं निश्चलं होते अथोसुखे-तोंडे खाली घातली आहेत असे. जाणेनि इ०—जनक राजाची सहनशीलता जाणून. जनक क्षणशील आहे तो आपणास याहून अधिक कांहीं करणार नाही, हें जाणून ते न बोलता बसले होते. निःपदेह इ०—‘ मला तर असे खात्रीने वाटते की, जानकीला योग्य अपा पतीच पृथ्वीवर नाही. ’ जो हा पण जिकून तिला वरील असा कोणा वीर दिसत नाही, असे जनक राजाचें आव्हान. श्रीजानकीकारणे— विठ्ठल नहमोच ‘ कारणे ’ हा शब्द द्वितीयेच्या प्रत्ययाबद्दल योजतो. श्लोक ५— जनक पुढे आणखी जाहीर करतो. “ पृथ्वीवर जेवढे म्हणून राजे आहेत ते या सभेला आलेले आहेत. ही आमची कन्या तर अमित्त सुवर्णाप्रमाणे झळझळीत असून, आपल्या लाभाबरोबरच लक्ष्मी व कीर्ति यांचा लाभही ती करून देणारी आहे. असे असून येथे एकही राजा हें धनुष्य ओढीत नाही, टणकारीत नाही, वांकवीत नाही, की उचलीत नाही. इतकेच नव्हे तर ते कोणो हातांतही धरीत नाही. यावरून या पृथ्वीवर कोणी वीरच उरला नाही, हेंच खरे. ” कलधौतकोमलरुची — दाहोत्तीर्ण हेमन इव कोमलरुचिर्यस्या सा. अर्जुन काढलेल्या शुद्ध सोन्याप्रमाणे सुंदर कांति आहे जिची अशी. पहा— हेमनः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा — श्रुवश — १. श्रीकीर्तिला मोद्यमा — लक्ष्मी व कीर्ति यांच्या लाभाचा उद्यम, प्रयत्न करावयास लावणारी. विठ्ठलाचा हा श्लोक देखील हनुमन्नाटकातील खालील श्लोकाचा स्वच्छ अनुवाद आहे. पहा— “ आद्वीयात्परतो-प्यमी नृपतयः सर्वे समभ्य गताः । कन्यायाः कलधौतकोमलरुचेः कीर्तेश्च लाभः परः । नाकृष्टं न च टंकितं न नमितं नो थापितं स्थानतः । केवापी-दमहो मद्धनुरिदं निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ — १।१० नागेशानही आरल्या ‘ सीतःस्वयंवरांत या श्लोकाचा कांहीं अर्थ आणला आहे. पहा — ‘ विदेह राजा मग काय बोलेल, । ‘ कोइंड हें तों कवणा न तोडे, ॥ सर्वांसही साच कुनाम आले, । निर्वीरमुर्वीतल काय झाले ? ’ ॥—सीतास्वयंवर ३५८.

श्लोक ६ — मुनिने- विश्वामित्रानं, जनकाचें, वरील आव्हान ऐकून विश्वामित्रानें आपल्याजवळ बसलेल्या रामाकडे साभिप्राय पाहिलें. त्याच्या रामाकडे पाहण्यांत, 'आतां तूं पुढें टोकून पण जिंक,' अशी आज्ञाच होती. म्हणून ती आज्ञा आपणास शिरसांच्च आहे, असें रामानें सांगितलें. पण इतक्यांत लक्ष्मणाला जनकाच्या घोषणेनें कमीपणा वाटून तो मोठ्या आवेशानें म्हणाला, "रावणाचा मानभंग झाला म्हणून जनकाला सर्व पृथ्वी निर्वीर झालीशी वाटली. पण मला जनकाचे शब्द सहन होत नाहींत. 'पृथ्वीतल निर्वीर झालें' या जनकाच्या शब्दांनीं सूर्यवंशातील आम्हां वीरांना कमीपणा प्राप्त झाला आहे." **श्लोक ७ —** लक्ष्मणानें मोठ्या आवेशानें घट्ट कांस घातली व दंड थोपटून तो रामाला म्हणाला. 'महाराज ! तुम्हीं या समेत मीं काय चमत्कार करतो तें पहा. मी आतां मेरु व मंदरपर्वत किंवा समुद्र व चंद्र यांना देखील जुमानीत नाहीं. फक्त तुम्हीं या दासाला — तें धनुष्य उचलण्याची — आज्ञा द्या. हें धनुष्य तर अगदीं जीर्ण जुनें झालें आहे. त्याची थोरवी ती काय ! माझे सामर्थ्य तर पहा." **मंद्र —** मंदर पर्वत, ज्याची रवी करून देवदानवांनीं समुद्रमंथन केलें. **पिनाक —** धनुष्य. **श्लोक ८ —** यावर राम हळुवारपणानें लक्ष्मणाला बोलला. **कौशिकें ६० —** 'विश्वामित्रानें पुढें होण्यास मला आज्ञा दिली आहे.' 'समर्पिली' या क्रियापदाचें 'आज्ञा' हें अध्याहृत कर्म व्यावें. **येकल्या ६० —** 'मला एकट्याला जर हें धनुष्य उचलण्याचें निभावलें नाहीं तर मग तूं ऊठ." रामानें लक्ष्मणाला असें म्हणण्यांत थोडा स्वार्थ दिसत नाहीं काय ? लक्ष्मणानें पण जिंकल्यास त्याला सीतेचा लाभ होईल, अशा बुद्धीनें रामानें लक्ष्मणाला मार्ग ओढला असेल काय ? तसें असेल तर तें रामाला तितकसें श्लाघ्य नाहीं.

श्लोक ९ — पुढें राम लक्ष्मणाला म्हणतो. **उगलाचि —** उगीच. **पहा —** 'तथापि वोढी उगला निरी हा' — सामराज — क. ह. १।६८. **निर्वीर ६० —** 'पृथ्वीतल निर्वीर कसें होतें तें तर पाहूं या. आपणाला तर

कमीपणाचा शब्द सहन होत नाही. 'राजा - जनकराजाला मात्र रामाचें हें भाषण ऐकून आश्चर्य वाटलें, व तो स्तब्ध राहिला. श्लोक १० - रामानें चाप उचलावयास जाण्याची तयारी केली. गुरुपदाब्ज - विश्वामित्राचें पदकमल. लाघवें - विनयपूर्वक. ठेविला इ० - विश्वामित्रानेंही रामाच्या डोक्यावर आपला वरप्रद हात ठेवला, व 'या धनुष्याचा भंग करण्यांत तूं विजयी हो' असा त्याला वर दिला. श्लोक ११ - सीता या वेळीं माडीवर होती. कदाचित् ती थोडी विमनस्क असल्यामुळें, सखीनें तिच्या वस्त्राचा पदर सांवरला. मग सखीनें सीतेला 'राम आतां उभा असून तो लवकरच धनुर्भंग करील' असें निक्षून सांगितलें. श्लोक १२ - सीता आतां भूमीला, शेषाला, सूर्याला, तें धनुष्य उचलतांना रामाला साक्ष्य करण्यास प्रार्थिते. जी सीता रावण तें धनुष्य उंचलीत असतां, तें जड करण्याबद्दल याच देवांना प्रार्थित होती, तीच सीता आतां राम तें धनुष्य उंचलीत असतां, तें हलकें करण्याबद्दल त्याच देवांना विनंति करते. या दोन प्रसंगांतला हा विरोध लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. उमाणि धनुषा - धनुष्याचा झाडा घे. उमाणें=मोजणें, झाडा घेणें. 'उमानिधनुषा।' या काव्यसंग्रहाच्या पाठांतील 'उमानि' याचा कांहींच अर्थ होत नाही. उमानि म्हणजे शंकर असा अर्थ कोठेंच नाही. त्यामुळें काव्यसंग्रहाचा वरील पाठ अप्राप्त आहे. लोटि इ० - धनुष्याला टकल, व रामाला साक्ष्य कर. तपना - 'सूर्या! तुझ्या हजार हस्तांनी, किरणांनी, तूं धनुष्याला ओढ, म्हणजे रामाला विशेष श्रम पडणार नाहीत. हे शंकरा! तूं आपल्या दहा हातांनी तें धनुष्य आवर, व हे कूर्मा! तूं तें आपल्या पाठीवर उचलून घे. दिग्गज हो! तुम्ही तें चाप घरा, व हे ब्रह्मदेवा! (विधि!) तूं तें धनुष्य हलकें होईल असें कर.'

श्लोक १३ - येथें तीर्थे व्रतें इत्यादि नैमित्तिक कर्मे रामाला साक्ष्य करोत व कोणीकडून तरी तें धनुष्य त्याच्या हातून भंग पावो, असें सीता इच्छिते. पुरश्चरण - दुराविक मंत्रजप. उद्यापन - प्रताची समाप्ति. विज-

भुक्तमाने - ब्राह्मणांनी उपभोगलेली (हवचें) रामाला साध्य करात.
सुद्धत १० - " माझ्या गांठीं जर केलेलें पुण्य असेल, तर रामाच्या कल्याण-
कारक हातांनीं हें धनुष्य भंगों. " ' शिवें ' हें ' हातें ' याचें विशेषण ध्यावें.
श्लोक १४ - उपरीवरि- माडीवर. पंक्रजाक्षि - कमलनयना (सीता.)
पाहे ३० - आपल्या मैत्रिगीत उभ्या असलेल्या तिनें, जगाचा तारक व
परब्रह्मावर लक्ष ठेवणारा राम पाहिला. **नाना ३०** - भूमीला, आपल्या
आईला, साक्षी ठेवून तिनें अनेक देवांना नवस लावले. रामाच्या हातून तें
धनुष्य भंगो म्हणून पुष्कळ नवस केले. **भंगावया ३०** - इकडे समुत्सुक
(कांक्षी) असलेला राम, धनुष्य भंगायला तयार (उद्यत) झाला. **श्लोक**
१५ - येथून १७ श्लोकापर्यंत रामाचें वर्णन लागतें. पण विठ्ठलाच्या नेह-
मीच्या पद्धताप्रमाणें शारीर वर्णन न करतां, तो ब्राह्म अलंकारांचेंच वर्णन देत
बसतो. त्यामुळें तें ठराविक ठशाचें होऊन बसतें. **केयूर व अंगद** - हीं
बाहुभूषणें आहेत. पहा - ' केयूरा न विभूप्रयति पुरुषं दारा न चंद्रोज्ज्वलाः '।
भर्तृहरी २।१९. कुंडले - कर्णभूषणें, डूल. **जांबने** - सुवर्णाचीं. मनगटांत
सोन्याची कडी. दुसऱ्या ओळींत पादभूषणें सांगितलीं आहेत. **वांकी व तोडर** -
हीं पायांतलीं भूषणें, वाळे पैजणासारखीं आहेत. **घनरवे** - मोठ्या आवा.
जानें गर्जणारीं. पायांतले वाळे व पैजण मोठ्यानें वाजत होते. **सीता**
३० - सीतेचा चित्तरूपी मोर नुसता नाचत होता. उल्हासानें सीतेचें मन
हुरळून गेलें होतें. श्रीराम सर्व सभेपुढें धीरोदात्त पद्धतीनें उभा होता. त्याच्या
प्रतापाचा महिमा वेळ्या शास्त्रांनाही कळलेला नाहीं. शास्त्रं देखील त्याचें
वर्णन पूर्णपणें करूं शकलीं नाहींत. **श्लोक १६** - राम उभा राहिला असें
पाहून सर्वांचें लक्ष त्याच्याकडे लागलें. सर्वत्र आनंद दिसत होता. **चतुरंग**
सैन्य - गज, अश्व, रथ व पायदळ असें चार प्रकारचें सैन्य. **परिधी** -
सभोंवार. **चित्रोपमा** - एकाद्या चित्राप्रमाणें सर्व निश्चल झालें. **थोकले** -
थांबले, स्तब्ध झालें. **श्लोक १७** - रामाचें आणखी वर्णन. **भाळी ३०** -
कपाळाला भंगळ्याजवळचें बोट लावून. कोणतेंही जोखमीचें काम सुरू

करतांना प्रथम नमनार्थी कपाळाला हे बोट लावण्याचा मळांचा वगैरे प्रघात आहे. **भूपांसुने** — भूधूलीने. मातीने आपले बाहू माखले. ही देखील पहिलवानांची एक रीतच आहे. **विठ्ठलाने** या प्रकाराची पुनरुक्ति अनेकवार केली आहे. **भांबडभूत** — पिसाट. रामाच्या हालचालीने त्याच्या गळ्यातील मणि अस्ताव्यस्त झाला, व त्याने आपल्या तेजाने विजानांही मार्गे सारले. **वर्जिल्या** — मार्गे सारल्या. **कंजचरणी** — रामाच्या पदकमलांमध्ये नेपुंरे. पैजण रणुछणु वाजत होते. **लघुकटी** — वारिक कटीमध्ये. वारिक कंवर असणे हे सौंदर्याचे लक्षण आहे. रामाच्या कंवरेंत कंवरपट्टा (कांची), घागच्या (किंकिणी) व लहान वांठी (धंटिका) वाजत होत्या. **ब्रीदें पदी** — रामाने जिंकलेल्या राजांच्या मूर्ती त्याच्या पादभूषणावर कोरल्या होत्या. **मेदुरे** — मोठी, जाड.

श्लोक १८ — धनुष्य उचलण्यास राम कसा सरसावला ते सांगतात. **चमकोनि ६०** — राम उल्हासाने बहरून गेला. **सांगति** — बरोबर. **उजवे घालणे** — उजवीकडून प्रदक्षिणा घालून. **ज्या चढविले** — त्याला दोरी चढविली. **कर्णांत ६०** — कानापर्यंत जोराने ओढले. धनुष्याला दोरी बांधण्याचा जनकाचा पण रामाने जिंकला. **श्लोक १९** — रामाने ते धनुष्य उचलतांना त्याबरोबर विश्वामित्रालाही उचलले. रामाने विश्वामित्राच्याही मनाला उत्साह दिला. त्याने ते धनुष्य मोडले, व त्याबरोबरच राजे व जनक यांची संशयबुद्धी देखील मोडली. धनुर्भंग करून त्याबरोबरच रामाने इतर राजे व जनकराजा यांच्या मनात असणारा आपल्याबद्दलचा संशयही पार घालविला. रामाने सीतेच्या चित्ताबरोबरच ते धनुष्यही आकर्षित करून परशुरामादिकांच्या अहंकार व गर्वाबरोबरच त्या धनुष्याचाही भंग केला, व सर्व धनुर्घरांना आपला नूर पालटायला लावला. रामाच्या या पराक्रमाने इतर धनुर्घरांची शरीरे काळवंडली. **धनुभृत्त्यक्त ६०** — धनुर्घाऱ्यांकडून टाकविल्या आहेत आकृती, सुंदर आकार ज्याने असा राम. येथे सहोक्ति अलंकार होतो. हा श्लोक हनूमन्नाटकांतील खालील श्लोकाचा अनुवाद आहे.

पण विठ्ठलाला तो चांगला वठवितां आला नाही. त्यानें मुळांतील कांहीं शब्द जसे सोडले आहेत, तसे नवीनही शब्द योजले आहेत. तुलनार्थ पहा-
 “ उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्द्धं सुखैर्नामितं । भूपानां जनकस्य संशय-
 धिया साकं समात्कालितम् । वैदेहीमनसा समंच सहसा कृष्टं ततो भार्गव-
 प्रौढाहंकृति दुर्मदेन सहितं तद्भ्रममैशं धनुः ” ॥१-२३॥ श्लोक २०-रामाने-
 ते शिवधनुष्य मोडलें, त्यावेळीं सर्वत्र कसा पृथ्वीप्रळयासारखा हाहाकार
 उडाला त्याचे वर्णन येथून दोन श्लोकांत केले आहे. दिग्मातंग — अष्ट
 दिशांचे गज कंपायमान झाले. धनुर्भगाचा आवाज त्यांनाही सहन झाला
 नाही. रविरथी — सूर्याच्या रथाला जोडलेल्या घोड्याची दृष्टि मुलली.
 उच्चैश्रवा — हा वास्तविक इंद्राचा घोडा आहे. पण तो शब्द येथे सामान्य
 घोडा याअर्थी योजलेला दिसतो. सीमा ३०- त्या आवाजाचा एवढा
 परिणाम झाला की, समुद्रांनी आपली मर्यादा सोडली. पहा- पृथ्वी याति
 विनम्रतां फणिपतेर्नम्ररुणामंडलं, विभ्रत्क्षुभ्यति कूर्मराज सहितो दिक्कुंजराः
 कातराः । आतन्वंतिच बृंहितं दिशि भटैः सार्धं धराधारिणो, वेपंते रघुपुंगवे पुर-
 जितः सलं धनुः कुर्वति-१।२२. मात्र शंकराने आपली मान डोलवली.
 आपलें धनुष्य कोणीतरी वीराने भंगलें, याबद्दल त्याला कौतुक वाटलें असावे.
 शिवाय तो रामभक्त असल्यानें, रामाच्या पराक्रमाने त्याला आनंद होणे साह-
 जिक आहे. श्लोक २१ — शेष — पृथ्वी डोक्यावर घारण करणारा शेष
 देखील भयाने कांपूं लागला. उडुगर्गे — नक्षत्रसमुदाय. उलंडिलीं —
 कलंडिलीं. हेलावला — हेलकावला. वारिधी — समुद्र. पहा — हेला-
 वला नलपयोधि द्यारसाचा — रघुनाथपांडित — नलदमयंती. सुमित्र —
 लक्ष्मण. मित्र — मित्र असणारे. मारू कुरू — मारवाड व कुरू देशचे.
 कोरंडदीक्षागुरू — धनुर्विद्येची दीक्षा देणारा गुरू, श्रेष्ठ गुरू. पहा —
 “ मग श्रीकृष्णरावो वानिला कवतिकें । वेधवंती दीक्षागुरू ॥ — नरेंद्र
 र. स्वयंवर ६३६. राम हा धनुर्विद्येत अग्रेसर असल्यामुळे, सर्व राजांत
 तो विजयी झाला.

श्लोक २२— या चापाच्याच अनुकूलतेमुळे, प्रभावाने, परशुरामाने ही पृथ्वी २१ वेळां निःक्षत्रीय केली व युद्धांत अनेक दुष्ट दैत्य मारले. अशी धनुष्याकडून अनेक पापे घडल्यामुळे, त्याने प्रायश्चित्त घ्यावयाचे ठरवून श्रीरामाच्या पादतीर्थीं जणु काय आपला देह ठेवला. एकाद्याच्या हातून महापातके घडलीं असतां, तो जसा एकाद्या पुण्यतीर्थीं आपला देह ठेवतो, त्याप्रमाणे या धनुष्याच्या हातूनही अनेक हत्या घडल्यामुळे, त्याने जणु शेवटीं रामाच्या पायाच्या पवित्र स्थळीं आपला देह ठेवला. वास्तविक रामाने कांहीं हा धनुर्भंग केला नाही, धनुष्यानेच रामाच्या पायीं प्रायश्चित्त घेण्याच्या बुद्धीने आपला देह विसर्जन केला, अशी कविकल्पना. पण हा श्लोक देखील कांहीं विठ्ठलाचा नसून तो हनुमन्नाटकांतील खालील श्लोकाचे भाषांतर दिसते. पहा— “ तद्ब्रह्ममातृवघपातकि मन्मथारि क्षत्रांतकारि- करसंगमपापभीत्या । ऐशं धनुर्निजपुरश्चरणाय नूनं देहं मुमोच रघुनंदन पाणितीर्थे ॥१-२५॥” आर्जवे—मेहरबानीने, अर्थात् प्रभावाने. श्लोक २३—रामावर पुष्पवृष्टि होते. निर्जर-देव. देवदुंदुभि— देवांचे नगारे. तुरे-वाघे. संपूर्ण जाल्या इ०— निनादाने दिशा भरून गेल्या. भुजा-बाहु. रामालिंगनासाठीं सीतेचे बाहु स्फुरण पावू लागले. श्लोक २४—निशाण-नगारे. विरुदाईत—बाणा बाळगणारा. बाणा बाळगणारा राम विजयी झाला, असें नगाच्यांच्या आवाजांतून ध्वनित होत होतें. विषयी—गृह-स्थाश्रमी. ऋषी जसे आनंदित झाले तसे गृहस्थही झाले. पुढे जाले इ०-राजे पुढे चालू लागले, व त्यांच्या मागून राम चालू लागला. उभी इ०— उभी असलेली सीता हे सर्व पाहत होती, तर तिची सखी तिला हुडकतांना आनंदित झाली होती. ‘प्रमुदित घराया धनुकरी’ या काव्यसंग्रहाच्या पाठापासून चांगल्या अर्थाची निष्पत्ति होत नाही. सीतेला तें धनुष्य हातीं धरण्यासाठीं आनंदित होण्याचे कारण नाही. श्लोक २५—विश्वामित्र रामाचे अभिनंदन करण्यास पुढे येतो. बाहो पसरुनि—रामाला प्रेमाने आलिंगन देण्यासाठीं बाहु पसरून, रामानेही आपली कृतज्ञता येथे व्यक्त

केली आहे. **गुरूआशीर्वादे**— गुरूच्या आशिर्वादानें. **श्लोक २६**— रामानें मग लक्ष्मणाला व इतर राजांना त्यांच्या अनुक्रमाप्रमाणें आलिंगन दिलें. **परिरंभिलें**— आलिंगिलें. **अर्धोन्मीलित**— डोळे किलकिले केले आहेत ज्यानें असा. रामाच्या विजयानें तो रागावल्याचें हें लक्षण आहे. **विक्रम**— रामाच्या पराक्रमानें जो रागावला होता. **श्रोत्री**— श्रोत्रियांनीं, वैदिक ब्राह्मणांनीं. **कांचनपर्यळीं**— सोन्याच्या तबकांत, पहा— 'क्षेणु येकु स्वस्त जाली । आंतु माचेयावरि बैसविली । परियेळें वोवाळिलीं । राज-नितीं ॥३९१॥ — नरेंद्र — ६. स्वयं. **प्रणयिनीं**— स्त्रियांनीं. सोन्याच्या तबकांत ठेवलेल्या रत्नांनीं रामाला स्त्रियांनीं ओवाळलें.

श्लोक २७— **मणिमय** ३०— रत्नमय महापर्वत जो मेरु, त्या-प्रमाणें राम शोभला. **निकरीं**— निश्चितपणें. 'शिखरी' या काव्यसंग्रहाच्या पाठांत स्वारस्य नाही. कारण मेरूच्या शिखराचें येथें कांहीं प्रयोजन नाही. **भूपें**— जनकराजानें. **श्लोक २८**— रामाच्या विजयोत्सवाप्रीत्यर्थ तेथें अप्सरांची व गंधर्वांची गायनें होतात. **सरिसे**— बरोबर. **सत्कार**— मानपान. **पारण**— समाधान. राम पाहून देवांच्या डोळ्यांना समाधान झालें. **श्लोक २९**— आतां जनकराजा आपल्या प्रधानांना जानकील स्वयंवरमंडपाकडे आणण्याची आज्ञा करतो. **तीहीं**— प्रधानांनीं. **सूर्धनी**— मस्तक. नृपापुढें त्यांनीं आपलें मस्तक नम्र केलें. त्याची आज्ञा शिरसा-बंध केली. **सर्वें** ३०— बरोबर सैन्य घेऊन ते सीतेला आणावयास गेले. **श्लोक ३०**— **वेत्रपाणी**— वेताच्या काठ्या हातांत घेतलेले. **पुढें**— सीतेपुढें. **हर्षपीयूष**— हर्षयुक्त अमृतवाषी. **वार्पें**— जनकरानें. **श्लोक ३१**— सीतेला ते पुढें सांगतात. **मतंगिणी**— हत्तीण. सीतेला स्वयंवर-मंडपाकडे नेण्यास हत्तीण आणली होती. **रसनायिका**— अष्ट रस जाण-णाऱ्या स्त्रिया. भृंगार, वीर, करुण, रौद्र, हास्य, भयानक, वीभत्स व अद्भुत असे नाट्यशास्त्रांत रस सांगितले आहेत. असे रस जाणणाऱ्या स्त्रिया, सीतेला भृंगारशास्त्रातील युक्त्या (साधकी) शिकवूं लागल्या. **साधकी**—

साधने, युक्त्या, अग्रा अर्थ 'साधणी,' व 'साधणूक' या शब्दांवरून केला आहे. कोशांत 'साधकी' अग्रा शब्द सांपडत नाही. कामशास्त्रांतील अष्टनायिका खालीलप्रमाणे आहेत:— वासकसजा, विरहोत्कंठिता, स्वाधीन-भर्तृका, कलहांतरिता, खंडिता, विप्रबुधा, प्रोषितभर्तृका, अभिसारिका. अशा अष्टनायिकांनी सीतेला त्या शास्त्रांतील घडे देण्यास आरंभ केला असेल. 'रसनायकासि करिती सीतेप्रती साधकी' असा हस्तलिखित प्रतीचा दुसरा पाठ आहे. पण तेथे 'करिती' या क्रियापदाला कर्ता दिसत नाही.

श्लोक ३२ — येथून सीतेचे शरीरवर्णन सुरू होत असून ते जसे सांकेतिक आहे, तसा त्यांत विद्वळाच्या चमत्कृति साधण्याच्या स्वभावानुसार ज्योतिषशास्त्रांतील चारा राशींचीं नांवे गोवण्यांचा त्याचा हव्यासही व्यक्त झाला आहे. प्रस्तुत श्लोकांत सीतेच्या अवयवांचे वर्णन करतां करतां कवीने मेष, वृषभ, मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या, तूळ, वृश्चिक, धनु, मकर, कुंभ व मीन या चारा राशींची नांवेही ध्वनित केली आहेत. विद्वडाला असे चमत्कार किंवा कूटप्रकार करण्याची संवय असून, पुढे सातव्या सर्गाच्या २७ श्लोकांतही त्याने आपली ही हीस अशीच भागवून घेतली आहे. **भूकन्या कुचकुंभ** — पृथ्वीची कन्या जी सौता, तिचे स्तनरूपी कुंभ अतिशय कठीण (कर्कश) होते. स्तन वागरीप्रमाणे पुष्ट व कठीण असणे, हे सौंदर्याचे लक्षण मानतात. येथे कन्या, कुंभ व कर्क या तीन राशींचा निर्देश झाला आहे. देखोनि इ० या सीतेच्या स्तनकुंभांना पाहून हत्ती देखील लाजतो. आपली गंडस्थले इतकी पुष्ट व कठीण नाहीत म्हणून त्याला लाज वाटते. व्यतिरेकालंकार. **भ्रूचापे** — सीतेच्या भुवया दोन धनुष्याप्रमाणे आहेत. येथे 'दोन चापे' याने 'धनु' या राशीची सूचना दिली आहे. **नयनासि मीन न तुळे**— सीतेच्या डोळ्यांशीं मत्स्यांची तुलनाच होत नाही. सुंदर डोळ्यांना माशांची उपमा देतात, पण सीतेच्या डोळ्यांचे वर्णन करतांना ते अपुरे पडतात, असा भाव. येथे नयन द्वय=मिथुन असे समजल्यास मिथुन, मीन व तूळ या राशींचाही उल्लेख आला आहे. **पात्रे कठी केसरी** — सिंहाने सीतेची

बारीक कंबर घेतली. सिंहाच्या कंबरेप्रमाणे कंबर असणे, हे सुंदर स्त्रियांचे एक उपलक्षण आहे. पण येथे उलट सिंहांच सीतेच्या बारीक कंबरेचा स्वीकार केला आहे. इतकी सीतेची कटि अनुपम. यांत पुनः 'सिंह' या राशीचाही उल्लेख जातां जातां झाला आहे. चंद्राच्या- चंद्रवदना. सीतेचे मुख चंद्राप्रमाणे तेजस्वी होते. अलिकुंतळा- भृंगाप्रमाणे काळेभोर केस आहेत जिचे अर्शा सीता. तथापि येथे अलि=वृश्चिक, विंचू, असा अर्थ असल्याने 'वृश्चिक' राशीचीही येथे अभिव्यक्ति झाली आहे. मृगश- हरिणाच्या डोळ्याप्रमाणे डोळे आहेत अशी. लज्जा पडे मन्मथा- जिला पाहून मदनहि लाजतो, जिच्या सौंदर्याने मदनाला आपले सौंदर्य तिच्यापुढे काहीच नाही, असे वाटते. येथे मन्मथ=मकरकेतु असे मदनाला दुसरे नांव असल्याने, 'मकर' राशीही ध्वनित केली आहे. ते तो मुख्य अजा- ही सीता तर मुख्य आदिमाया, जिला जन्म नाही अशी (अजा). पण अजा = शेळी, मेषा, असा अर्थ असल्याने, येथे मेष राशीही संबोधली गेली आहे. वृषध्वजसखा त्याची प्रिया- वृषध्वज जो शंकर त्याचा सखा जो राम त्याची ही पत्नी. सीता ही शंकराचा मित्र जो राम त्याची पत्नी. येथे वृषध्वज या शब्दाने 'वृषभ' या राशीचेही संकीर्तन झाले आहे. नान्यथा- ही दुसरी तिसरी कोणी नव्हे. या श्लोकांत वर विवरण केल्याप्रमाणे बारा राशींनी नावे विखुरली आहेत. म्हणून या श्लोकावर 'द्वादशराशीन्यास' अशी संज्ञा दिली आहे. काव्यसंग्रहकारांना ही गोष्ट कळलीसे दिसत नाही. श्लोक ३३-सीतेच्या अवयवांचे आणखी सांकेतिक वर्णन. कंबुग्रीवा- शंखाप्रमाणे कंठ आहे जिचा अशी. पहा- 'ह्रस्वस्य कंबुः किमयं चकास्ति दिवि त्रिलोकीजय वादनीयः।' - नैषध २२।२२. कृशांगी- सडपातळ अंगाची. पहा - "तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वभिवाधरोथी । मध्ये क्षामा चकितहरिणिप्रेक्षणा निम्ननाभिः ॥" - मेषदूत. देवळांच्या संशयकल्लोळ नाटकांतील खालील पद्यांत सुंदर स्त्रियांच्या अवयवांचे सांकेतिक वर्णन, एकत्र आले आहे. पहा - 'सुकांत चंद्रानना पातळी

भ्रूधनु सरसावुनी ॥ कटाक्षखरशर सोडुनि भेदित हृदयचि गजगामिनी ॥
 रदन दिसति जणु शशिविंचाचे खंड मुखां खोविलें ॥ कुण्ड केश शिरिं
 सरळ नासिका नेत्र कमालिनीदलें ॥ १ - २ त्रिवळिस इ० - सीतेच्या
 उदरावरील तीन वळ्या म्हणजे मदनाचा सोपानच जणु. पहा - 'या
 अत्यंत कृशोदरीं त्रिवळिका पाहा कशा शोभती । जैसा रोमलतेसि मंडप
 दिजे पावावया उन्नती ॥' - निरंजनमाधव. किंवा "किंवा त्रिरेखा
 त्रिनदीच माना । रोमावळी सेतुनिबंध जाणा ॥" - नागेश सीतास्व. २३७
रंभास्तंभोरुकांडे - केळीच्या खांबाप्रमाणें उरुभाग जिचा. पहा -
 रंभोरु कश्चिन्मनसो रुचिस्ते - रघु. ७. **रत्नें कीं दंतपंक्ती** - तिची दंत-
 पंक्ति जणु रत्नेंच. उत्प्रेक्षा. **श्रुतियुत पुतळ्या** - कानांत घातलेल्या
 पुतळ्या. त्या इतक्या तेजस्वी होत्या कीं, त्यांना चंद्रसूर्यही लाजत होते.
भांगीं - भांगांत सेंदराची रेषा. भांगांत शोभेसाठीं सेंदूर रेवण्याची चाल
 असे. **मृगमद् निडळीं** - कपाळीं कस्तूरी. पहा - "मृगमदतिलकं
 लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे" - गीतगोविंद ७. **मुक्त नाकीं**
विराजे - नाकांत मोतीं शोभत आहे. पहा - "भाळीं भांगटिळा, नासिकीं
 सुपाणीं - आनंदतनय - पूतनावध १८. तसंच. "नासेंस मोती विलसे
 सुपानी" - सामराज. रुक्मी. द. ६।३४. किंवा. "नाकास मोतीं अति-
 रम्य भावें । दाणा त्याचा अति मोल पावें" ॥ - नागेश सीतास्व. २०४.
श्लोक ३४ - आतां येथून सीतेच्या अंगावरील अलंकारांचें वर्णन करून
 कवीनें आपली बहुश्रुतता दाखविली आहे. **नवकनकमणीं** - नऊ सोन्यांच्या
 मण्यांनीं युक्त अशी. नऊ फुलांची व शेवटीं गोंडा असलेली वेणी नवपरि-
 णीत धूला पूर्वी घालीत असत. **साम्य इ०** - ज्या वेणीचें साम्य गंगेच्या
 त्रिवेणीसंगमाशींच शोभण्यासारखें आहे. सीतेची तिपेडी वेणी, गंगा, यमुना
 व सरस्वति यांच्या संगमाप्रमाणें शोभत होती असा अर्थ. पहा - वेणी त्रिवे-
 णीसम भासताहे । या कारणें ते त्रिगुणात्म, पाहे. ॥ नागेश - सीता. १९७
लेणी - दागिनें. **वत करिति इ०** - जिचे नेत्र पाहून हरिणी मनांत खेद

करतात. आपल्या डोळ्याहून सीतेचे डोळे सुंदर असं पाहून हरिणींना खेद वाटला. वत करणें — वेद करणें. एगी-हरिणी. पहा-‘ एणिमांसमवला च कोमला स्वर्गशेषमुपभुंजते नरः । ’ केयूरें — बाहूभूषण — ‘ केयूरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोज्ज्वला । ’-भर्तृहरी. पोतिपाणी — गळ्यांतील मोत्याच्या कंठ्याचा पाणिदारपणा, तेज. सीतेचा कंठा पाणीदार मोत्यांचा होता असा भाव. तळयुग इ० — पायाचे तळवे तांबडे लाल. पहा ‘ प्रवा-ळाभा टांचा ’ — निरंजनमाधव. विंबोष्ट खाणी — विंबफलाप्रमाणें तांबड्या लाल ओठांची सीता जणु खाणच होती. पुराणी — मोत्यांची माळ. हा शब्द ‘ पुरधणी ’ यापासून रुढ झाला आहे. पहा- पुरणीगार = पटवेकरी. गौरवा इ० — जिचें गुणवर्णन करतांना कवींची वाणी कमी पडते, अपुरी पडते. या श्लोकांतही सर्ग २।५१ प्रमाणें द्वादशकमलबंध साधला आहे. श्लोक ३५ — सुवासामाठीं सीतेनें अंगाला चंदनाची उटी लावली होती. पटू-रेशमी वस्त्र. दाटित—वट्ट, तंग. कंचुकी-चोळी. मणि इ०-जिच्या डोक्यांतील केसांत हिरा गुंफलेला होता. पुरा-पुरता. ‘ मणिपुरा ’ याचा काव्यसंग्रहकारांनी दिलेला अर्थ निराधार आहे. पंचांगुळीं मुद्रिका—हाताच्या पांची बोटांत आंगठ्या होत्या. पहा-पोंहची जडित, नेटका सिका, । अंगुलीस नवस्तनमुद्रिका ॥ आरसीस अतितेज आगळें, । जेहगीर वरती दशांगुळें ॥२१३— नागेश सीतास्व. तसेंच “ त्या आरशा घालुनि आंगठ्याला, । ल्याली असे सुंदर आंगठ्यांला ॥ साध्या विलोरी नकशी जडीता, । दशावतारांकित मूर्तिमंता ॥’— सामराज रुक्मि ह. ६।२७. अंजन — काजळ. शरच्चंद्रिका-शरद् ऋतूतील चंद्रप्रकाशाप्रमाणें शांत पण तेजस्वी.

श्लोक ३६-सीतेच्या अलंकारांचें आणखी वर्णन. विरोद्या — स्त्रियांच्या पायांच्या बोटांतील एक अलंकार. पोलहारें — पायाच्या अंगठ्यांत घालण्याचें बायकांचें एक चांदीचें भूषण. अनवट—पायाच्या अंगठ्यांत घालण्याचा रुप्याचा दागिना. तुलनार्थ पहा-“ अनवट निटल्या ही जोड

त्या जोडव्यांचा,। अनुपम उमटे हा शब्द पोल्हारियांचा ॥ रुचिरतर विरोल्या शोभती अंगुळीला । कितियक नग लेतां भार झाला मुलीला. ॥ - सामराज रुक्मिण. ६।३१. गुणमयी-गुणशालिनी सीता. सुगंधे इ०—ती जन्म-रहित (अजा) सीता, सुगंधानीं सुवासित व सोन्याच्या अलंकारानीं युक्त अशी शोभली. जांबूनद— सुवर्ण. मुकुर - आरसा. पहा - ' करी धरोनि मुकुरास लक्ष्मी, । ते लेतसे अंजन, सारसाक्षी. ॥- नागेश - सीतास्व. २१७. श्लोक ३७ - हृदपिणी-विडे देणाऱ्या. पहा - " सर्वे कर्पूरिका हृदपिणी । चंद्रिका चवरीटाळिनी ॥ सिरगिरी धरी वारिणी । मयूरिका ॥ १०२ ॥ नरेंद्र - रु. स्वयं. विडे करून देणाऱ्या दासी सीतेला पिकलेल्या पानाचे विडे करून देत होत्या. पायघडिया - लग्नसमारंभासारख्या प्रसंगी वरपक्षाकडील बायकांच्या मिरवणुकींत त्यांच्या रस्त्यावर अंथरलेलीं वस्त्रे. सीता ही राजकन्या असल्याने ती चालतांना नेहमीच तिच्यापुढे पायघड्या पसरणे साहजिक आहे. अवरजे - हे कनिष्ठ भगिनी ! पहा - ' अमंस्त कंठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥ रघु. ६. प्रधानानीं सीतेला ' हे कनिष्ठ भगिनी ' असे संबोधणे शक्य आहे. करी धेई इ० - रामाच्या गळ्यांत घालण्यासाठी माळ हातीं घे. करिणीवरि - हत्तिणीवर. श्लोक ३८ - आतां सीतेची आई तिला म्हणते. म्हणे इ० - " लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषां इंदीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः " हा श्लोक म्हण असें सीतेची आई तिला सांगते. अभिजित मुहूर्त - दोनप्रहरचे वारा वाजण्याच्या पूर्वी एक घटका व नंतर एक घटका मिळून दोन घटकांचा काळ; सूर्योदयापासून आठवा मुहूर्त. पहा - ' वीरांच्या अभिमाना झाला अस्त । मध्यान्हीं आला आदित्य । मुहूर्तीं मुहूर्त अभिजित । समयो उचित लग्नाचा । एकनाथ रु. स्वयं. ७।६।४. या अभिजित मुहूर्तावर रामाला माळ घाल असे सीतेची आई तिला सांगते. शिवाय तिच्या हृदयांत इंदीवरश्याम असा राम वसत असल्यामुळे, तिला लाभ व जय हा ठेवलेलाच, असा

आईचा आशय. श्लोक ३९ — सीता रामाकडे जावयास निघते. घव-
घवित — ठसठशीत, गोंडस. पहा — ‘ वदे ते अंबेसी घवघवित जीचा
मुखत्रिधू — सामराज — रु. ह. ८।८७. श्रृंगारसरिता — श्रृंगाररसाची
नदी. संभारेशीं — सामग्रीसह. गजगमनगा — गजाप्रमाणे गति
आहे जिची अशी. मंजुगतिनें — कोमल गतीनें. महाद्वारीं इ० —
मग सीता स्वयंवरमंडपाच्या महाद्वारीं आली.

श्लोक ४० — सीतेला दासींची परिचर्या. एकजण तिला विडे देत
होती, तर दुसरी तिला वाळ्याच्या पंख्यानें वारा घालीत होती. उशिर-
व्यजन — वाळ्याचा पंखा. विजणे — वारा घालणे. रत्नजडित पिक-
दाण्या घेऊन कांहींजणी सेवेसाठीं उभ्या होत्या. लघुवस्त्रे — हातरुमाल
किंवा Napkins. या छोट्या वस्त्रांनीं कोणी सीतेच्या तोंडावरील घर्मत्रिंदू
पुसत होत्या. सुहुर — मोहोर; लक्षणेनें घर्मत्रिंदु असा अर्थ घ्यावयाचा.

श्लोक ४१ — मणिचवरडोलायुत — रत्नजडित अंबागीनें युक्त. या
शब्दाचा संबंध ‘ करिणि ’ कडे आहे. चवरडोला — अंबारी. पहा —
‘ सहस्रकरी मदोन्मत्त । चवरडोल त्या पृष्ठी । ’ — मुक्तेश्वर, विराटपर्व ८।२.
काव्यसंग्रहकारांना याचा अर्थ लागलेला नाही. आधोरण — महात.
महातानें मग सीतेपुढें, रत्नललित अंबारी जिच्यावर घातली आहे अशी
दृष्टीण सजवून उभी केली. सोपानें — जिन्यानें. अंबारीवर चढावयास
केलेल्या जिन्यानें सीता हत्तिणीवर चढली. आसनपदीं—आसनस्थानीं,
अंबारींतल्या आसनावर मिरवली. भूगोल — सर्व पृथ्वी निखालस ललललखित
भासूं लागली. श्लोक ४२ — सेनागवसित — सेनेनें वेष्टित. करां-
भोजीं — रामाच्या गळ्यांत घालण्यासाठीं हातीं माल घेऊन आली.
श्लोक ४३ — सीतेची मिरवणूक पाहण्यास आलेल्यांची गर्दी वर्णन केली
आहे. आटणे — थिजणे. त्या सेनेनें दाही दिशा थिजून गेल्या.
आटाळ्या — गच्च्या, माळे, मनोरे. पहा — ‘ आटाळ्यावरि लोकलाज
त्यजुनि बाळा उभ्या ठाकती ’ । — शशिसेना. तसेंच. ‘ वाटाविही नाम.

भरें अटाळ्या। पौरांगना वाजवितात टाळ्या ' ॥ — सामराज, रु. ह. ५।१२
 श्लोक ४४ — भूदेव — ब्राह्मण. शांतिपाठ — एरव्ही मांगल्यासाठीं
 करतात तो वेदमंत्राचा पाठ. स्वस्त्यायने — लग्नमुंजीतील एक धार्मिक
 समारंभ, स्वस्तिवाचन, पुण्याहवाचन. श्लोक ४५ — सीतेच्या हत्तिणीच्या
 मागे, प्रधान हळू हळू बरोबर चालत होते.

श्लोक ४६ — महामूर्ध्निस्थानी — रामाच्या डोक्यावर. किण-
 किणी — किंकिणी, लहान धंटा. रसना — कडदोरा. पदांभोजी ३० —
 रामानें पायांत आपल्या विरुदावलीनें युक्त अशीं नूपुरे घातलीं होतीं व
 ज्यांच्या नादानेंच शत्रूंचा नाश होणार होता. श्लोक ४७ — देवर्षी ३० —
 देव, ऋषि, राजे व सूर्य यांच्या समक्ष. श्लोक ४८ — सुलग्नी — विवक्षित
 कालीं उदयाचक्षाशीं संलग्न असणाऱ्या राशीस लग्न म्हणतात. शुभ राशींत
 सूर्याचा गमनकाल, यालाच मग सुलग्न असें म्हणतां येईल. अशा सुलग्नावर
 सूर्यानें (पतंगें) अभिजित् मुहूर्त पकडला असतां, सीतेनें रामाला माळ
 घातली. अभिजित् मुहूर्ताचा उल्लेख याच सर्गांत ३८ श्लोकांत आलाच
 आहे. महीजेनें — सीतेनें. निजांगे — आपणहून. परिगिला — विवाह केला.
 सीतेनें स्वयंवर केलें. त्रिदशगण — देवसमूह. श्लोक ४९ — मंत्राक्षता —
 मंत्रयुक्त अक्षता, तांडूल. सूर्यश — सूर्यवंश. ज्या भायतीं रामाच्या सूर्यवं-
 शाचें वर्णन केलें, त्यांचा जनकराजानें गौरव केला. वानर्षे — वर्णन करणें.
 श्लोक ५० — खगपति — गरुड. गरुड सर्पांचीं जशीं दोन शकलें करतो,
 त्याप्रमाणें रामानें आपल्या बाहूंनीं तें धनुष्य भंगिलें. वदनिं ३० — राव-
 णाच्या मुखावर काळिम्याची कळा आली. सीतेनें रामाला वरलेलें पाहून
 रावणाचें तोंड काळेठिक्कर पडलें. श्लोक ५१ विभागें — वृथक्करणें. स्वार
 झाला — निघाला, निरोप घेता झाला. त्यानंतर राजांनीं देखील जनकाचा
 निरोप घेतला. श्लोक ५२ — जनक आतां दशरथाला आमंत्रण पाठवितो.
 मूळ — आमंत्रण. लिखित ३० — रामाचा सीतेशीं होणाऱ्या विवाहासाठीं, विश्वा-
 मित्रानें दशरथाला पत्र लिहिलें. ही कथा पुढील सहाव्या सर्गांत येणार आहे.

सर्ग सहावा

रामानें शिवधनुर्भंग केल्यानंतर सीतेनें त्याला वरिलें व त्याच्या गळ्यांत माळ घातली. यानंतर जनकांनं दशरथास अयोध्येहून आणून राम व सीता, यांचा विवाह निश्चित केला. या सर्गांत याच विवाहनिर्धारार्चें वर्णन आलें आहे. **श्लोक १-धनुर्यागप्रांती** — धनुर्यागाच्या शेवटीं, धनुष्याला दोरी लाविल त्याला जानकी देण्याचा जो पण जनकराजांनं लावला होता, त्यालाच येथें 'याग' असें संबोधलें आहे. **प्रांती** — प्रकृष्टेन अंती. अगदीं शेवटीं. **लिखित** — पत्र. **अजपुत्रासि** — अजराजाच्या पुत्रास, दशरथास. **प्रेरावें** — पाठवावे. **निजकुळ** — आपचें कुळ, जनकांचें कुळ. **पहा** — 'जनकांनां रघूणांच संबंधः कस्य न प्रियः' । **श्लोक २ पूर्वारंभा प्रभृति** — पूर्वारंभा प्रभृति असें अर्थावें, "पूर्वी आरंभलेल्या कार्यापासून आतांपर्यंतचीं सर्व कार्ये निर्विघ्नपणें पार पडलीं" असें विश्वामित्राच्या लिहिण्याचा आशय आहे. विश्वामित्रानें दशरथाकडून रामलक्ष्मणांना आपल्या यज्ञरक्षणार्थ नेलें होतें. त्या कार्यापासून तों या धनुर्भंगापर्यंत सर्व कार्ये निर्विघ्न पार पडलीं, असें विश्वामित्र दशरथाला कळविण्याची संधि साधतो. **रायें** — जनकांनंही आपलें स्वदस्तुरचें पत्र प्रधानाबरोबर दिलेंच, व 'स्वयंवराची वार्ता सांगा व दशरथाला कांहींही करून आणा' असें त्यानें आपल्या प्रधानांना सांगितलें. **श्लोक ३ - वसती** — मुक्काम. **श्लोक ४ राजमंत्री** — जनकराजाच्या प्रधानांनीं. **सांग** — यथासांग, आरंभापासून शेवटपर्यंत. **वसिष्ठ** — वशिष्ठ ऋषि हा दशरथाचा कुलोपाध्याय असल्यानें, विश्वामित्राचें पत्र त्यानेंच दशरथाला वाचून दाखविलें. **श्लोक ५-प्रणमुनि** — नमन करून. येथूनच विश्वामित्राच्या पत्रांतील मजकुरास प्रारंभ होतो. **यशोदारांमध्ये** — यशानें थोर असे जे राजे आहेत, त्यामध्ये. **दोषे कुमर** — रामलक्ष्मण. जे यज्ञरक्षणाला

नेले होते, ते सुखरूप आहेत, कारण विश्वामित्राने त्यांना नेल्यापासून आतां-पर्यंत त्यांचा क्षेमसमाचार दशरथाला कळविलाच नव्हता.

श्लोक ६— विश्वामित्र आपल्या पत्रांत रामलक्ष्मणांना नेल्यापासून तो आजतागायत घडलेली सर्व हकीकत दशरथाला कळवितो. **स्वार झालो**— निघालो. पण असा वाक्यप्रयोग वीराला शोभेल तसा ऋषीला शोभणार नाही. **चौच**— चार दिवसांतच. **सिद्धाश्रम**— विश्वामित्राचा आश्रम. **ताटका**— ताटका राक्षसी. तिचा रामाने वध केला. **याग**— विश्वामित्राचा यज्ञ, सात दिवस रामलक्ष्मणांनी रक्षिला. **सुबाहु**— राक्षस. त्याच्या शरीराचे तिळाएवढे तुकडे करून त्याला रामाने मारला. **मरीचि**— मारीच राक्षस. **पिसारोन**— खवळून. **श्लोक ८**— विश्वामित्र पुढे आणखी लिहितो. **मूळ**— आमंत्रण. **थोर आश्चर्य**— रामाने धनुर्भंगाचा केलेला चमत्कार. **रघुविर इ०**— रामाच्या करूपी तीर्थाच्या ठिकाणी धनुष्याने आपला देह ठेवला. रामाच्या पवित्र हातांनी भंग पावल्यामुळे, धनुष्याचेच उलट सार्थक झाले ! **परिणिली**— विवाह केला. **श्लोक ९**— धनुषदमनि धनुष्याच्या भंगामुळे, रामाने धनुर्भंग करून पण जिंकल्यामुळे. **लग्नदानी**— लग्नातील कन्यादानप्रसंगी. जनकराजा विधियुक्त कन्यादान करील तेव्हां. येथे विश्वामित्राचे पत्र संपते. **हरिखेला**— हरखला, हर्षला. **घाव घाली निशाणी**— नगान्यावर घाव घातला, नगारे वाजविले. **पहा**— हरीभक्तिचा घाव घाली निशाणी । नुपेशी कदा रामदासाभिमानी ॥ — रामदास. हा नगारा कूच करतांना वाजवितात. येथे दशरथाने मिथिलेला कूच करण्याची ही सूचनाच प्रधानांना दिली आहे. **श्लोक १०** **सुमंत**— दशरथाचा प्रधान. **पालाणिजे**— सज्ज कर, तयार ठेव. **पहा**— “घाव दीधला निशाणा । म्हणे सैन्य पालाणा पालाणा ॥” — जैमिनी अश्वमेध — ४।१०७. तसेच, ‘जळनिधिवर यांनी शैल पालाणवावे’ — मुक्तेश्वर, रामायण १।४४. **महंते**— याचा संबंध ‘सुमंते’ याकडे आहे. **श्लोक ११**— दशरथाच्या पागेतील घोड्यांच्या जातीचे वर्णन. नागेशाने

देखील रामाच्या रागेंतील घोड्यांच्या विविध जाती देऊन आपले अश्वशास्त्र-
ज्ञान व्यक्त केले आहे. पहा — नागेश, सीतास्वयंवर—“ अरबी, ब्रह्मान,
ताजी, तुक्की । रुमी, पर्वती, घुट्ट, कच्छी, इराखी, ॥ फिरंगी तथा यंत्रिये
दक्ष माहा, । असे राघवाचे घरीं अश्व पाहा ॥ २९७ ॥ सुरंग, सारंग, सुमेर,
नीले । जे पंचकल्याण, विशेष काळे ॥ जडे, बनोजी अवलखत्र, तेजी, ।
नृपा घरीं ते बहुवेग वाजी ” ॥ २९८ ॥ अरबी—स्यात् पारसीकः (राजव्य.
कोश) अरवस्तानांतील घोडा. आरबी घोडा प्रसिद्ध आहे. इराखी—यावनः
स्मृतः (राजव्य. कोश). हरी-घोडे. पंचरंगी—पांच रंग एकत्र अस-
लेले. कच्छी- कच्छी जवन उच्यते (राजव्य. कोश). घोर- मोटे.
टाकिती इ०—घावनांना वायूला देखील वेगांत मागे टाकणारे. पहा—
“ नळाचेनि हस्तस्पर्शे । वारू उडाले गरुडा ऐसे । पवन वेगाहूनि विशेषे ।
मनोगती निवले ॥ मुक्तेश्वर-वनपर्व-८।१०३. श्लोक १२ — जीर्ण —
पुष्कळ दिवसांची, जुनी. दिन्यांवरें—किमतीचीं वस्त्रे. मातलीं —
माजलेलीं.

श्लोक १३—दशरथाचरोवर कोण कोण ऋषी चालले, त्यांचीं नांवां
दिलीं आहेत. भूपाले—दशरथानें. नरवाहनीं—पालखींत, मेण्यांत. जे
सृष्टिकर्ते—ज्यांच्या अंगांत दुसरी सृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य होतें.
सरित्से—चरोवर. पुजे—पूज्य. श्लोक १४—पुनः घोड्यांचे वर्णन.
दुलदुले—घोड्यांचा एक अलंकार. गर्जन—देषारव, खिकाळणें. भूगोल
इ०—पृथ्वीदेखील त्यांच्या खिकाळण्याच्या आवाजांनें खचे. मुक्ते—मोत्यांनीं.
पाखर—घोड्यांची झुळ. मोहाळी—घोड्यांचा लगाम. सिरताज—दोक्या
वरचा एक अलंकार. साज सडका—गळ्यांतल्या दागिन्यांच्या रेशमी घोड्या-
संकट टोण्या, घवण्या. पहा—‘ दळतु फरारे पताका । मिळतु चर्वर
सडका । ’—शिष्टपालवच १०१७. ‘ कलावतूच्या सडका ’—ऐतिहासिक
लेख—राजवाडे पुरवणी पत्र. १।५०५. कंढे—कंढा तु कंठभूषण. स्यात्—
राजव्य. कोश ५।५५. पटा—स्यात् लगामपटा त्वश्वमुखभूषणनामकः—

राजव्य. कोश-५।५६. तुलनार्थ पहा-सर्जे तोडर पात्ररा सजहुमे कंडे पटे
चांगले-सामराज ६. हरण ३।४५. राजती-शोभती.

श्लोक १५ — आणखी घोड्यांच्या जाती. बोर-काळसर, तांबूप
रंग; बोरासारखा घोडा. याचे प्रकार दोन :— तेव्हा बोर व तांबडा बोर.
पहा- ' भला घोडा असल काबूच्या लाल बोर टाकमतुर्की ' — परशराम
लावण्या. चितोड-घोड्याचा एक रंग. पांढऱ्या अंगावर तांबडे ठिपके
असलेला घोड्याचा प्रकार. नीळ-नील कर्कः परिज्ञेयः (राजव्य. कोश)
तुरकी-वल्गनः स्मृतः (राजव्य. कोश). one who gallops, हुडकी
घालीचा. पंचकल्याण-गुडघ्यापर्यंत पांढरे पाय, व तोंडावर पांढरा
पट्टा असलेला घोडा. हा शुभ असतो. सारंगा-Dark bay-coloured
horse. जरदे-जरदा नाम पांढलः (राजव्य. कोश). कुमाःत -
शामलस्तु कुमैतः स्यात् (राजव्य. कोश). तोडर - वाळे. नभ इ० -
आपल्या खुरांनी जणु आकाशांत उडी घालतात. पुट - पुछा. घोडा विकत
घेतांना एका घोड्याबद्दल योजावयाचा शब्द. येथे ' घोडे ' या अर्थी.
पर्वती - पर्वतीयस्तु टांकणः (राजव्य. कोश). उंन घाट चढण्यास योग्य
घोडा. नृपतिने - दशरथाने. श्लोक १६ - घोड्यांचे शरीरवर्णन.
लांगूळ - शेषट्या. कुक्षिभाग - कंबर. दुधडी - दोन्ही बाजूनी.
लाक्षा - लाखेच्या रंगाने, आळत्याच्या रंगाने. रत्नखलीन - रत्न-
बद्धित लगाम. तंगिले - बांधले. दांडी - घोड्याचे शपटीचा बुडला.
घोडे इतके पुष्ट व भरलेले होते की, त्यांच्या कानापासून ती शपटीपर्यंतचा
भाग सारख्या पातळीत दिसत होता. धवळ - पांढरे. ते इतके पांढरे
की, चणुं दुधानेच झुतले आहेत असे घाटावे. जे इ० - ते इतके वेग-
वान् की, ते पाण्यावरून चालले तरी त्यांचे खुर आकाशांत असल्याने, ते
पाण्यांत बुडण्याची भीतीच नव्हती.

श्लोक १७-घोडेस्वारांचे वर्णन. राउत-घोडेस्वार. टोप - शिर्षण्य
नामकः (राजव्य. कोश), मस्तकावरील चिलखत. शरीरबंध-अंगाळा.

वांधलेल्या कवचांनी युक्त. थारले—उभे राहिले. पायांचे गण-पदाति, पायदळ, असिलता—तरवारी. मार्जी—कंबरेला. सारसने—सारसनं= A military girdle. पहा.—‘ सारसनं महानहिः—किरातार्जुनीय— १८।३२. चवरे—नगाईच्या केसांचे छक्के. श्लोक १८—यांत दशरथाच्या स्वारीतील हत्तीचे वर्णन आले आहे. दुरस्त—योग्य नीट. शूळ-दशनी—भाल्यासारख्या टोंकदार दांताचे. चौढोल—अंत्रारी. चित्रांबरी—चित्रविचित्र वस्त्रे घातलेले. शाष्ट्यायन—(सं. षष्टिहायन), an elephant (sixty years old)—Apte. पहा—“ शाष्ट्यायन भद्रजाती । पद्मासने दिव्य हस्ती । वसुदाने ओपिले हाती । ऐरावतासारिखे ”. ॥ २२४ ॥ मुक्तेश्वर—सभापर्व. पुष्की—हत्ती. गुढरिले—आच्छादलेले, वर अंत्रारी घातली आहेत असे. श्लोक १९—संपदाशील-संपत्तिमान्. श्रावणारी—श्रावणाचा शत्रु, दशरथ. दशरथाकडून अजाणता श्रावणाचा वध झाला होता. म्हणून कांहीं त्याला श्रावणाचा शत्रू म्हणतां येणार नाही. हारी—रांगा. सुरणी—गरुडाला. दशरथाच्या पताका एवढ्या उंच होत्या की, उंच भरारी मारणाऱ्या गरुडाला त्यांवर बसावेसे वाटावे !

श्लोक २० — दशरथ ही राजकारणी मसलतीत नेहमीच सज्ज असल्याने, वास्तविक त्याला ही बाह्य राजचिन्हे धारण करून वचक बसवण्याचे कांहींच कारण नव्हते. तथापि त्याने विह, शार्दूल, मत्स्य यांची कीर्तिमुक्ते सेनेपुढे धरलीच होती. त्या विहारिकांचे डोळे अशिकुंडाप्रमाणे जाळाल्य होते. सेनेपुढील अशा मुखांच्या चित्रांनी सेनेचे भयंकर स्वरूप ध्वनित होई. मंत्र — मसुस्त, गुप्त ललवत. श्लोक २१. मेघडंवर इ० — डोक्यावर मेघाचे छत्र असणारा शंकर जसा शोभतो तसा डोक्यावर छत्र धारण करणारा दशरथ शोभता. आतपत्र — छत्र. पहा ‘ एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कृतमिदं वपुषः ’ — रघु. २. रविपत्रं — सूर्यपाने. सूर्याची आकृती वर काढली आहे अशी अवदागीर. जगत्रं — जगत्रये,

श्लोक २२ — सैन्याची आघाडी वर्णिली आहे. यंत्रे — तोफा. कांहीं उंट्याच्या पाठीवर तर कांहीं हत्तीवर लादलेल्या होत्या. सेनामुखी — सैन्याच्या तोंडाला, अघाडीला. पायांचे — पायाति, पायदळ. वेताळ — वेत्रधारी भाट विरुदावळी गत होते. शक्रादि इ० — ज्याला इंद्रादि देव देखील भीत होते. श्लोक २३ — ही स्वारी पहावयास देव, गंधर्व वगैरे येतात, गजस्कंधी — हत्तीवर. नरयानीं — पालखीत. पुरपती — राजे. पहाया इ० — दशरथाला पहायला लोक जमले होते,

श्लोक २४ — अनेक प्रकारचीं वाद्ये तेथे वाजत होती. तुरे — वाद्ये. भेरी — नौवत. दमामे — मोठे नगारे. नफेरी — पडघम. शृंगे — शिंगे. बुरंगे — एक वाद्य. चौडुंके — तुणतुणे. झलुरी — झांज, टाळ. रंगे — रंग आणी. तुलनार्थ पहा — प्रभाव हा कोण दमामयाचा । नभस्थळी शब्द तमाम याचा ॥ कर्णे नफेच्या बहु वाजताती । नादें दिशा सर्वही गाजताती. ॥ १६८ ॥ प्रभाव तो थोर नगारियाचा । वर्णीतसे नाद नगारि याचा ॥ वाजेति ते थोर मशतुतारे । ज्यांच्या स्वनें सांडति शत्रु तारे. ॥ १६९ ॥ — नागेश — सीतास्व. श्लोक २५ — चमू — सेना. पहा — पश्येतां पांडुपुत्राणां आचार्य महतीं चमूम् — गीता. सारिसि — बरोबर. श्लोक २६ — वाद्यांचे अनुकरणात्मक आवाज. भवुकार — भुभुःकार दोन्ही दळे — दशरथ व जनक यांचीं सैन्ये. यंत्राचे — तोफांची सरवती होत होती. मार्तंड — सूर्य. पायाचे गण — पायदळ. प्रजीं — लोकांनीं. रस्ता लोकांनीं खच्चून भरला होता श्लोक २७ — पुनः हत्तीचें वर्णन दिलें आहे. अंदू — हत्तीच्या पायांतील सांखळी. सिंदूर वदनीं — ज्यांच्या तोंडावर (सोंडवर) सेंदूर माखला आहे. इंदुदर्शनीं — शुभ्र दंतावर रत्ने झळकत होती. गळदुंड इ० — गळगान्या गंडस्थळावरून मद गळत होता. महावंत इ० — असे हे हत्ती पाठीवर अंबाच्या व महात वेऊन होते. श्लोक २८ — असंभाव्य — कल्पनातीत. थारें — समुदाय. निनादेति इ० — रथ हे चाकोरीतून

मोठ्यानें आवाज करीत चालले होते. पथीं ह० — सेना मार्गानें जात असतां रथाच्या चाकोरीला मुजवून टाकीत होती.

श्लोक २९ — संनद्ध — तयार. भार — सैन्य. करूनिशानें — करून शान असा गंगडा प्रयोग, ' केन्वानंतर ' या अर्थी येथे योजिला आहे. राजा — जनक. लगटी — भरजरी. कोतल — कोतवाली घोडा. शृंगार-लेला घोडा (मिरवणुकीचा). पहा — ' कोतल नर कोतवाल वारण मगनस्त किल करित । ' श्लोक ३०-कटक — सैन्य. पहा — ' हे कटक सोड तिकडे चाल तुझ्या हरनि गोधना खळ तो ' ॥ मोरोपंत-उत्तरगोग्रहण. उभांवेले-उभारले. पटकूट—तंबू. जानवसा—परगांवाहून आलेल्या वधू किंवा वर-पक्षाकडच्या मंडळीस उतरण्यासाठी दिलेली जागा. नियम — नियोजले या अर्थी. श्लोक ३१-चळथा — समुदाय. पण ' चळथा ' हा शब्द जन-समुदाय या अर्थी वापरीत नाहींत. पहा — ' सदा उच्छिष्टांच्या उचलसि असंख्यात चळथा ' —सामराज, रु. इ. ६।१५२. जगतिपतिंचथा — राजांच्या. क्षेम — आलिंगन. अनुसंधान — योग्य संबंधपूर्वक. श्लोक ३२-जनकाला भरत हा रूपानें रामाप्रमाणें वाटला व शत्रुघ्न हा लक्ष्मणा-प्रमाणें भासला. रेखिला — तसाच लक्ष्मणासारखा प्रमाणबद्ध. जनकाला ही भरतशत्रुघ्नाची जोडी पाहून विस्मय वाटला. ते दोघे अगदी रामलक्ष्मणा-प्रमाणेंच असल्यामुळे, हे आणखी दुसरे रामलक्ष्मण कोठले आले, असें राजाला वाटलें. भेटावयाकारणें — भेटण्यासाठी. श्लोक ३३ — जनक राजा विश्वामित्राजवळ भरतशत्रुघ्नाबद्दल पृच्छा करतो. दुसऱ्या तिष्ठत्या ओळींत विश्वामित्रांचे जनकाला उत्तर आहे. जावळे — आवळेजावळे. कैकै—कैकेयी. तिच्यापासून दशरथाला भरत-शत्रुघ्न हे आवळेजावळे पुत्र झाले.

श्लोक ३४ — येथें जनक राजा आपल्या भावाची व त्याच्या दोन मुलींची हकीकत सांगतो. सुधन्वा — " इंद्रदेशचा राजा. यानें सीरध्वजासमीप

सीतेविषयीं मागणें केलें असतां, त्यानें सांगितलें कीं, मादेशचापाचा माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें भंग कर म्हणजे सीता मी तुला देतो. ती गोष्ट हा मान्य करीना, व त्यामुळें जनकही त्याला सीता देईना. म्हणून यानें मोठ्या सेनेसहित येऊन मिथिलस वेढा दिला, व जनकास व त्याच्या प्रजेस त्रास दिला. त्यावरून जनकाला क्रोध येऊन त्यानें याशीं युद्ध केलें व यांस टार मारलें, आणि याची राजघ नी जी सांकाश्या नगरी, तीत आपला भ्राता कुशध्वज याची स्थापना केली.” हा सुधन्वा आपलें राज्य व सीता याचें हरण करावयास आला असतां आपण त्याला मारून त्याचें राज्य आपल्या भावाला कसे दिलें त्याची कथा जनक राजा सांगतो. कुशध्वज—हस्त्ररोमा नामक जनकाच्या दोन पुत्रांतील दुसरा, सीरध्वज जनकाचा कनिष्ठ बंधु. हा इंद्रदेशचा राजा असून, मांडवी व श्रुतकीर्ति या दोघी याच्या कन्या होत. सीरध्वजाला पुत्र नव्हता म्हणून हाच पुढें मिथिलेचा राजा झाला होता. कन्या दोनि — त्या कुशध्वजाला दोन कन्या आहेत. त्या या भरत शत्रुघ्नांना अंतुगी, पत्नी होतील. त्या दोन कन्यांचां नावें, अनुक्रमें मांडव्या व श्रुतकीर्ति अशीं होती. श्लोक ३५ — जनक आतां भरतशत्रुघ्न व रामलक्ष्मण यांना कोणत्या कन्या कुशकशा द्यावयाच्या तें सांगतो. मांडव्या ही भरताला व श्रुतकीर्ति ही शत्रुघ्नाला, तसेंच उर्मिला ही लक्ष्मणाला तर सीता ही रामाला. म्हणून ‘ आतां शुभ लग्नवेळ निश्चित करा ’ असें जवळ असलेल्या ऋषींना जनकानें सांगितलें. श्लोक ३६ — आतां यांच्या विवाहाचा मुहूर्त सांगितला आहे. उत्तरा फाल्गुनी — उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्रावर. पहा — ‘ उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्. ल्गुनीभ्यां मनीषिणः । वैवाहिकं प्रशंसति भगो यत्र प्रजापतिः ॥१३॥ — रामायण बालकांड ७२. मध्यमे यामिनीं — रात्रीच्या मध्यभागी. यावेळीं लग्न निश्चित केलें.

श्लोक ३७ — विवाहाच्या वेळीं वधुवरांच्या कुळांचा नामोच्चार होतो. त्याप्रमाणें येथें रामाच्या सूर्यवशाचा व जनकाच्या कुळाचा पूर्व-

चासह पुनरुच्चार केला आहे. सूर्यापासून मनु झाला, त्यालाच इक्ष्वाकु अशी संज्ञा आहे. पुढे पृथु, उत्तानपाद, ध्रुव, धुंधुमार, मांघाता, मुचकुंद, व हरिश्चंद्र हे सूर्यवंशांत राजे झाले. श्लोक ३८—यापुढे सूर्यवंशाचे आणखी राजे सांगून दशरथ पर्यंतची वंशावळ पूर्ण केली आहे. रुक्मांगद, धर्मांगद, अंबरीष, सगर, भगीरथ, ककुत्स्थ, दिलीप, रघु, अज, व दशरथ असे हे राजे झाले. पहा, रामायण - बालकांड - ७०. श्लोक ३९ - आता या श्लोकांत अहिल्येचा ज्येष्ठ पुत्र शतानंद, हा जनकाचा उपाध्याय या नात्याने जनकाची वंशावळ सांगतो. निमि-या राजाचा मुलगा जनक. याची वंशावळ कारशी लांबवलेली नाही. श्लोक ४० - याच लग्नाच्या वेळी भरताचा मामा त्याला भेटायला आला. त्याला दशरथाने लग्नसमारंभाचा राहवून घेतला. युवाजित् - कैकय देशाचा राजा अश्वपति याचा पुत्र. दशरथस्त्री कैकेयीचा भ्राता. रामचक्ष्मणादिकांचे मिथिला नगरांत विवाहसमारंभ झाले, त्यावेळी हा तेथे आला होता व पुढे अयोध्येस गेल्यावर याने भरत-शत्रुघ्नांना स्वदेशी नेले होते. गोत्रज—आप्तसंबंधी. स्थानांतर्गी - निरनिराळ्या जागी. श्लोक ४१. लग्नविचार - विवाहनिश्चय. जनक लग्ननिश्चय करून व दशरथाची अनुज्ञारूपी फुले घेऊन आपल्या मंडपांत आला. शेवटच्या दोन ओळीत आपली पुढील कथा ऐकण्याबद्दल विठ्ठल कवि श्रोत्यांना नेहमीप्रमाणेच विनंति करतो.

सर्ग सातवा

राम व जानकी यांचा विवाहविधि पूर्ण होऊन ते सरस्वती नगरात प्रवेश करतात, हा कथाभाग प्रस्तुत सर्गात आला आहे. लग्नांतील बारीकसारीक विधी व मंगलाष्टकें यांचे वर्णन नागेशप्रमाणेच विद्वाने केले असल्याने, ते थोडेकार ठराविक ठशाचेच वाटते. तथापि मध्यंतरी त्याने दाखविलेल्या बहुश्रुततेत त्याच्या व्यक्तित्वाचे अल्पसे दर्शन होण्यासारखे आहे. श्लोक १. सीता ही पूर्वावतारी वेदवती होती, नंतर ती पृथ्वीची व पृथिवीच्या जनक राजाची मुलगी होऊन ती सीता या नावाने प्रसिद्ध झाली. ही सीता जर गंगा असे मानले, व लक्ष्मणभार्या उर्मिला जर यमुना मानली, तर त्यांच्या संगमाचे जे स्थल प्रयाग क्षेत्र, त्याची उपमा जनकराजालाच देणे योग्य होय. शिवाय प्रयागावर गंगा-यमुनांच्या संगमांत तिसऱ्या सरस्वती नदीचा गुप्त प्रवाह मिळून तेथे त्रिवेणी संगम होतो अशी जशी एक भाविक कल्पना आहे, तिला अनुसरून कवि म्हणतो की, सीता-उर्मिलारूपी गंगा-यमुनांच्या प्रवाहांत कवीची वाणीरूपी सरस्वती मिळून प्रस्तुत काव्यांतही त्रिवेणी संगम झाला आहे. योग-संगम. श्लोक २-पुण्याहवाचन-विवाहादि मंगलकार्यांतील प्रारंभीचे कर्म. यांत यज्ञमान व त्याची पत्नी यांच्याकडून ब्राह्मणद्वारा " स्वस्ति पुण्योऽहं " इत्यादि मंत्रांचे वाचन होते. नृप-जनक. अजरजपुत्रे - दशम्याकडून. हळदि लावणे - विवाहाचे वेळी बधूवरांना प्रथम हळद लावून मंगलस्नान घालतात तो विधि. यावरून विवाह होणे असा याचा अर्थ झाला. जोहगते - बधूवरांना. निर्जरांते-देवांना. पहा - अजरा निर्जरा देवाः - अजरकोश. श्लोक ३ - यांत अणन्वी वागीकसारिक विधी दिले आहेत. नांदीश्राद्ध - उतयन - विवा-

हादि मंगल कार्यांचे प्रारंभी पितरांना उद्देशून करावयाचें श्राद्ध. पदा —
 “ नांश्रीश्राद्ध देवकविधान । केलें ब्राह्मणाचें पूजन. ॥ एकनाथ. ६. स्व.
 ५।२१. देवकविधान—विवाहादि कार्यांच्या आरंभी गणपति, सप्त मातृका
 वगैरेंचें पूजन करून स्थापना करावयाची असते त्यांस म्हणतात. गोदाने—
 गोप्रदाने. गाईचें दान. साक्षरीं—साक्षेपानें, आस्थेनें. त्यावेक्षां—
 जनकापेक्षां. वोळला—प्रसन्न झाला. जेथे जगोद्धारक परब्रह्मरूपी रामच
 पुत्र होऊन दशरथावर प्रसन्न झाला होता, तेथे काय कनी असणार ?
 मेधा—बुद्धि, भक्ति. रामाच्या पदकमलीं जिची भक्ति होती. वनलक्ष्मी
 जशी कुंवाकडे जातांना शोभते, तशी सुमेधा राणी रामाकडे वलवत
 वेऊन जातांना शोभली. वलवत—लक्षांत नवरामुलगा वधूच्या घराकडे
 लक्षासाठीं जाण्यापूर्वी वधूपक्षाकडून वराच्या घरीं त्याला व त्याच्या
 स्नेह्यांना जो उपहार देण्यांत येतो, तो. क्वचित् हा समारंभ वरप्रस्थाना-
 नंतर वधूमंडपांतही करतात. (शब्द. को.) सीमांतपूजा—नवरदेवाची
 गांवच्या सीमेवर किंवा देवळांत किंवा त्याच्या घरीं जी पूजा करतात ती.
 पदा—‘ राव समोर गेला त्यासी । केलें सीमांतपूजेसी ॥—एकनाथ, ६.
 स्वयं. ५।३२. सुमेधेनें वलवत नेणें व सीमांतपूजा हे विधि केले. श्लोक ५
 अन्यांगनासि—इतर स्त्रियांना. यानासमान—वाहनाप्रमाणेंच. शिविका-
 पालख्या. गर्जेति इ०—या वर्णनाची पुनरुक्ति विठ्ठलानें अनेक वेळां
 केली आहे. पदा—सर्ग, १।४६, २।११, ३।२, व त्यावरील टीपा.

श्लोक ६—जनक वरमंडपाला येतो. विष्टरपदीं—आसनस्थानी.

श्लोक ७—राम, लक्ष्मण, भरत व शत्रुघ्न असे चार वर असल्यानें तेथें
 चार चौरंग वरपूजेसाठीं लागले. कुशध्वज—हा भरतशत्रुघ्नांचा सासरा
 म्हणून त्यानें त्यांची वरपूजा केली. दिव्यमूर्तां—चार जावयांच्या तेजःपुंज
 मूर्ती. वेदी इ० चार वेदांत जण ऋग्वेद भठ, तसा त्या चार भावांत
 राम श्रेष्ठ होता. श्लोक ८—तेरुवण—तेलकळ. लम लागण्याचे पूर्वी

नवऱ्याकडून नवरीकेडे पाठविलेले तेल, साडी खोबऱ्याच्या वाऱ्या, नारळ, हळदकुंकू, फराळाचे सामान, करंजा लाडू इ० सामान. लग्नापूर्वीचा आपुलकीचे व कौतुकाचे चिन्ह दाखविण्याचा हा पहिला प्रकार आहे. सुहृदापणे-जनकाने आपल्या मित्रमडळींना वाढले. भायळला इ० - दिवस मात्रळून रात्र लागली त्यावेळीं, नवरे लग्नापाठीं जावयास निघाले. श्लोक ९-तुरगयानीं-घोड्यावर. तुरांचे-वाऱ्याचे. श्लोक १०-लग्न रात्रीं लागल्यानें दिवऱ्या व दारुकाम यांचे महत्त्व होते. हिलःल-देंभा, दिवटी. शरदिंदुज्योति-चंद्रज्योति. तुषक-तोड्याची वंदुक. अंबुदनाइ-मेघगजनेसारखे आवाज, वंदुकीचे आवाज मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणे होत होते. पुरौकस-नागरीक. पैस -मोकळी जागा, मार्ग.

श्लोक ११-नवरे लग्नाला चालले त्या मिरवणुकीत घडलेला एक विनोदी, पण तत्त्वज्ञानांत परिणत होणारा प्रसंग कवीनें वर्णन केला आहे. रामाच्या या मिरवणुकीपुढे पिंगळा कलावंतीण (वेश्या) वृत्त्य करीत होती. तिचा ढका एका संन्याशाला लागतांच, त्याला क्रोध चढून त्यानें आपल्या दंडाने तिला मारले, व “ तुम्ही त्रोलून चालून वेश्या, मग आमच्यासारख्यांना शिऊन आम्हांला विटाळ कां करता ? ” असें तो तिला म्हणाला. पण याचा कांहींच परिणाम न होता, ती वेश्या उलट त्याला हंसली. सर्वसंग-परित्याग करूनही विटाळ, शिवाशीव यासारखी अज्ञानी भेदवृत्ति त्या संन्याशाची राहाची, यावद्दल तिला उद्वेग वाढून ती उपाहासानेच हंसली. पिंगळा वेश्या असूनही तिची वृत्ति रामाच्या ठिकाणी निमग्न झाल्यामुळे, तिच्या ठिकाणाचा भेदवृत्ति नष्ट झाली होती. उलट संन्याशाने भगवी वस्त्रे घेऊनही त्याचे अज्ञान कायमच होते. म्हणूनच येथे वेश्या व संन्यसी यांच्या वृत्तीतील विरोध सुद्धा दाखविला आहे. बाष्प घेणावर जाण्यांत काहींच अर्थ नाही. अभेदज्ञान होऊन मक्तीत रंगलेली एकादी वेश्या, सर्वत्र भेद मानणाऱ्या व वरवर भगवी वस्त्रे परिधान करणाऱ्या संन्याशाहून भेद होय,

हैंच तत्त्व कवीला या प्रसंगानें स्पष्ट करावयाचें आहे. श्लोक १२— म्हणून कवि म्हणतो, कीं जर चित्तशुद्धि होऊन समदर्शित्व अंगीं बाणलें नाहीं, तर संन्यास घेण्यांत फायदा नाहीं. जोपर्यंत मनुष्य नित्याच्या संसारांत, जागतिक व्यवहारांतच गुरफुटकेला आहे, जोपर्यंत त्याच्या वृत्तींत वैराग्य मुरलें नाहीं, तोपर्यंत त्याला परब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होणार नाहीं. शिवाय आपण मेल्यावर आपणास मोक्ष मिळेल किंवा नाहीं अशा संशयांत जो पडतो, उभ्या आयुष्यांत ज्यानें मोक्षाला कारणीभूत होणारी समत्वबुद्धि मिळविली नाहीं, त्यालाच पापपुण्य किंवा विटाळ, शिवाशीव असले भेदाचे, अज्ञानाचे प्रकार सुचणार, व त्याला मग परमेश्वराची प्राप्ति कधींही होणार नाहीं. वास्तविक संन्यास घ्यावयाचा तो चित्तशुद्धीसाठीं, वसुधैव कुटुंबक- वृत्ति अंगीं बाणण्यासाठीं, व हैंच खरें ज्ञान होय. अशी वृत्ति न होतां, बाह्य काम्यकर्मांतच ज्याची बुद्धि अजून रेंगाळत राहते, त्याला हें ज्ञान होणार नाहीं, व मग मोक्षही त्याच्यापासून लांबच राहणार. “ शुनि चैव श्रवाके च पंडिताः समदर्शिनः ” असें समत्व बागल्यावर, मग मरणोत्तर आपणास मोक्ष मिळेल किंवा कसें, याबद्दल शंका पडण्याचें कारणच नाहीं. कारण समत्व बागलेला योगी जीवन्मुक्तच असतो. म्हणून हा माझा हा तुझा, हें पाप, तें पुण्य, हा ब्राह्मण तो चाडाल, हे भेद अज्ञानी माणसाच्या ठिकाणीं संभवतात, व त्याला ब्रह्मप्राप्ति किंवा परमेश्वरप्राप्ति होणेंच शक्य नाहीं. सायुज्य — परब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष. विठ्ठलानें वरील दोन श्लोकांत वर्णिलेला वेश्या-संन्यासीप्रसंग, हा वास्तविक एरुनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरांतील श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या विवाहप्रसंगींच्या अशाच वेश्या-संन्याशाच्या तंटाप्रसंगाचा निवळ अनुवाद होय. पहा—“ वेश्या आणि संन्यासी । मंडपघसणी होतसे कैसी । कोप आला श्रीपादासी । दंडें वेश्येसी ठोकित्ती ॥ २६ ॥ येरी विसरली देहासी । वृत्ती लाभली कृष्णरूपासी । रागें लाता हाणोनि तिसी । विटाळ आम्हांसि कां केला ॥ २७ ॥ येरी हांसोनि कपाळ पिटी । अजुन क्रोध न सांडी पोटी । विटंबिली दंड कांसोटी । आत्मदृष्टी तुम्हां नाहीं ॥ २८ ॥ मी

उचम पैल हीन । विषयभेदाचे अज्ञान । सर्वाभूती समसमान । निजात्मज्ञान
तुम्हां नाहीं ॥ २९ ॥ नाहीं निजशांती रोकडी । तंव कां केली तडातोडी ।
भगवीं नाशिलीं खुगडीं । उपाधि गाढी भीपाद ॥ ३० ॥ शेंडी सांडिली
उपडोनी । वासना वाढविली चौगुणीं । श्रीकृष्ण देखिलिया नयनीं । विटाळ
मानी तो निजांघ ॥ ३१ ॥ ऐसा करितां वाग्वाद । तंव दूरी अंतरला गोविंद ।
आडवा दाटला जनसंबध । न दिसे मुकुंद सर्वथा. ॥ ३२ ॥ ”

श्लोक १३- वधूवरें मिरवत येऊन लग्नमंडपांत प्रवेश करतांना
राजाच्या नोकर लोकरांनी आपणास खुशाली मिळण्याच्या इच्छेन, पग गोड्या
यट्टेन, मंडपाची दारें लावलीं, व ‘ आम्हांला बक्षिसि मिळाल्याशिवाय
अ. र्हीं दारें उघडीत नाहीं. ’ असा आशय प्रगट केला. त्यांना योग्य त्या
देणग्या दिल्यावर त्यांनीं दारें उघडली. निवाडें—अखेर शेवटीं. लिप
केली—लिपणें—वंद—करणें—लावलीं, झांकलीं. कवाडें—दारें. नृपवरदारीं—
राजाच्या नोकरांनीं. वोपिणें—दिलें. (वप् = देणें.) प्रसुति—
आनंदित होऊन. मुक्त केलीं—उघडली. श्लोक १४— वडहाडी—
लग्नकार्यासाठीं जमलेला मंडळी. अयोध्यापती—दशरथ. श्लोक १५—
मधुपर्क—विवाहसमयीं नवरा मुलगा दाराशीं आला असतां, किंवा तसाच
कोणी सन्मान्य शिष्ट घरीं आला असतां, यजमान त्याचे पाय धुऊन त्याची
पूजा करतात तो विधी. पहा— ‘ वर वरिष्ठ कृष्णदेवो । मनी धरुनि
हाचि भावो । मधुपर्क विधी पाहा वो । पूजाविधान करीतसे ॥ ’—एकनाथ
रुक्मिणी स्वयं. ६।५. उभयकुळ इ. — नवरानवरीकडच्या कुलो-
पाध्यांयांना योग्य ती संभावंना देऊन संतोषविलें. श्लोक १६—आतां
लग्न घटका. प्रतिष्ठित जळीं—पाण्यांत ठेऊन. घटिका—घटिका पात्र.
घटकापात्र पाण्यांत ठेऊन, लग्न घटका मोजण्याचें काम सुरूं झालें.
संलग्न—जवळ. लग्न घटका, नमलेल्या मुहूर्ताची वेळ जवळ आली.
अंत्रपट—नवरानवरीच्या मध्ये लग्नाचे वेळीं वस्त्र धरतात तें. “ पहा—
“ कैचा अंत्रपाट जाण । कवण म्हणेल सावधान ” ॥—एकनाथ रुक्मि

स्व. ४।३९. तस्यै च " सीताराम उभी करी द्विज मधे त्या अंभमडवरी. -
नागेश—सीतास्व. ४०७. गणिकी-जोतिष्यांनी, जोशांनी. तूष्णी-स्तब्ध.

श्लोक १७—येधून मंगलाष्टके तुरुं होत असून, पहिले मंगलमूर्ति
गणेशाला अनुलक्षून आहे. मत्तेभानन—मदोन्मत्त हत्तीचे मुख आहे
ज्याला असा गजानन. षट्पदा इ.—दानोदकाने सारखा गळत आहे,
व म्हणून भृंगांनी व्यास असा ज्याचा कपोलप्रांत आहे तो. याश-पांस.
वराभयांकुशपदा—ज्याच्या हातांत भक्ताना द्यावयाचा वर, अभय व
अंकुश आहेत. काव्यसंग्रहाची ' वराभ त्या कुशपदा ' ही ओळ चुकीची
व अशुद्ध पडली आहे. संहृष्ट—आनंदित. कटीं—कंवरेला कडदोरा व
वस्त्र. निडळीं—कपाळावर तिसरा डोळा व अर्धा चंद्र. कंठीं—गळ्यांत
साप. ' कुर्यात् सदा मंगलम् ' हे प्रत्येक मंगलाष्टकाचे धृपदच म्हणावयास
हरकत नाही. श्लोक १८—विष्णूला संबोधून. उपविष्ट—वसलेला
आहे असा. रहनज्योति—तेजःपुंज रत्नांची. आलापने—गायनांतील
ताना. तुंबर—प्राधेच्या गंधर्वपुत्रांतील एक. याची स्त्री रंभा होती.
हा चैत्रमासी सूर्यासमागमें संचार करणाऱ्या गंगांतील गंधर्व होय. लपने—
तोडाने. श्लोक १९—शंकराच्या स्तुतिपर. वामांगी—डाव्या बाजूला.
नगजा—पार्वती. कुमार—कार्तिकेश्वामी, शंकराचा मुलगा. वामान्य-
भांगी—डाव्याच्या दुसऱ्या बाजूला, उजवीकडे. दुजा—दुसरा प्रकार.
पार्वती डाव्या बाजूस असणे हे शंकराचे पहिले उपलक्षण, तर उजवी-
कडे कुमार असणे हे दुसरे. आर्ये पंच—ज्याला पांच तोंडे
आहेत. शंकराला पंचानन म्हणतात. पहा ' पंचानन मनमोहन मोहन
सुखकारी '—गोसावीसुत, आरती शंकराची. गजाजिनांबर—हत्तीचे
कांतडे हेच ज्याचे वस्त्र आहे असा. पहा—' स कृत्तिवासास्तपसे
यतात्मा—' कुमारसंभव १।५४. तिजा—हे तिसरे वैशिष्ट्य. दिग्गुप्त—
ज्याचे दहा हात दाही दिशांत गुप्तपणे राहिलेले आहेत. शंकराला दहा

हात आहेत पण ते गुप्त आहेत. गंगामूर्ध्नि—डोक्यावर गंगा. पहा—
 'मस्तकिं गंगा तेणें शुभांगा' अजानुवाहू-गुड्यापर्यंत पोचणारे हात
 आहेत असा. पुरारी—मयासुरानें निर्मिलेल्या तीन पुरांचा संहारकर्ता.
 मत्तप-चंद्र. ज्याच्या कपाळावर चंद्र आहे असा. जाश्वनीळ-शंकर.
 असा शंकर मानवांचें सदा मंगल करो.

श्लोक २०—आतां सूर्याच्या स्तवनपर मंगलाष्टक येतें. स्यंइन-
 रथ. ज्याचा रथ एक चाक्राचा. भुजर्गी ३०—जो रथ सापाच्या बळकट
 दोरानें वेढलेला आहे. सप्तार्थी—हात घोड्यांनी जो रथ युक्त आहे.
 म्हणूनच सूर्याला सप्त श्व म्हणतात. पहा—'सप्तश्व ते ये बहु धे विधावे'—
 सामराज. रु. इ. छायेसीं ३०—जो सूर्ययारायण नेहमी छ येसह असलेला
 दिसतो. छाया, सावली ही सूर्याला कधीही सोडीत नाही, म्हणून त्याला
 छायानायक म्हणतात. पहा—'छायानायकसा निदाधसमर्थो छाया धरी तो
 विधू'—रघुनाथपंडित. नलदम. २८. कीजे स्वस्ति-अशा सूर्यनारायणा.
 कडून वधूवरांना 'स्वस्ति'—(कल्याण) केलें जावो. श्लोक २१—येथे
 देव ऋषि, गंधर्व, किंनर, यक्ष, राक्षस, पिशाचें, पितर इत्यादिकांच्या तृप्त्यर्थ
 रचलेलें मंगलाष्टक येतें. सनक सनंदन-सत्र महर्षींच्या पूर्वी ब्रह्मदेवानें
 जे सनक, सनककुमार, सनत्सुजात व सनंदन असे चार मानसपुत्र निर्माण
 केले, त्यांतील पहिला व शेवटचा. हाहा—कश्यपावासून प्राधेस झालेल्या
 गंधर्वांतील एक. हा प्रतिज्येष्ठ मासीच्या सूर्यासमागमें संचार करण्यास असतो.
 हुहू—चालू मन्वंतरींचा कोणी गंधर्व. देवल ऋषींच्या शापानें हा जलामध्ये
 नक झाला होता. पुढें गजेद्राच्या संबधानें याचाही त्यासमागमें विष्णूनें
 उद्धार केला. शेष—पाताळांतील नाग. श्लोक २२—यांत कांहीं मातृकांचा
 व देवींचा नामनिर्देश झाला आहे, व त्यांना उल्लेखून हें मंगलाष्टक रचलें
 आहे. कौमारी—ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इंद्राणी व
 चामुंडा, या सप्त मातृका पैकीं एक. कमलालया व कमलजा—ही लक्ष्मी-

चीच नांवें आहेत. कामेश्वरी—ही मदनाची स्त्री रती असावी. कालिका, काली, कात्यायनी—हीं पार्वतीचीच नांवें आहेत. कौमुदी—चंद्राची प्रभा कालगात्र—अ मावस्या. कौळिका—कुलपंथाधिनः देवता (?) कालि कलमपापरिणी — कलियु तिलांल पाप हरण करणारी कारुण्य-कल्लोळिनी — कारुण्याची नदी. अशा सर्व देवतांना विठ्ठल वंदन करतो, येथें अनुपास साधला आहे.

श्लोक २३ — वेदीच्या कलाशांति — वोडल्याच्या ऋष्यावरील तांब्या. यालाच महाकलश म्हणतात. लग्नांत गणपतिस्थापना अगोदर की कलशस्थापना अगोदर असा वाद ब्राह्मणांत असतो. नागेशानें आपल्या सीता-स्वयंवरांत त्याचा उल्लेख केला आहे. पहा—“ गृहांतोन पुरोहिते निज हतें, सीते पहा आणिलें । चौरंगावरि बैसवोन तिजशीं पूजेस आरंभिलें; ॥ तों तेथे द्विज फार भांडति अती, आषी गणेशस्थिती । कोणी ते म्हणती महाकलस जो, आषीं तयाची गती. ॥ ४०३ ॥ येथे “ कलशाला सादर असा ” असे सांगून, विठ्ठलानें अगोदर कलशस्थापना करण्याबद्दलचें आपलें मत किंवा पद्धति सांगून टाकली आहे. श्लोक २४ — लक्ष्मीकांत इ० — विष्णूच्या पदकमलाच्या चिंतनांत. पूर्णांशे इ० — लग्न सुहूर्ताची घडका भली असतां, सावधान असणें जरूर असल्यानें, वाजंत्याचीं वाद्यें थांबवावी. श्लोक २५ — ॐ पुण्ये - ‘ ॐ पुण्योऽहं ’ या अक्षरांनीं आरंभ होणाऱ्या मंत्राच्या उच्चारानें. घाळिती — डोक्यावर घालतात. नवरे — राम-लक्ष्मण-भरत-शत्रुघ्न हे चार नवरे. जायांसि इ० — आपल्या वधूसह शोभत होते. प्राचीमुखी — नवऱ्यांची तोंडे पूर्वेकडे तर वधूंचे पश्चिमेकडे. कारण वर-वधू अमोरासमोर पाहिजेत. नवऱ्या — नवऱ्या, वधू.

श्लोक २६ — सुनवेति—गुंरून. वोडुरा—वधुवरांना. अंवा शिपगे लग्नांत नितीवर काढिल्या आंब्याच्या झाडावर नवरानवरी हळदीचें पाणी शिपडतात, व मग एकमेकावर शिपडतात, तो समारंभ.

सप्तपदी-लग्नांत वधूवरांनीं तांदुळाच्या राशीवरून होमाच्या अग्नी-
 जवळून सात पावलें वरोन्नर घाळण्याचा मुख्य महत्त्वाचा विधि. हा विधि
 झाल्यावर लग्न पक्कें होतें. श्लोक २७-हा श्लोक रामाच्या स्तुतिपर
 असूनही त्यांत ज्योतिष शास्त्रांतिल १२ राशींचा उल्लेख मोठ्या खुशीनें केला
 आहे. विठ्ठलाला कुटुश्लोक रचण्याची हीच असून, सीतावर्गनप्रसंगीं असाच
 बाग राशींचा न्यास त्यानें याच काव्याच्या पांचव्या सर्गाच्या वृत्तिभाव्या
 श्लोकांत केला आहे. प्रस्तुत श्लोक, वारा राशांचें ज्ञान, पूर्वेतिहास, तारतम्य व
 थोडें शब्दज्ञान असल्याशिवाय लागणें कठीण आहे. काव्यसंग्रहाकारांना तो
 लागला नाहीं, म्हणून त्यावर टीका देतांना ते मुग्ध राहिले आहेत. शिवाय
 त्यांच्या वृत्तीतील पाठही फार अशुद्ध आहेत. नातु आदित-राम हा आदि-
 राशीचा म्हणजे मेषाचा=भजाचा नातु आहे. राम हा अजराम्बाचा नातु होय.
 अंतकेतनतनु-अंत म्हणजे वाराराशीपैकी शेवटची रास मीन ही होय. अंत=
 मीन, हें समीकरण स्वीकारून वरील शब्दप्रयोग 'मीनकेतनतनु' असा होऊन
 त्याचा अर्थ मदनाप्रमाणें शरीर आहे ज्याचें तो, असा होईल. श्रीराम हा
 मदनाप्रमाणें सुंदर शरीराचा आहे. युग्मध्वजप्रीतिमान-युग्म = दुसरी
 रास वृषभ ही होय. म्हणून वरील सामासिक शब्द 'वृषभध्वजप्रीतिमान्'
 असा होऊन, त्याचा अर्थ शंकराची प्रीति ज्याला प्राप्त झाली आहे असा.
 शंकर हा रामभक्त असल्यानें रामाला वरील विशेषण शोभणारें आहे.
 एकादशकर्गावगरिपुः- एकादश म्हणजे अकरावी राशि कुंभ होय.
 वरील समासांत 'एकादश' म्हळ 'कुंभ' घातल्यास, 'कुंभकर्गावगरिपुः'
 असा शब्द होऊन, 'कुंभकर्गाचा व रावणाचा शत्रु, असा त्याचा रामाला
 शोभेला वर्णनाचा अर्थ होतो. दिक्कुंडले दितिमान्-दिशा दश
 आहेत. म्हणून दिक् म्हळ रहा शब्द आला, व त्यातून पुनः दश यावद्दल
 दहावी राशि 'मकर' ही माडली, तर 'मकरकुंडले दितिमान्' असा
 नवीन शब्द सिद्ध होतो, व त्याचा अर्थ राम आपल्या कानांतील मकराकृति-

कुंडलांनीं झळकत होता. चौपृष्ठीसम—येथें ' चौपृष्ठासम ' असा पाठ असावा. चौ=चौथी राशि कर्क. याप्रमाणें वरील शब्द ' कर्कपृष्ठासम ' असा होऊन त्याचा अर्थ ' खेकड्याच्या पाठीप्रमाणें ' असा होईल. अष्टपृष्ठीसम नवमे—हाही शब्द ' अष्टकीटनवमा ' असा असावा. अष्ट=अठवी राशि वृश्चिक व नवमा=नववी राशि धनु होय. या समीकरणाप्रमाणें वरील शब्दाची नवीन सिद्धि, ' वृश्चिककीटधनुला ' अशा होऊन त्याचा अर्थ ' विचवाराप्रमाणें वांकड्या अशा धनुष्याला ' असा होईल. केलें त्रिधा—तीन तेंरा नऊ आठरा केलें, तीन तुकडे केलें. पंचमे—पांचवी राशि सिंह असल्यानें, पंचमे=' सिंहे, ' असें समीकरण वसेल. एकंदरीनें या तिसऱ्या ओळीचा अर्थ असाः—या रामरूपी सिंहांनें विचवारासारख्या वांकड्या अशा त्या धनुष्याचे, खेकड्याच्या पाठीप्रमाणें तीन भाग केले. रामानें धनुर्भंग केला. खेकड्याच्या पाठीचे जसे तीन भाग असल्यासारखे दिसतात, तसें त्या धनुष्याचे तीन तुकडे केले. येथें रामाच्या पराक्रमानें त्या धनुष्याची गत खेकड्याच्या पाठीप्रमाणें त्रिधा होऊन म्हणजे त्याचे तीन तुकडे होऊन तें भंगलें, असा भावार्थ. भूपृष्ठीयुत—भू म्हणजे पृथ्वी व षष्ठी=सहावी राशि कन्या. यावरून ' भू-कन्यायुत ' असा तो शब्दप्रयोग होईल व त्याचा अर्थ भूकन्येसहित, भूकन्या सीता तिनें युक्त असें. तिजे=तिसरी राशि मिथुन. तें वधूवरांचें. सीतायुक्त मिथुन अथवा जोडा, बोहल्यावरच्या कट्ट्यावर शोभला. सीतारामांचा तो जोडा बोहल्यावर शोभला, असा एकंदरीनें अर्थ. नसे सप्तमे—सातवी रास तूळ होय त्यामुळे ' नसे तुळें ' असा तो शब्दप्रयोग होईल. सीतारामांचा तो जोडा इतका शोभला कीं, त्याच्याबगेवर तुळनेला दुसरा तसा नाहीच द्वादश राशि कोणीकडून तरी या रामवर्णनपर श्लोकांत गोंबून टाकण्याचा हव्यास विठ्ठलानें येथें पुरवून घेतला आहे. यांत त्याचा क्लृप्तित्राज स्वभाव चागलाच व्यक्त झाला आहे.

श्लोक २८ — लग्नसमारंभ झाल्यावर राम आतां अयोध्येस जाण्याची अनुशा जनकाजवळ मागतो. पण जनकानेंही उलट ' चवथा होम ' करण्याची

आपली मनीषा व त्यासाठी रामाने थोडे दिवस मिथिलेत राहावे अशी आपली इच्छा प्रगट केली. त्याला रामाने ' मला यापुढे याहून मोठे काम आहे तरी राहतां येत नाही ' असे सांगितल्यावर जनकाने भोजनोत्तर त्याला जाण्यास संमति दिली. चतुर्थ होम--चवथा यज्ञ. प्रस्थान--प्रवासास निघणे. श्लोक २९--यांत भोजनसमारंभाचे वर्णन आले आहे. काश्मीरोदक--केशर घातलेले पाणी. माजने--मादने=ज्ञाने. पहा--माते गोकुळां पाठविले । ते गोसावी मादने वर्जिले ॥-उद्धवगीता - १३९. सर्वांची ज्ञाने केशराच्या पाण्याने झालीं. मणिपर्यं १--अखंड-रत्नांची ताटे. अडणियां--ळहानशी तिवई. यावर जेवणाचे ताट मांडतात. पहा--' अडणीया पडीधे रत्नखचीते परीयळ '-महदंवा-धवळे, उत्तरार्ध ६२. तसेच ' मांडुनि स्वस्तिक सुवर्णपाट, अडणीवरि सोन्याचे ताट ' । अमृतराय--कटाव. सुमेधा--जनकराजाची पत्नी. अष्टौ सिद्धि--' अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा । प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः '. नवजणी--नवविधा भक्ति=श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पाद-सेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन. जेथे अष्टसिद्धि पंक्तीत वाढीत होत्या व जेथे नवविधा भक्तीची दीपारति ओवाळली जात होती, तेथे समारंभांत कमीपणा किंवा असंतुष्टता येणार कोठून ?

श्लोक ३०--भाज्या, रायती व पक्काने. शाखा--शाका=भाज्या. विस्तारिलीं--मांडली, वाढली. रायती विविध प्रकारची असल्याने त्यांची ओळ लांबच लांब होती. पहा--ताट विस्तारिले रुक्मिणी । भोजना उठतां चक्रपाणी । आयकोनि द्रोपदीची वाणी । ताट हाते लोटिले ॥ मुक्तेश्वर वनपर्व. ११।९५. रायती-सांबारी-या वर्णनाला समानार्थक पहा--" अनेक परींच्या कोशिविरी । लवणशाका सहस्रवरी । कुटे आणी सांबारी । रायती तेथे विचित्रे ॥ मुक्तेश्वर--सभापर्व-९।१३४. परमाज्ञ--साखर व दूध घालून शिजविलेला भात. वोगराळे--मुदी पाडण्याचे अगर आमटी वगैरे वाडण्याचे पात्र. वरान्न-वरण. क्षीरी--खिरी.

सद्यस्तप्त घृतं—नुकतीच कढविलेली तुपें. पहा--- थिजलीं विघरलीं सद्यस्तप्तें । नवनीतार्ची चत्वारि घृतें । दुग्धसारें म्हणती हातें । होय परतें अमृता. ॥— मुक्तेश्वर-सभापर्व- ९।१२२. या श्लोकाच्या चवथ्या ओळीच्या मी स्वीकारलेल्या पाठांत ' मधू ' हा शब्द आल्याने त्याची द्विरुक्ति झाली आहे. पण ती टाळण्यासाठी हस्तलिखिताचा तळ टीपांत दिलेला पाठ घ्यावा, तर त्याचा समाधानकारक अर्थ लागत नाही.

निर्भरा- पुष्कळ. **श्लोक ३१- घृतपाचितें-** तुपांत तयार केलेलीं, तुपांत शिजविलेलीं. **अपोशन-** जेवण्याच्या आरंभी ' अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा ' अशा मंत्रानें पाण्याचें अचमन घेतात तें. **सारिलीं-** घेऊन टाकलीं. **प्रतिपदीं-** पावलापावलाला, क्षणोक्षणीं, **तार्तम्य-** विचारपूस. **श्लोक ३२-** जनक आतां आपला व्याहि जो दशरथ, त्याची पंचोपचार पूजा करतो. **त्रयोदशगुणी तांबूल-** सुपारी, पानें, चुना, कात, जायफळ, जायपत्री, वेलदोडा, केशर, कंकोळ, कापूर, लवंग, बदाम व खोबरे किंवा पिस्ते अशा १३ पदार्थांचा बनविलेला विडा. **नवरंग-** याचा अर्थ ' केशरी वस्त्र ' असा ' राजवाडे-ग्रंथमाला ' या आधारें शब्द-कोशांत दिला आहे. पण येथें ' लावी ' हें क्रियापद पुढें असल्याने, त्याचा अर्थ ' नऊ प्रकारचे रंग ' असा असेल अशी शंका येते. ' अत्तर ' असा त्याचा अर्थ कोठें सांपडल्यास तो युक्त होईल. ' नवरंगे ' असें एक आढनांव आढळतें. डॉ. काशीबाई नवरंगे या कांहींना ऐकून ठाऊक असतील. **ऐरणिपूजन-** लग्नांत वरातीच्या पूर्वी वेळूच्या परडींत कणकीचे दिवे लावून व त्यांत उमामहेश्वरांची पूजा करून तें पात्र वरमातेस दान करतात. पण असें हें ऐरणीदान करण्यापूर्वी त्या वेळूच्या परडीचें जें पूजन करतात तें. पहा ' भीमकें मांडिलें विदान । भव ऐरणी संपादन । कृष्णासी वंशपात्रदान । विधिविधान वेदोक्त ॥- एकनाथ र. स्व. १६।१५८. **संपादिले-** यथाविधि केलें. **अजात्मज-** दशरथ. **पुटभेदनातें-** नगरास, अयोध्येस जावयास निघाला,

श्लोक ३३— चारी वधूयें हत्तीच्या अंबारीतून चालली. त्यांच्या पुढे वाघें वाजत होती, पण जातांना वाटेंत त्यांना थोड्या वेळांत अपशकुन झाला चिन्ह— या अपशकुनाचें लक्षण, स्वरूप. प्रत्येतर— प्रत्युत्तर= स्पष्टीकरण. रामानें आपल्या धनुष्याचा भंग केला हें ऐकून परशुरामाला राग आला व तो रामाशीं युद्ध करण्यासाठीं येणार हें अपशकुनाचें कारण विश्वामित्रानें दशरथास पुढील भविष्य म्हणून सांगितलें. मूळ रामायणांत दशरथानें वशिष्ठाला अपशकुनाचें कारण विचारल्यानें त्यानें तें राजाला सांगितलें आहे. विश्वामित्र आपल्या आश्रमाला केव्हांच निघून गेला होता.

श्लोक ३४— परशुरामाचें वर्णन. कार्मुक-धनुष्य. द्वीतूण-शेन भाते. तो शापादपि इ०— परशुराम हा आपल्या अंगच्या शाप देण्याच्या सामर्थ्यानें व शरसंधान करण्याच्या सामर्थ्यानें शत्रूंना ताप देणारा होता. शाप देणें हें ब्राह्मणाचें तर शरसंधान हें क्षत्रियाचें सामर्थ्य होय. परशुराम हा ब्राह्मण असूनही त्याच्यांत हें ब्राह्म व क्षात्र तेंज सारलेंच वसत होतें. महाभारतांतील “ अग्रतश्चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः । इदं ब्राह्ममिदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ॥ ” या द्रोणाचार्यांच्या वर्णनासारलेंच हें परशुरामवर्णन आहे. विठ्ठलानें प्रस्तुत श्लोक रचतांना महाभारतांतील वरील द्रोणवर्णनाचाच अनुवाद केलेला दिसतो. क्षत्र्यांवरी-इ० क्षत्रियांचा सिंह. परशुरामानें २१ वेळां निःक्षत्रीय पृथ्वी केली. म्हणून त्याला क्षत्रियकेसरी म्हटलें आहे. भस्मोद्धूलित इ०— भस्मानें मळलेलें आहे मस्तक ज्याचें असा. लांछन— इ० ज्यानें रुद्राक्षाची माल आपलें एक चिन्ह म्हणून छातीवर घारण केली आहे. मांजिष्ठांवर— तांबडें अथवा भागें वस्त्र घेतलें आहे ज्यानें असा. ब्रह्मदंड— संन्याशाचा दंड, काठी. रसना-दोरी. व्याघ्राजिनें-वाघाचें कातडें. उत्तरीं-वर, अंगावर. ज्यानें अंगावर वाघाचें कातडें पांघरलें होतें असा. परशुरामाचा हा वेष अर्धा क्षत्रियाचा तर अर्धा संन्याशाचा होता.

श्लोक ३५ — रामानें आपलें घनुष्य मोडलें म्हणून परशुरामाला राग येऊन तो रामाला जिंकायला म्हणून दत्त उभा राहिला. रामाव्यतिरिक्त सर्व त्याला भ्याले. श्लोक ३६ — परशुराम रामापुढें आपली बढाई सांगतो. तनुनयनवेळा — तनु-एक व नयन=दोन. ' अंकानां वामतो गतिः ' या न्यायानें, २१ हा आंकडा यावरून सिद्ध होतो. एकूण २१ वेळां असा अर्थ. " हे रामा ! मी आपल्या बाहुबलानें एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रीय करून ब्राह्मणकुलांत विजयी झालों आहे. मी माझ्या प्रतापानें राक्षसांच्या रक्तानें रणांत तर्पण केलें आहे. आतां तर या शिवधनुर्भंगाच्या प्रकरणांत तुझ्याशीं मी लढायला आलो आहे. श्लोक ३७ — परशुरामानें रामावर सोडलेले बाण रामानें कसे परतविलें तें वर्णन. भाळीं इ. — ज्या बाणांच्या शिरावर (भाळीं) लांब अशीं त्रगळ्याची (कंक) पिसें आहेत, असे बाण परशुरामानें रामावर सोडले. भुजातें तुळी — परशुरामानें आपले दंड थोपटले. बाणें इ. — रामानें आपल्या हातांत घनुधांच्याचें अंगुस्तान (गोधांगुळी) चढवून, परशुरामाचे बाण आपल्या बाणानें मागे परतविले. गोधांगुळी-घनुधांच्याचें अंगुस्तान. हें घोरपडीच्या कातड्याचें असून, घनुष्याच्या दोरीपासून इजा होऊं नये म्हणून, हें डाव्या हाताला गुंडाळलेलें असतें. पहा—जरासंध पाहे हस्त विलोकुन । तो देखे गोधांगुळी चिन्ह ॥— हरिविजय ३३।७५ (शब्दकोश). देखे इ०—परशुरामानें रामाचा एक निराळाच प्रताप पाहून तो त्याला ' तूं माझ्याशीं झुजणारा असा कोण ? असें म्हणाला. सर्वज्ञ इ०—रामानें परशुरामा उत्तर दिलें, ' तूं सर्वज्ञच आहेस. मी कोण आहे हें तुला ठाऊक आहे. ' ओ. ३८—राम आतां आपली आपणच ओळख करून देतो. श्रीकौशिकें विश्वामित्र ऋषीनें. आम्ही इ०—“ आम्ही रविवंशांतले वीर, ब्रह्मणावर शस्त्र धरीत नाहीं, व तशीं आमच्या गुरुची आम्हाला आज्ञाच आहे. तूं तर ब्राह्मणच आहेस. म्हणून मला तुझ्यावर शस्त्र उचलावयाचें नाहीं. तूंच आतां माझा शिरच्छेद कर ” असें म्हणून रामानें आपलें शिर परशुरामापुढें केलें.

श्लोक ३९ — राम परशुरामाला आणखी सविनय बोलतो. “ हे स्वामी ! (महाराज !) मी आपल्यास सांगतो की, माझ्याकडून युद्ध म्हणाल तर घडणारच नाही. देवा ! तुमच्यापुढे सर्व राजे लोक भिकाऱ्याप्रमाणे सुदैव तुच्छ आहेत. आम्हां क्षत्रियांचे धनुर्बळ एकपट, तर महाराजांचे बळ आमच्याहून नऊ पट अधिक (आगळे) आहे. शिवाय आपण आपल्या यज्ञोपवीताने (जानव्याने) सामर्थ्यावान् आहां. आपल्या ब्राह्मण्यांचे बळ अधिक आहे ते निराळेच. ” अशी कोवळी (सविनय) वाणी राम बोलला.

श्लोक ४० — इकडे चमत्कार असा झाला की, परशुरामाचा भाताच रिकामा झालेला त्याला आढळला. त्यांतले वाणच नाहीस झालेले ! मग तो आपले धनुष्य नुसतेच लडवड असें हालवू लागला. रामापुढे त्याचे काहीच चालेनासे झाल्याने परशुराम गांगरून गेला, गोघळला. हडबडणे — गोघळणे. रामाने त्याचे शिवधनुष्य मोडलेच होते. म्हणून आतां आपल्या-जवळील वैष्णव धनुष्य रामापुढे करून ‘ तेही आतां मोड व तुझ्या बळाची थोरवी काय ती मला रणांगणावर दाखीव ’ असें तो रामाला म्हणाला.

श्लोक ४१ — परशुरामाने पुढे केलेले वैष्णव धनुष्य राम आतां मोडणार, इतक्यांत परशुरामाने त्याचा हात मध्येच पकडला व एका रामाने (परशुरामाने) दुसरा राम (दाशरथी राम) मोठ्या प्रेमाने हृदयार्शी धरला. पुढे ‘ हे तुला योग्य असे वैष्णव धनुष्य घे ’ असें म्हणून परशुरामाने ते रामाला दिले, व अयोध्येला जाण्यासही आज्ञा दिली. रामादि बंधू मग मिरवत आपल्या नगरीला गेले.

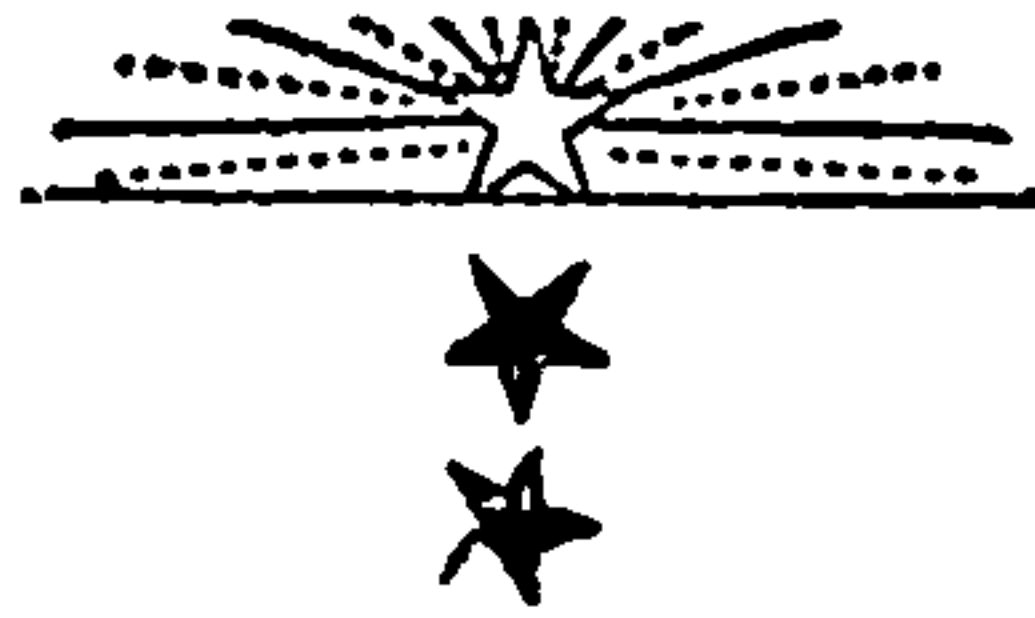
श्लोक ४२—राजपुत्र आपल्या नवपरिणीत वधूसह नगर प्रवेश करणार म्हणून अयोध्यानगरी श्रृंगारण्यांत आली होती. कापडिलीं—कापडणे = कापडाने मढविणे. उभविल्या—उभारल्या. दृष्टी इ.—दृष्टीच पारणं फिटलं., समाधान झालं. चौबारे—चव्हाट्यावर. विदीं—राजरस्त्यावर. हाटवटिया बाजार पेटेत. **श्लोक ४३**—अमृतनगरी—मोक्षपुरी.

पहा “ अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवंतिका । पुरी, द्वारवती
 चैव सप्तैते मोक्षदायकः ॥ ” यांतच अयोध्या येते. काश्मीराचे-केशराचे.
 महाद्वारीं इ०-प्रत्येक दरवाजांवर गजाननसारख्या मंगलमूर्तींची व जलपूर्ण
 कलशांची स्थापना करण्यांत आली होती. नवरे-ते चार नवरे व चार
 वधू. श्लोक ४४- आतां वधूवरांचा गृहप्रवेश व घरभरणी वर्णन केली
 आहे. हें समारंभ लग्नाच्या शेवटचे आहेत. भरतजननी-कैकयी.
 महाल । करणे-गृहप्रवेशानें नवऱ्या मुलीला सासरीं आणल्यानंतर
 दांपत्याकडून केलेली लक्ष्मीची पूजा. गृहभरुनि घेती-घरभरणीचा
 समारंभ डोळ्यांनीं पाहून घेतला. घरभरणी-पतीच्या घरीं वधूचा प्रथम
 प्रवेश होतांना करण्याचा विधि, वरात. येथेच हें आख्यान संपलें असें कवि
 जाहिर करतो.

श्लोक ४५-युधाजित् - हा कैकय देशाचा राजा अश्वपति याचा
 मुलगा, व कैकयीचा भाऊ. यानें आपलें भाचे भरत शत्रुघ्न, अश्वपतीचा
 मोड करण्यासाठीं कैकय देशाला नेले. भरत-शत्रुघ्नांच्या मदतीनें युधाजितानें
 आपल्या वडिलाकडून राज्य घेतलें. वृध्दामते-जुन्या परंपरेप्रमाणें वाग-
 णूक लावून दिली, रामानें वृद्ध व अनुभाविक मुत्सद्यांच्या मताप्रमाणें
 वागावें, असा नियम घालून दिला. वाल्मिकोदित-वाल्मीकि ऋषीनें
 सांगितलेलें. विठ्ठलानें प्रस्तुत सीतास्वयंवर हा ग्रंथ वाल्मीकिरामायणांतील
 बालकांडाच्या १८-७७ अध्यायांच्या आधारे रचिला आहे.

श्लोक ४६ - कवि येथें आपलें गोत्र, व गांव इत्यादि आत्मचरित्र-
 पर माहिती देतो. विठ्ठलकवि आश्वलायन शाखेचा ऋग्वेदी ब्राह्मण असून
 वीह परगण्याखाली येणारें गौरीपुर हें त्याचें राहण्याचें ठिकाण होय. त्याचें
 गोत्र कौशिक असून, श्रीरामाची उपासना हा त्याचा नित्याचाच परिपाठ
 होऊन बसला आहे. म्हणूनच त्यानें सीतास्वयंवराची रामचरित्रांतील कथा

आपल्या काव्यासाठी निवडली. आपल्या काव्याच्या वाचनाने लोकांचे कल्याण होवो अशी इच्छा कवि प्रगट करतो. श्लोक ४७ - या शेवटच्या श्लोकांत विठ्ठलाने प्रस्तुत काव्याची रचना, शक, संवत्सर, मास, तिथि, काव्याची श्लोकसंख्या व सर्गसंख्या इत्यादि देऊन, आपल्या हातून कांहीं दोष घडले असल्यास त्याबद्दल वाचकांची क्षमा भाकली आहे. प्रस्तुत काव्य शालिवाहन शके १५९९, विंगल संवत्सरीं रामनवमी दिवशी पूर्ण झाले. यांतील श्लोकसंख्या ३६३ असून, सर्गांची संख्या ७ आहे. नान्यथा - या शिवाय दुसरे कांहीं मागणे नाही, फक्त दोष मात्र क्षमा करा.

कठिण शब्दांचा कोश

अ

अंगद—बाहुभूषण.
 अंत्रि—पाय.
 अध्वर—यज्ञ.
 अनवट—पायांच्या अंगठ्यांत
 घालण्याचा रुप्याचा
 दागिना.
 अर्यमा—सूर्य.
 अलकेश—कुबेर.
 अवधारणें—ध्यानांत धरणें.
 अवरजा—कनिष्ठ भगिनी.

आ

आटणें—थिजणें.
 आटाळ्या—गच्छ्या, माळे, मनोरे.
 आटोपणें—सांभाळणें.
 आतपत्र—छत्र.
 आदान—मिळवावयाचें तें.
 आधोरण—महात.
 आर्जव—सुधी, मेहेरवानी.
 आवर्तन—प्रदक्षिणा.
 आशंका—भीति.

इ

इंद्रगोप—तांबड्या मसूमली रंगाचा
 पावसाळी किडा.

उ

उडुगण—नक्षत्रें.
 उगला—उगीच.
 उद्यापन—व्रताची समाप्ति.
 उद्वस—ओस.
 उपरि—माडी.
 उपल—दगड.
 उपहत—शापित.
 उप्पाणण—झाडा घेणें.
 उलथा—संस्कार.
 उलंडुणें—कलंडणें.

क

कंटाळणें—त्रासणें.
 कदन—युद्ध.
 कनकअंबर—पीतांबर.
 कराल—भयंकर.
 कर्णधार—नावाडी.
 कळकुंवा—दांडगा.
 काचावणें—खचणें.
 कापडी—कावड घेऊन तीर्थयात्रा
 करणारा.
 कांक्षी—संशयी.
 किंकिणी—घागऱ्या.
 कु—पृथ्वी.

कुसुमधनुष -- मदन.
 केयूर -- बाहुभूषण.
 कोकनद -- तांबडें कमल.
 कोटीर -- रत्नमुगुट.
 कोतल -- कोतवाली घोडा.

ख

खगपति -- गरुड.
 खुळगा -- रेडा.

ग

गंगावणी -- गंगेचें पाणी.
 गुढरणें -- आच्छादणें.
 गोत्रज -- आप्त.
 गोधांगुळ -- धनुर्धाच्याचें अंगुस्ता
 गोपुर -- मुख्यद्वार.
 गौ -- वाणी.

घ

घवघावित -- ठसठशीत, सुंदर.
 घाव घालणें -- वाजविणें.

च

चंड -- मोठें.
 चतुष्पथ -- चव्हाटा.
 चमकणें -- दचकणें, बहरून जाणें.
 चवणें -- पडणें.
 चवरें -- चवऱ्या.
 चवरडोली -- अंबारी.
 चळथा -- समुदाय.
 चक्षुकानी -- वासुकी, सर्प.

चाटे -- कापडाचे व्यापारी

चांचर -- चंचल.

चार करणें -- वडवडणें.

चौडुक -- तुणतुणें.

ज

जांबूनद -- सुवर्ण.

जावळे -- आवळेजावळे.

जेठो -- मळ

झ

झलुरी -- झांज, टाळ.

झळवणें -- चिकटणें.

झिडकणें -- धुडकावणें.

ड

डाजणें -- डांचणें.

ढ

ढेंसणें -- दडपून भरणें.

त

तगटी -- भरजरी.

तंगणें -- बांधणें.

तपन -- सूर्य.

ताळ -- इमारतीचा मजला.

तिंबणें -- ओलें होणें.

तुंदिल -- मोठ्या पोटाचा.

तुबक -- तोळ्याची वंदूक.

तुरें -- वायें.

तुरंबणें -- बांधणें, खोंवणें.

तूण -- भाता.

तेलवण-तेलफळ.

तोडर-पायांतील दागिना.

थ

थारणें-उभे राहणें.

द

दंड-शिश्र.

दंदा-वैरी, वांदा.

दनुज-राक्षस.

दशकंधर-रावणें.

दाटणें-गच्च भरणें.

दाटित-घट्ट, तंग.

दिनमणि-सूर्य.

दुणावणें-दुपट्ट होणें.

दुंदुभी-नगारा.

दुरस्त-योग्य, नीट.

दुरित-पाप.

दुर्बाध-प्रत्यवाय.

दुलदुले-घोज्याचा अलंकार.

देव्हारा चौकी-देवघरांतला चौरंग.

ध

धारणा-धैर्य.

न

नक्तप-चंद्र.

नफरी-पडघम.

नागर-सुंदर, सुरेख.

नाचणी-नृत्यांगना.

नावकरी-नावडी.

निकर-समूह.

निकें-योग्य, चांगलें.

निडळ - कपाळ.

निदानें-शेवटची, निश्चित.

निमासुर - सुंदर.

निवणें-संतोषणें.

निशाण-नगारा.

निक्षेपणें - ठेवणें.

नीड-घरटें.

प

पट-रेशमी वस्त्र.

पटकूट - तंबू.

परिणणें-विवाह करणें.

परिधी-सभोंवार.

परिरंभणें-आलिंगणें.

परिसणें-ऐकणें.

पर्यळ-तबक.

पाकशासन-इंद्र.

पाचारणें-विचारणें.

पारद-पारा.

पालाणणें-खोगीर घालणें.

पिनाक-धनुष्य.

पिसारणें-खवळणें.

पुटभेदन-नगर

पुरा करणें-मारणें.

पुराणी (पुरवणी)-मोत्यांची माळ.

पुष्करी-हत्ती.

पोतिपाणी-मोत्यांच्या कंध्याचें
तेज.

पोल्हार-पायाच्या अंगठ्यांत
घालण्याचा दागिना.

प्रांती—शेवटीं.

व

वत करणें—खेद करणें.

वाणणें—ठसणें.

वाहणें—बोलावणें.

विरुद्—कीर्ति.

वादि—रस्ता.

बुजणें—समजावणें.

बुरंग—एक वाद्य.

भ

भर्ग—शंकर.

भव—शंकर.

भाउक—हित, कल्याण.

भांबडभूत—पिसाट.

भार—सैन्य.

भाविनी—पुढें होणारीं.

भूदेघ—ब्राह्मण.

म

मंजु—कोमल.

मढिवणें—सजविणें.

मतंगिणी—हत्तीण.

मंत्र—मसलत.

मशक—धुंधुरटें.

महामारी—जिवापाड श्रमान.

महावंत—महांत.

माज—कंवर.

मांडखुटी—वीरासन.

मातणें—माजणें.

मातुलिंग—म्हाळुंग.

मांदुस—पेटी.

मार्तंडपत्र—सूर्यपान.

मुकुर—आरसा.

मुक्तें—मोतीं.

मुखरणी—मुख्य, प्रमुख.

मुद्रिका—अंगठ्या.

मुहुर—घर्म.

मूळ—आभंत्रण.

मृगमद—कस्तुरी.

मृगांक—चंद्र.

मेघडंबर—छत.

मेदुर—जाड, मोठी.

मोहाळी—लगाम.

य

यावा—डौल.

र

रसना—कडदोरा.

राजणें—शोभणें.

रूपरेखा—अंगलट.

ल

ललाम—भूषण.

लाघव—विनय.
 लांगूल—शेपूट.
 लाडकोडे - लाडीगोडीने.
 लिखित—पत्र.
 लुति—लूत, एक त्वग्रोग.
 लेखा—हिशेब, गणाति.

व

वसति—मुक्काम.
 वांकी—पायांतला दागिना.
 विचारणें—विचार करणें.
 विजणें—वारा घालणें.
 विटंविणें—नष्ट होणें.
 विनियोग—व्यवस्था.
 विपिन—अरण्य.
 विरंची—ब्रह्मदेव.
 विलंबी—लेंबगारा.
 विषम—वांकडे.
 विष्टर—आसन.
 विसावणें—स्थिरावणें.
 विसंबणें—विसरणें.
 वेताळ—वेत्रधारी.
 वोगराळें—मुदी पाडण्याचें व
 आमटी वगैरे वाढण्याचें पात्र.
 वोपणें—देणें.
 वोळग—सेवा.
 वोळणें—प्रसन्न होणें.
 वोहर—वधूवर.

श

शची—इंद्राणी.
 शतक्रतु—इंद्र.
 शरासन—धनुष्य.
 शाळ्यायन—साठ वर्षांचा.
 शिविका—पालखी.
 शुद्धि—शोध.
 शूळ—भाला.

स

संगर—युद्ध.
 सप्ताश्व—सूर्य.
 समीरण—वारा.
 सरिसे—सारखे.
 संसद—सभा.
 साजसडका—गळ्यांतल्या दागि-
 न्याच्या रेशमी गोंज्यासकट
 दोऱ्या, चवऱ्या.
 साटोप—नेटानें.
 सामावणें—पोटांत घालणें.
 सारणें—घेऊन टाकणें.
 सारसन—लष्करी कंबरपट्टां.
 सितच्छद—हस.
 सिरताज—डोक्यांतला एक अलंकार
 सुतविणें—गुंतविणें.
 सुपर्ण—गरुड.
 स्नेटे—बाराजारावरालि अधिकारी.
 सोपान—जिना.

संनद्ध—तयार.

संपादणें--करणें.

स्वंदन—रथ.

स्वार होणें—निरोप देणें.

स्फुराण--घडघडाट.

स्मेर--हास्य.

ह

हडापिणी—विडे देणाऱ्या.

हारिखणें—हर्षणें.

हल--नांगर.

हळू होणें—हलकी होणें.

हाटवटी--बाजार पेठ.

हारी—रांग.

हेलावणें--हेलकावणें.

हूद--डोह.

क्ष

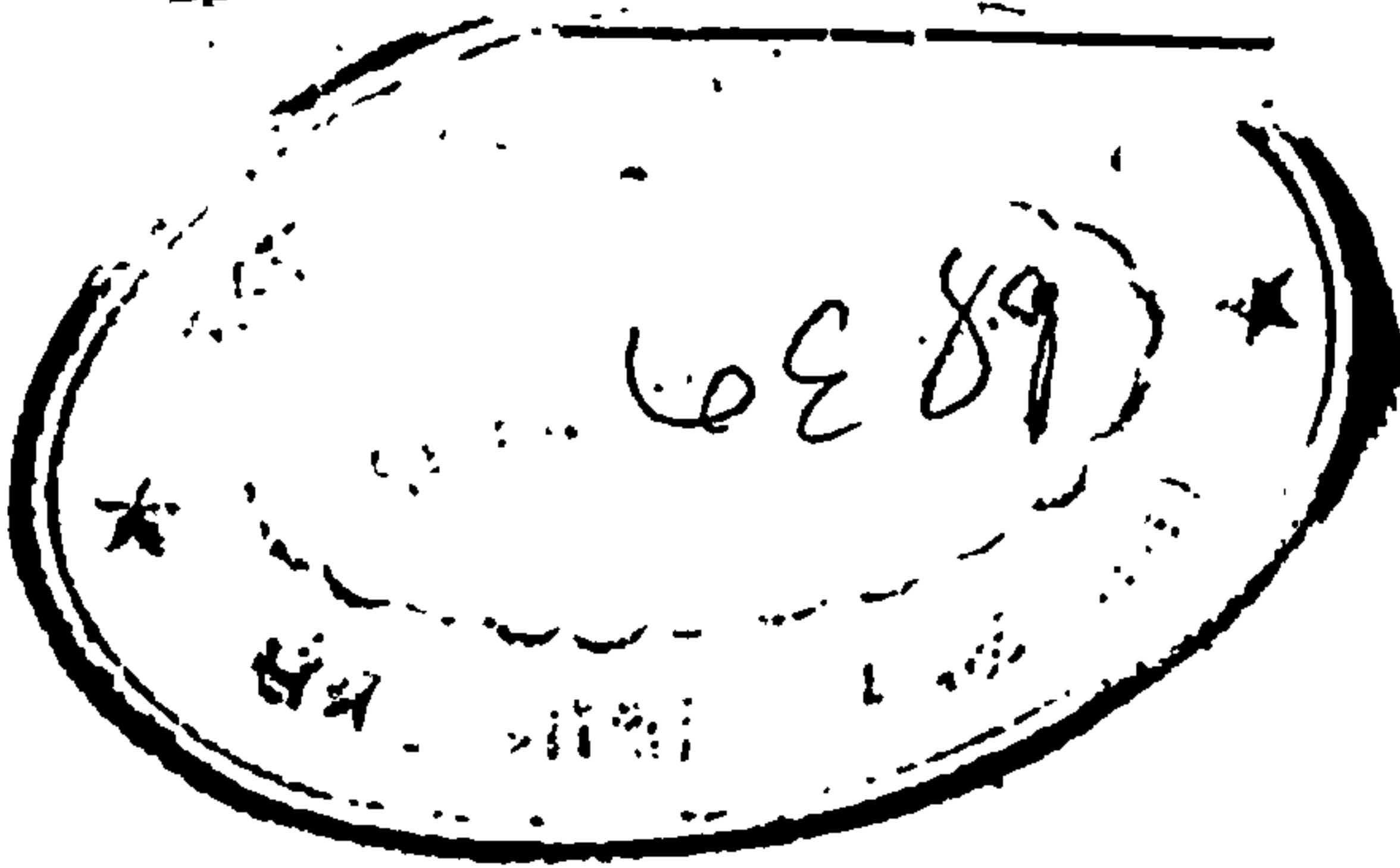
क्षमा—पृथ्वी.

क्षत्र--पत्नी.

क्षेम—आलिंगन.

REFERENCE-0007641

टीका व साहित्यचर्चा

वाङ्मयविहार	प्रो. फडके	१॥ रु.
साहित्य आणि संसार	॥ ॥	१॥॥ ॥
कोंदणें	॥ ॥	३ ॥
गोकर्णीचीं फुलें	वि. स. खांडेकर	२॥ ॥
धुंधुर्मास	॥ ॥	१॥ ॥
हिरवे कंदील	अनंत काणेकर	२॥ ॥
आस्वाद	प्रो. पंगु	२॥ ॥
तुषार	॥ ॥	२॥॥ ॥
प्राचीन मराठी कविपंचक	॥ ॥	२॥ ॥
वाङ्मयविलास	ग. त्र्यं. माडखोलकर	२ ॥
तीन तपस्वी	प्रभाकर पाध्ये	२ ॥
खांडेकर चरित्र आणि वाङ्मय	प्रो. मा. का. देशपांडे	३॥ रु.
साहित्याचे मूलधन	कालेलकर	१॥ रु.

संकीर्ण

मानसमंदिर	प्रो. ना. सी. फडके	२॥ रु.
हिरवळ	वि. स. खांडेकर	१॥ ॥
शिंपले आणि मोती	अनंत काणेकर	१॥ ॥
मुक्तेश्वर वनपर्व	प्रो. द. सी. पंगु	४॥ ॥
गलोल	शामराव ओक	२ ॥
अवार्चीन पंचकन्या	बा. गो. नाईक	२ ॥
मनाचे संकल्प	प्रो. म. ना. अदवंत	२॥ ॥
रा. व. काने व साने	ग. र. इनामदार	२॥ रु.

संकीर्ण

अभिनयकला	दा. बा. मिरजकर	१२ आणे
लघुरत्नपरीक्षा	म. ल. खांबेडे	४ रु.
बुद्धिबलक्रीडारत्ने	ग. रं. कुलकर्णी	३१ ,,
बुद्धिबलप्रवेशिका	,, ,,	४ आणे
सावरकरसूत्रें	ग. रं. भिडे	८ आणे
कागदी होड्या	बा. म. बोरकर	१२ ,,
कला आणि इतर निबंध	साने गुरुजी	१ रु.
डॉ. बाळकृष्ण चरित्र व आठवणी	मो. रा. वाळंबे	३॥ ,,
श्रीत्रसवेश्वर चरित्र	प्रो. माईणकर व गुरव	१॥ ,,
आरोग्यमंजरी	डॉ. गो. अ. ताम्हणकर	२॥ ,,
व्यायामाचा अभ्यास	गुप्ते व गुरव	२ ,,
सकस आहार	श्री. ज. बापट	१ ,,
आरोग्य साधन	,, ,,	१ ,,
अविवाहितांचे प्रश्न	राजरत्न वा. वि. जोशी	१॥ ,,
हवन	वामन चोरघडे	१२ आणे
झांशीची राणी	वि. वा. हडप	२ रु.
साम्राज्य की स्वराज्य	दा. न. शिखरे	१ ,,
बाभळवनांत	शामराव ओक	२ ,,
सैन्यांतील आठवणी	कं. लिमये	२ ,,
रतिशास्त्रमीमांसा	वात्सायन	३ ,,
मुलांमुलींचें खेळ	गुप्ते व गुरव	८ आ.
मुलींचे खेळ	,, ,,	८ ,,